

**T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
GENEL TÜRK TARİHİ BİLİM DALI**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

TUYUHUN TARİHİ (M.S. III.-VII. YÜZYIL)

**Zeki TOK
2501151313**

**TEZ DANIŞMANI
DOÇ. DR. Kürşat YILDIRIM**

İSTANBUL, 2020

ÖZ

TUYUHUN TARİHİ (M.S. III.-VII. YÜZYIL)

Zeki TOK

Türklüğü veya Moğolluğu tartışmalı olan Tuyuhunlar Türk tarihi ile yakından ilgilidir. Çin kaynaklarının ifadesi ile “*Onların geleneği Türklerle aynıdır*”. Onlar yaklaşık 350 yıllık bir devlet yaşatmışsa da bu konuda Türk bilim dünyasında yapılan çalışma birkaç sayfayı geçmez.

Tuyuhunlar ile ilgili bilgiler büyük ölçüde Çin kaynaklarındadır. Onlar Çin’in Liaoxi veya Liaodong bölgesinden bugünkü Gansu ve Kök Nur bölgesine göç ettiler, zamanla kendilerine Hun, Moğol ve proto-Tibet (Di ve Qiang) boylarını kattılar, arazilerini genişlettiler, Doğu Türkistan’ın güneydoğu bölümüne uzanıp İpek Yolu’nda paydaş oldular. Yine onlar Türk devletlerinde gördüğümüz iki kanatlı devlet yapısını uyguladılar.

Çin’deki devletlerden Song, Tabgaç, Sui ve Tang ile siyasi ve askeri hadiseler yaşadılar. Bir dönem Kök-Türklere bağlandılar. Onlar hakkındaki kayıtlar bizim tarih hazinemizin bir parçasıdır.

Anahtar Kelimeler: Xianbei, Hun, Türk, Moğol, Çin, Tuyuhun, Kök Nur (Qinghai), Bozkır

ABSTRACT

THE HISTORY OF TUYUHUN'S (III.-VII. CENTURY AD)

Zeki TOK

Tuyuhuns, whose Turkish or Mongolian origins have been disputed, are closely related to Turkish history. According to the Chinese sources, “Their tradition is the same as Turks”. Although their statehood lasted nearly 350 years, the study on this matter in the Turkish scientific world does not exceed several pages.

Information about Tuyuhuns mostly comes from Chinese sources. They migrated from the Liaodong region of China to today's Gansu and Kok nor; over time they added Hun, Mongolian, and proto-Tibetan (Di and Qiang) tribes, expanded the land; reached the southeast part of East Turkistan and became stakeholders of the Silk Road. Again, they implemented the two-winged state structure seen in the Turkish states.

Political and military incidents have occurred with Song, Tabgaç, Sui, and Tang from the States of China. They were connected for some period to Kok-Turks. Records about them are part of our historic treasure.

Keywords: Xianbei, Hun, Turkish, Mongolian, China, Tuyuhun, Koko Nor (Qinghai Lake), Steppe

ÖNSÖZ

Tuyuhunlar, birçok araştırmacının duyduğu ancak hakkında bir bilgi sahibi olmadığı yaklaşık 350 yıl devletli yaşamış bir topluluktur. Türkiye’de henüz ciddi bir araştırma yapılmamış, bu kadar uzun yaşayan ve Türk tarihi ile çok yakından ilgili olan bu devletin (kağanlığın) araştırılması bugün itibari ile zaruri hale gelmişti.

Onların kökeni ve dili üzerine Türk veya Moğol görüşünün yanında, bugün nerdeyse bitme noktasına gelmiş Tunguz görüşü de vardır. Çalışmamız esnasında Tuyuhunların Türk tarihinin ayrılmaz bir parçası olduğunu gördük.

“Tuyuhun Tarihi (M.S. III.-VII. Yüzyıl)” adlı tezimiz hakkında en önemli bilgileri Çin kaynakları verir. Bu yüzden Çin kaynaklarını verimli şekilde kullanmaya çalıştık. Çalışmamıza Tuyuhunların kökeni nedir sorusuna cevap arayarak başladık. Üçüncü yüzyılın sonundan yedinci yüzyılın ikinci yarısına kadarki siyasi tarihi ana hatlarıyla çizmeye çalıştık. Ek olarak her ne kadar çok büyük bir alanı ihtiva etse de onların kültür tarihi bahsine giriş mahiyetinde bölüm açtık. Hanedan yıllıklarında devletin yıkılışına kadarki Tuyuhun monografilerinin çevirilerini, ilgili Çin ana kaynak vesikalarından bazılarını çalışmamıza kattık.

2017-2018 yılları arasında Tuyuhun tarihi araştırmaları yapmak aynı zamanda eski ve çağdaş Çince öğrenmek için Çin’in başkenti Pekin’de yaklaşık 11 ay boyunca bulundum. Bu dönemde elimden geldiğince, tezimde kullanabileceğim materyalleri kütüphane ve müzelerden topladım, bilim insanlarından tavsiyeler almaya çalıştım.

Çok uzun bir tarihi olan Tuyuhunları bu çalışmamıza sığdırmamız elbette zor oldu. Onların siyasi ve kültür tarihi üzerine yapılan araştırmaların çok az olması da buna eklenince bu iki şey tezimizde karşılaştığımız en büyük müşkülâtlar oldu.

Neticede bugüne kadar yok sayılan, kendi tarihi mirasımızın izlerini bulacağımız bir konuyu, Genel Türk Tarihi’nin hizmetine sunmak için çalışmalarımıza başladık. Genel olarak Çin kaynaklarını kullandık. Resmi kayıt olan hanedan yıllıklarında Tuyuhunlar ile ilgili monografileri esas aldık. Hükümdar

tezkireleri, elçi raporları, yıllıkların sonunda yabancı milletlerle ilgili bölümlerde konumuzla ilgili bölümlere ulaştık. Çin meclisindeki tartışmaları, generaller ve üst düzey bürokratların biyografilerini ve coğrafya bölümlerini tezimizde kullandık. Dönem seyyahların malumatlarını topladık. Yerli ve yabancı araştırma eserleri bolca kullanmaya çalıştık.

Tarih biliminde ve yine aidiyet hissettiğim Genel Türk Tarihi alanında çalışma yapan tüm bilim insanlarına gönülden teşekkür ederim.

Kendilerinden her zaman teşvik ve yardımlarını gördüğüm değerli bilim insanları Ali Ahmetbeyoğlu, Dinçer Koç, Samet Atalay ve İstanbul Üniversitesi Genel Türk Tarihi Anabilim Dalındaki tüm hocalarım ile beni Tuyuhunlar konusunda çalışmaya yönlendiren, her zaman desteğini gördüğüm ve özendiğim değerli danışman hocam Doç. Dr. Kürşat Yıldırım'a teşekkür ederim. Hocam olmasa bu çalışmayı ortaya çıkaramazdım.

ZEKİ TOK

İSTANBUL, 2020

İÇİNDEKİLER

ÖZ.....	ii
ABSTRACT.....	iii
ÖNSÖZ.....	iv
İÇİNDEKİLER.....	vi
KISALTMALAR LİSTESİ.....	x
GİRİŞ ve KAYNAKLAR.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

TUYUHUNLARIN ERKEN TARİHLERİNE GENEL BİR BAKIŞ

1.1. Tuyuhunların Ataları.....	20
--------------------------------	----

İKİNCİ BÖLÜM

TUYUHUN DEVLETİ'NİN KURULUŞ VE YÜKSELİŞ DÖNEMİ (?-426)

2.1. Tuyuhun Dönemi (?-317).....	31
2.1.1. Tuyuhunların Muronglardan Ayrılışları.....	31
2.1.2. Göç Yolları, Gansu ile Kök Nur Bölgelerine Yerleşmeleri, İlk Dönemki Siyasi Faaliyet ve Hâkimiyet Alanları.....	33
2.2. Tuyan Dönemi (317-329).....	37
2.2.1. Tuyan Devri Hâkimiyet Alanı, Yerli Ahali Di ve Qiangların Bir Kısmını İtaat Altına Almaları.....	38
2.2.2. Tuyuhun ve Qiang (Proto Tibet) Meselesi.....	38
2.3. Yeyan Dönemi (329-351).....	40
2.3.1. Ülkenin Tuyuhun Adını Alması ve Devletin Kuruluşu.....	40
2.4. Suixi Dönemi (351-376).....	42
2.4.1. Yabancı Devletlerle İlk İlişki ve Tuyuhunlardaki Dâhili Problemlerin İktidar Boşluğu Yaratması.....	42
2.5. Shilian Dönemi (376-390).....	43
2.6. Shipi Dönemi (390-400).....	45
2.6.1. Büyük Tehlike Batı Qin Devleti'ne Karşı Bağımsız Yaşama Girişimleri.....	45
2.7. Wuhedi Dönemi (400-405).....	46
2.8. Shuluogan Dönemi (405-417).....	47

2.8.1. Mohechuan'ın Başkent Yapılması ve Tuyuhun Arazisini Genişletme Girişimleri	47
2.9. Achai Dönemi (417-426)	48
2.9.1. İttifak Arayışları ve Güney Çin'deki Song Devleti ile İlk İlişki.....	49

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TUYUHUNLARIN YÜKSELME DÖNEMİ (426-609)

3.1. Mugui Dönemi (426-436)	51
3.1.1. Tuyuhunların Batı Qin ve Xia Devleti'nin Mirasını Ele Geçirmesi	51
3.1.2. Kuzey Çin'deki Tabgaç Devleti ile İlk Münasebet.....	53
3.2. Muliyan Dönemi (436-452)	55
3.2.1. Tabgaçların Tuyuhunlar Üzerine Dört Büyük Seferi Başlıyor	56
3.3. Shiyin Dönemi (452-481)	58
3.3.1. Ülkede Budizm ile Saray ve Şehirlerin Görülmesi	58
3.3.2. Tabgaçların Mağlup Edilmesi	59
3.3.3. Tabgaçların Büyük Seferleri Devam Ediyor.....	60
3.4. Duyihou Dönemi (481-490).....	63
3.5. Fulianchou Dönemi (490-529).....	64
3.5.1. Kayıtlarda Tuyuhunların Çakılık ve Çerçen'e Uzanıp İpek Yolu'nda Paydaş Olmaları ve İki Kanatlı Devlet Yapısının Görülmesi	64
3.6. Kualü Öncesi Tuyuhun Tahtı ve Kualü Dönemi (535?-591).....	68
3.6.1. Kualü'nün Kağan Unvanını Kullanması ve Başkent Fusicheng Yapılması	70
3.6.2. Kualü Döneminde Tuyuhunlara Çin Tarafından Gelen Seferler ve Kualü Dönemi Ülke İçinde Şiddetlenen Meseleler	73
3.7. Shifu Dönemi (591-597)	79
3.7.1. Shifu'ya Taht Darbesi	79
3.8. Fuyun Dönemi (597-635).....	80
3.8.1. Çinli Siyaset Üretici Pei Ju'nun Siyasi ve Askeri Başarısı	80
3.8.2. Töleslerin Tuyuhunlara Saldırması, Sui Devleti'nin Tuyuhunlar Üzerine Büyük Askeri Harekâtı ve Tuyuhun Ülkesinde Sui İdaresinin Kurulması.....	81

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

TUYUHUNLARIN YIKILMA DÖNEMİ (609-663)

4.1. Tuyuhun Devleti'nin Sonunu Hazırlayan Olaylar	86
4.1.1. (Fuyun Dönemi Askeri ve Siyasi Olayların Devamı) Sui Devleti İdaresinin Ülkeden Atılması	86
4.1.2. Tuyuhunların Kök-Türk'lere Bağlanması.....	87
4.1.3. Tuyuhunların Yeni Kurulan Tang Devleti Sınırına Baskınları	87
4.1.4. Tang Devleti'nin Tuyuhun Ülkesine Seferi ve Tuyuhunların Tang Himayesine Girmesi.....	89
4.2. Shun Dönemi (635-635).....	94
4.3. Nuohebo Dönemi (635-663)	95
4.3.1. Tuyuhunların Tang ve Tibet Arasında Tampon Bölge Olması, Tuyuhun-Tang Devleti Yakın İlişkileri ve Tibet İmparatorluğu'nun Tuyuhunların Doğu ve Batı Kanadına Son Vermesi	95

BEŞİNCİ BÖLÜM

TUYUHUNLARIN KÜLTÜR TARİHİ

5.1. Kaynaklarda Tuyuhunların Kültürü ile İlgili Metinlerin Tahlili.....	100
5.1.1. Tuyuhun Adı Kökeni, Okunuşu, Anlamı	100
5.1.2. Tuyuhunların Dili.....	112
5.1.3. Yazı, Dil, Destan ve Edebiyat	114
5.1.4. Yönetim Sistemi, Merkezleri, Ordu ve Şehir.....	114
5.1.5. Ticaret	120
5.1.6. Tarım, Hayvancılık, Ekonomi, Maden.....	123
5.1.7. Giyim	125
5.1.8. Sosyal Hayat: Evlilik, Cenaze, Din.....	126
SONUÇ	130

EKLER

ÇİN KAYNAKLARI HANEDAN YILLIKLARINDA TUYUHUNLARLA İLGİLİ MONOGRAFİLERİN ÇEVİRİSİ VE ÇİNCE METİNLER

Kaynakların Çevirisi	134
Jin Shu (Jin Shu 晉書, 97. Bölüm, Tuyuhun 吐谷渾 Monografisi, s.2537-2542)..	134

Wei Shu ve Bei Shi (Wei Shu 魏書, 101. Bölüm, Tuyuhun 吐谷渾 Monografisi, s.2233-2241; Bei Shi 北史, 96. Bölüm, Tuyuhun 吐谷渾 Monografisi, s.3178-3189)	139
Song Shu: (Song Shu 宋書, 96. Bölüm, Xianbei 鮮卑 Tuyuhun 吐谷渾 Monografisi, s.2369-2373)	156
Nan Qi Shu: (Nan Qi Shu 南齊書, 59. Bölüm, Henan [Sarı Irmak'ın Güneyi] 河南 Monografisi), s.1025-1027.....	163
Liang Shu: (Liang Shu, 梁書, 54. Bölüm, Sarı Irmak'ın Güneyinin Beyleri 河南王 Monografisi, s.810-811).....	165
Nan Shi: (Nan Shi 南史, 79. Bölüm, Sarı Irmak'ın Güneyinin Beyleri 河南王 Monografisi, s.1977-1978).....	167
Zhou Shu (Zhou Shu 周書, 50. Bölüm, Tuyuhun 吐谷渾 Monografisi, s.912-914)	170
Sui Shu (Sui Shu 隋書, 83. Bölüm, Tuyuhun 吐谷渾 Monografisi, s. 1842-1845) 173	
Jiu Tang Shu (Jiu Tang Shu 舊唐書, 198. Bölüm, Tuyuhun 吐谷渾 Monografisi, s.5297-5300)	178
Xin Tang Shu (Xin Tang Shu 新唐書, 221. Bölüm, Tuyuhun 吐谷渾 Monografisi, s.6224-6227)	183
Çince Vesikalar	191
Jin Shu.....	191
Bei Shi.....	197
KAYNAKÇA	210

KISALTMALAR LİSTESİ

a.g.e.	: Adı geçen eser
AM	: Asia Major
Bkz.	: Bakınız
C.	: Cilt
CFYG	: Ce Fu Yuan Gui
Çev.	: Çeviren
DTCF:	: Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi
HHS	: Hou Han Shu
HS	: Han Shu
JA	: Journal Asiatique
HJAS	: Harvard Journal of Asiatic Studies
JRAS	: Journal Of The Royal Asiatic Society
JS	: Jin Shu
JTS	: Jiu Tang Shu
LS	: Liang Shu
M.Ö.	: Milattan Önce
M.S.	: Milattan Sonra
NQS	: Nan Qi Shu
NS	: Nan Shi
OTT	: Ortak Türk Tarihi
RSO	: Rivista degli Studi Orientali
s.	: Sayfa
S.	: Sayı
SGZ	: San Guo Zhi
SLGCQ	: Shiliu Guo Chunqiu
SJ	: Shi Ji
SS	: Song Shu
SUS	: Sui Shu
WS	: Wei Shu
TD	: Tong Dian

TDA : Türk Dünyası Araştırmaları
TP : T'oung Pao
XTS : Xin Tang Shu
ZZTJ : Zizhi Tongjian
ZS : Zhou Shu

GİRİŞ ve KAYNAKLAR

1. Giriş

Tuyuhunlar, Türk tarihinde çok önemli bir yere sahiptir. Bununla birlikte bilim dünyasında pek bilinmemektedir. Tuyuhunlar üzerine elimizde çok az araştırma bulunmaktadır. Çin kaynaklarının ifadesi ile onlar, Xianbeilerdendi. Xianbeiler söz konusu olunca onların Moğol asıllı bir topluluk olduğuna dair görüşler dile getirilir. Ancak Xianbeiler, yönetici sınıfına bakılmaksızın aslında bir boylar birliğiydi. Hun, Tabgaç, Dingling, Wuhuan ile diğer boy ve kavimleri içinde barındıran bir yapıya sahipti.

Türk ve dünya tarihi için önemli bir yeri olan Tuyuhunlar, kaynaklarda müstakil bir kavim olarak adlarının kaydedilmesinden itibaren, şu ana kadar ulaşımlardır. Tarihteki Tuyuhunların, bugün Çin Halk Cumhuriyeti'nde Tu milleti olarak devam ettikleri düşünülmektedir.

Onlar çok geniş sahada varlık göstermiştir. Bugün Çin eyaleti olan Gansu'nun güneyi, Tibet, Kök Nur (Qinghai) ile Sichuan'ın kuzeybatı ve kısmen Doğu Türkistan'da hüküm süren bir devlet kurmuşlardır. Moğolistan yaylaları, Çin, Tibet, Hindistan, Türkistan ve İran coğrafyası ile ilişkileri bulunan bu devlet yaklaşık 350 yıl yaşamıştır.

Tuyuhunlardan kalan yazılı bir kaynak bulunmamaktadır. Şu ana kadar kendilerinin bıraktığı bir belgeye ulaşılamamıştır. Bu bakımdan Tuyuhun tarihini Çinlilerin tuttuğu kayıtlardan araştırmak mecburiyetindeyiz.

İlişki kurdukları saha geniş olsa da “Tuyuhun Tarihi (M.S. III.-VII. Yüzyıl)” adlı tezimiz için ilk bilgileri Çin kaynakları verir. Her ne kadar güvenilir bilgiler verse de Çin merkezli tarih anlayışı (tarafı), komşu devlet ve topluluklara düşmanca bir dil ile tutulan kayıtlar nesnel bir görüş üretmekte yoğun çaba harcamamızı gerektirdi. Mesela, Uygur Kağanlığı dönemindeki yazıtlarda Uygur devlet başkanlarının yönetme yetkisini semavi bir şekilde alarak tüm milletlerin hükümdarı olma iddalarına zıt olarak Tang tarih yazarları bundan bahsetmiyordu; Uygur

kağanlarının tahta çıkışlarının Çin ihsanı ile olduğunu kayıt ediyorlardı¹. Tuyuhunlara da aynı şekilde bunu tatbik ettiler. Yani dünya üzerindeki bütün devletler göğün oğlunun (veya Çin'in) doğal bir tabisi olmalıydı².

Tuyuhunların tarihi biraz karışıktır. Clauson'un onların dili üzerine dediği gibi "*Tuyuhunlar, çok garip bir problem arz etmektedir*". Maalesef bu problem sadece filoloji sahasında değil başka alanlarda da varlığına devam etmektedir. Tuyuhunların kökeni, siyasi tarihi, dili üzerine farklı görüşler vardır. Mesela onların kurduğu devleti Tibet asıllı Qiang devleti olarak kabul edenler vardır.

Üzerinde ittifak kurulamamış çok konu vardır. Bunların başında bu topluluğun adı gelmektedir. Yine Tuyuhun adının okunuşu ve anlamı üzerinde tartışmalar sürmektedir. Belki de tartışmalardan uzak durmak için araştırmacılar Çince işaretleri genelde "Tuyuhun 吐谷渾" olarak okumayı tercih etmektedirler. Tuyuhun adı üzerine çok önemli görüşler vardır. Mesela Luo Xin'in, Tuyuhun'un övücü bir unvan olduğu, anlamına bakılmaksızın gerçekte Kök-Türk dönemi bilge veziri Tonyukuk ile aynı olduğu, çeviri yazımından kaynaklı Tuyuhun olarak kaydedildiği yönündeki görüşü bahsetmeye değerdir. Bu bakımdan ülkemizde hakkında pek çalışma yapılmamış Tuyuhunların araştırılması gerektiğini düşündük.

Yaklaşık 350 yıl devletli yaşayan Tuyuhunlar hakkında Çin kaynaklarının verdiği bilgiler öz olarak 15-20 sayfayı geçmez. Kayıtlar bazen kesintiye uğramaktadır. Siyasi tarih kayıtları çokça Çin ve Tuyuhun ilişkisi üzerinedir; onların komşuları ile ilgili bahisler azdır. İşte bu engelleri aşmak için Çin kaynaklarındaki tüm bilgileri toplamaya çalıştık. Bundan başka, mukayese yapmak için Türk kaynaklarına baktık. Eski Tibet kaynakları üzerine araştırma eserleri inceledik. Yerli ve yabancı araştırma eserlerini topladık, değerlendirdik. Tuyuhunların siyasi tarihleri ve ilişkileri, yönetimleri, merkezleri gibi konularda ana hatları çizmeye çalıştık.

Tuyuhun tarihi araştırmaları batıdaki tarihçilikte çok az yer tutmuştur. Ana kaynaklar kullanılarak yapılan çalışmalar çok yoktur. Çin'de ise çeşitli araştırmalar

¹ Colin Mackerras, **Erken İç Asya Tarihi**, Çev. Şinasi Tekin, Derleyen Denis Sinor, İstanbul, 2009, s.436-437.

² Wolfram Eberhard, **Çin Tarihi**, Ankara, 1995, s.41.

yapılmıştır ancak kanaatimize göre yapılan çalışmalar istenen seviyede değildir. Mesela hemen her araştırmacı Tuyuhunları tartışmasız Moğol kökenli veya Moğolca konuşan bir kavim olarak kabul etmektedir. Biz, Tuyuhunların etnik olarak hangi millet olduğunu açıklamaya çalışmadık; fakat büyük bir tarihi geçmişi, çeşitli coğrafyalarda akrabaları olan Türklerin izini silme gayelerini de göz ardı etmemek gerekir. Tuyuhunların dili ve kökeni üzerine tartışmalar sürerken bazı araştırmacılar bir ana kaynağa veya ciddi bir araştırmaya dayanmadan, kolayca onların Moğol olduklarını düşünmektedir.

Çin kaynaklarından edindiğimiz bilgiye göre Tuyuhunlar, aslen Liaoxi veya Liaodong'daki Murong Xianbeilerindendir. Muronglar (Xianbeilerin en güçlü döneminde) Tansihuai (156-181)'yin boylar birliğinin üyelerinden biri idi. Birliğin dağılmaya yüz tutması ile onlar galiba 230 lu yıllarda (veya [Cao] Wei ilk yıllarında 220-227 魏初) Liaoxi'de yerleştiler. 281 yılında Murongların başi olan Shegui dönemine geldiğimizde Liaodong'un kuzeyinde görünmektedirler.

Üçüncü yüzyılın sonlarına doğru Murongların beyi Shegui daha hayattayken, cariyesinden doğan büyük oğlu Tuyuhun ile başi hatundan küçük oğlu Muronggui'yin boylarını ayırdı. Jin Shu'ya göre Tuyuhun'a 1700 aile (veya Wei Shu, Bei Shi ve Song Shu'ya göre 700 hane) verdi. Baba Shegei'yin (283'te) ölümü ile küçük olmasına karşın Muronggui başi geçti.

Kaynaklarından öğrendiğimize göre Shegui öldükten kısa süre (veya bir süre) sonra iki kardeşin atları kavga etti. Metinde anlatılan at kavgasının nedeni aslında otlakların paylaşımından kaynaklıydı. Yani, Türk tarihinde sıklıkla görüldüğü gibi otlaklar hayvanlara yetmemişti. Bununla beraber iki kardeşin erklik mücadelesi de vardı. Tuyuhun kardeşi ile artık uyum içinde yaşayamayacağına kani oldu. Kendisine bağlı olanlarla beraber, kardeşini bırakıp o zamanki yurtlarından (Liaoxi veya Liaodong bölgesi) ayrılıp batıya göç etmeye başladı. Bir zaman sonra, Tuyuhunlar Gansu ve Kök Nur bölgesinde görülmektedirler. Tuyuhunlar orada yerli Qiang, Di ile bazı Hun ve Xianbeileri itaat altına aldılar.

4. yüzyılın başlarından itibaren, Çin’de birçok devletin kurulduğu karmaşa döneminden yararlanan Tuyuhunlar giderek güçlendiler. Sichuan’ın kuzeybatısına, Gansu’nun güneyine; Kök Nur’a, Tibet’e; Doğu Türkistan’ın güneydoğusuna uzandılar. Sarı Irmak’ın bugünkü Kök Nur’daki kısmına hâkim oldular ve bu nedenle güneydeki Çin devletlerinden Song’lardan itibaren ve Güney Qi ile Liang döneminde “Sarı Irmak’ın Güneyinin Beyi (veya Devleti)” unvanı aldılar.

Tuyuhunların hâkimiyeti altında Qiang, Di, Hun, Xianbei, Doğu Türkistan’daki çeşitli beylikler ve başka diğer kavimler vardı. Yerli Qiang nüfusunun diğerlerine oranla fazla olduğu düşünülmektedir.

Tuyuhunlar böylece Çin’in batısında büyük bir güç oldular. Yaklaşık üç yüz elli yıl devletli yaşadılar. İlişki kurdukları başlıca devlet ve beylikler şunlardı: Önceki Qin 前秦, Batı Qin 西秦, Güney Liang 南凉, Kuzey Liang 北凉, Xia 夏, Çin’deki Tabgaç 北魏, Doğu Tabgaçlar 東魏, Batı Tabgaçlar 西魏, Kuzey Qi 北齊, Kuzey Zhou 北周, (Liu) Song (劉) 宋, Güney Qi 南齊, Liang 梁, Sui 隨 ve Tang 唐 devletleri ile çeşitli Türkistan devletleri, Hoten 于闐, Akhun 嚙噠, Juan Juan 蠕蠕, Kök-Türk Kağanlığı 突厥 ve Tibet İmparatorluğu 吐蕃.

O devirde Ticaret yolları batıda Pers ülkesine, güneyde Tibet ve doğuda Çin’in içlerine uzanıyordu. Tuyuhunlar bu yolların bir kısmına hâkimdiler. Yine, Çin ile sıkı ilişkiler sürdürüyorlardı. Öyleki 386-534 yılları arası onlar, Kuzey Çin’e hâkim olan Tabgaçlara en çok elçi gönderen devletti.

Tuyuhunlar ticarete zenginleşmelerine rağmen devletleri yıkılana dek hayvancılığa dayalı ekonomiye sahiptiler; tıpkı diğer bozkır tipi devletlerde olduğu gibi. Bunun yanında tarım ile meşgul oldukları da bilinmektedir.

Bugüne kadar Tuyuhunlardan kalan yazılı bir esere rastlanılmamıştır. Bu yüzden onların tarihini tek taraflı incelemek zorundayız. Kaynaklarda, Tuyuhunların atalarından devraldıkları unvanlara çok az rastlanmaktadır. Tuyuhun, batıya göç etmeye başlamadan biraz önce, kardeşi Muronggui’yin onu döndürmek için peşine gönderdiği Başkâtip 長史 Shinaloufeng 史那樓馮 (veya Qinalou 七那樓 ya da

Yinalou 乙那樓) ona hitaben “Kağan 可汗” unvanını kullanmıştır; fakat buradaki kağan unvanı devlet başkanı değil bir boy başbuğu düzeyinde olmalıydı veya Shiratori’ye göre büyük ihtimal sonradan eklenen bir bilgi olmalıdır³. Sonra Shuluogan (405-417), “Büyük Chanyu 大單于” unvanını kullandı ki bu sonuncusu Hun hükümdarlarının kullandığı bir unvandı. Daha sonra Kualü zamanında (535?-591) Juanjuanların etkisi ile yine “kağan” unvanını da kullandıkları görülmektedir. Buradaki kağan, devlet başkanı düzeyinde kullanılmıştır. Böylece Tuyuhunların hem “chanyu” hem “kağan” unvanını kullanan bir topluluk olduğunu görüyoruz. Çin kaynakları Tuyuhunların öz unvanlarını kaydetmemiştir. Mesela Kök-Türk Kağanlığı döneminde Çin kaynakları onların kullandığı unvanlardan bahseder. **TD**, s.5402 ve 5403’te “... *Abi ve kardeşlerine (premlere) Tegin (teqin) 特勤 denir, başka boy ve askerlerin başındakilere Şad (she) 設 denirdi. Onların (Türklerin) büyük unvanı Qulüchuo 屈律啜, sonra Abo 阿波, sonra İlteber (xielifa) 頡利發, sonra Tudun (tutun) 吐屯, sonra Erkin (sijin) 俟斤’dır. İlk zamanlar, büyük küçük tamamı 10 küsur idari unvanları vardı... Ondan (Kağanlarından) sonra Yabgu (Yehu) 葉護, sonra Şad, sonra Tegin, sonra İlteber (Silifa) 俟利發, sonra Tutunfa 吐屯發 gelir ve başkaları ile beraber 28 tane idari unvan vardır*”⁴. Çin kaynakları, devletin kurucusu kabul ettiğimiz (Tuyuhun’un torunu) Yeyan dönemi (329-351) ile beraber Tuyuhunların yönetimde kullandığı unvanların hepsini şaşırtıcı bir şekilde Çin menşeli olarak verir. Zamanla Çin sarayının verdiği unvanları da kabul ederler. Bilim insanları genelde Tuyuhunların Çin kültürünü benimsediğini düşünmektedirler. Onlar, Kualü döneminde kağan unvanını devlet başkanı makamı için kullanmaya başladılar. Yine kağanların eşlerine hatun denirdi.

Çin hanedan tarihleri **WS**, **BS**, **ZS** ve **SUS** onların “Türklerle aynı geleneklere sahip olduklarını” kaydetmiştir.

Tuyuhunların belli bir dönemden sonra kültürel değişime uğradığı, kısmen yerleşik hayata geçtikleri hakikattir. Bu yüzden olsa gerek devlet idaresinde Çince

³ Kurakichi Shiratori, “Kaghan Unvanının Menşei”, Çev. İbrahim Gökbakar, **Bulleten**, IX, S. 36, 1945, s.497-504.

⁴ Kök-Türk unvanları hakkında ayrıca bkz. Ahmet Taşağıl, **Gök-Türkler 1-2-3**, Ankara, 2012, s.96-97.

unvanlar çoğalmıştır. Shiyin döneminde (452-481) şehirler kurdular, saraylar inşa ettiler, küçük beyler hep saray kurdular, ülkede Budizm vardı kaydını görüyoruz. Budizmin belki devlet adamları arasında yayıldığı, halka ciddi tesirler etmediği görüşündeyiz. Devletin son yıllarındaki kayıtlardan bunu açıkça anlayabiliriz.

Tuyuhunlar bazı şehirler kurdular; fakat hayvancılığa dayalı toplum ekonomisi devam etti. Halk keçe çadırda yaşamayı sürdürdü. Bozkır hayatını gösterir bir şekilde at çalana ölüm cezası veriliyordu. Üstelik savaşçılıklarını devlet yıkıncaya dek sürdürdüler. Onlar çok iyi okçu süvarilerdi. Gumilev'in hürriyet düşkünü küçük halk olarak tanımladığı Tuyuhunlar, etnik bozulma sürecinden azade kalmayı başarabildi⁵.

Tuyuhun halkı iyi atlar yetiştiriyordu. Kaynakların ifadesine göre onlarda "Ejderha türü 龍種 ve ünlü mavimsi beyaz renkli (veya soluk kıllı) Kök Nur Atı (Qinghai cong) 青海驄 vardı. Ülkelerinden tuz gölü vardı. Topraklarından bakır, demir, altın çıkardı.

Devlet merkezleri ilk yıllarda Gansu'nun güneyinde Tao Nehri'nin aktığı topraklardı. Tuyuhunlar Mugui zamanında (426-436) yükselme devrine girdiler, etrafındaki beylikleri kendilerine kattılar. Toprakları genişledi, yönettikleri insanlar günden güne arttı. Bundan sonra, Çin'in kuzeybatısındaki güçlü devletlerden biri haline geldiler. Orta dönem merkezleri Kök Nur havalisindeki Sarı Irmak hattındaydı.

Çindeki devletlerle bazen savaştılar bazen iyi geçindiler zaman zaman onların gönderdiği unvanları kabul ettiler. Tuyuhunların Çin'deki devletlere karşı dış politikası, basitçe yakındakiler ile savaş yapmak; uzaktakiler ile iyi ilişkiler kurmak üzerinedir. Onlar, uzaktakilerle hiç savaştılar. Bu diplomasi Tuyuhunlar sona erene kadar başarıyla devam etti.

Tuyuhunların ticaretten ve yaşadıkları bereketli topraklardan kaynaklanan zenginlikleri etraflarındaki devletlerin iştahını kabartmıştı. Çin'de hüküm süren Tabgaçlar, Tuyuhunların varlıklarına sahip olmak için onlara sefer yaptı.

⁵ L. N. Gumilev, **Hunlar**, Çev. Ahsen Batur, İstanbul, 2002, s.524-525 ve 536.

Tuyuhunlar en güçlü dönemlerine ise Fulianchou (490-529) döneminde ulaştı. Tuyuhunların otoritesi Kök Nur'dan batı yönünde genişlemiş, Doğu Türkistan'ın güneydoğu bölümüne uzanmıştı. Bugünkü Çakılık ve Çerçen topraklarına hâkimdiler (buraya belki Shiyin zamanında hâkim oldular). Bu iki yer batıda güneyden giden ticaret yolunun en önemli noktalarındandı. Bu dönemde (Türk devletlerinde de gördüğümüz) iki kanatlı yapıda batıdaki başkentleri Çakılık idi.

Tuyuhunlar, Kualü döneminde kağan unvanını devlet başkanı düzeyinde kullanmaya başladılar. Bu dönemki merkezleri, Kök Nur'un 15 li batısındaki Fusicheng adlı bir şehirdi. Yine, batıdaki başkentleri Çakılık idi; doğuda Fusicheng'deki esas kağana bağlıydı.

Bilahare tezimizde ayrıntıları ile yer alan iç ve dış olayların tesiriyle Tuyuhunların toprakları küçülmeye, güçleri azalmaya başladı. Sui Devleti bir dönem onlara son verse de (609-618) bu çok kısa sürdü. Sui Devleti'nin yıkılışı sonrasında Tuyuhunlar, dört bir yana hâkimiyetlerini genişleten Kök-Türklere bağlandılar. Bu dönemde onların başında Fuyun (597-635) vardı. Tuyuhunlar bu dönemde, son kez canlanmaya çalışsa da onların ihtişamlı günleri geride kalmıştı.

Onlara son darbeyi ise Tibetliler vurdu. Tuyuhunların yeni komşusu Tibetliler gitgide güçlenmişti. Tuyuhunlar artık güvende değildi. 634-663 yılları arası Tuyuhunlar Tang Devleti'nin himayesine girdiler. Nihayetinde Tibetliler 663 yılında Tuyuhun Kağanlığı'na son verdi, doğu ve batı kanat Tibetliler tarafından ilhak edildi.

2. Kaynaklar

Tuyuhun tarihi için ana kaynak olarak bahsedilebilecek ilk ve en değerli bilgiler Çin kaynaklarındadır. Bunlar resmi hanedan tarihleri ve ansiklopedik eserlerdir. Resmi hanedan kayıtlarından “24 Tarih”⁶ içinde doğrudan Tuyuhunlar hakkında en eski bilgiler Jin Shu ile başlar. Bununla birlikte Tuyuhunların erken tarihleri için daha önceki tarihi kaynaklara da baktık.

⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. Sema Orsoy, “Türk Kavimlerine Ait Monografiler”, **Türkler Ansiklopedisi**, C. 1, Ankara, 2006, s.554-572.

Shi Ji 史記 (Tarih Kayıtları)⁷: Çin'in ilk resmi hanedanlık kayıdır. Han Hanedanlığı (M.Ö. 206- M.S. 220) 漢 döneminde M.Ö. 104'de başlanan eser, M.Ö. 91 yılında Sima Qian 司馬遷 tarafından bitirilmiştir. Eser, efsanevi ilk Çin hükümdarı Huangdi 黃帝'den başlayarak Han imparatoru Wu 武帝'nun Taichu 太初 (M.Ö. 104-M.Ö. 100) saltanat dönemi ilk yılına kadarki dönemi anlatır. Daha önceden yazılmış kitaplar belli bir dönemi anlatırken; Shi Ji genel bir tarih kitabıdır. 130 bölümden oluşur. 110. bölümdeki Hun (Xiongnu) 匈奴 monografisi vardır. Tuyuhunların erken tarihini anlayabilmek için müracaat edilmesi gereken bir eserdir. Bozkır sahasındaki güçler ve dinamikler derli toplu olarak ilk kez bu kaynakta ortaya konulmuştur. Eserin yazarı Sima Qian'e Çin'in Herodot'u denir ve Çin tarih yazımının babası kabul edilir. Yani, Çin dışındaki özellikle kuzeydeki bozkırlı Hun (Türk) ve diğer yabancı kavimlere genel tanımlamalar bu yazar ile kök salmıştır.

Han Shu 漢書 (Han Kitabı): Batı Han Devleti (M.Ö. 206-M.S. 25) resmi tarihidir. Wu imparator, Taichu döneminden beri tutulan tarihi kayıtlar memnun edici değildi aynı zamanda eksik ya da (kayıt) tutulmamıştı. Bu sebeple Doğu Han Hanedanlığı döneminde (25-220) eserin bir kısmı (65 bölüm) Ban Biao 班彪 tarafından yazıldı ve Shi Ji'ye eklendi. O, 54 senesinde ölünce oğlu Ban Gu 班固 tarafından yazılmaya devam edilmişti; fakat o tutuklandı ve eser tamamlanmadı. Ban Gu, 92 senesinde hapisanede öldü. Eser tam anlamıyla Ban Gu'nun kızı Ban Chao 班超 ve ona eseri tamamlamada yardımcı olarak görevlendirilen Ma Xu 馬續 tarafından tamamlandı. Han Shu'da Shi Ji'den alıntılar vardır ve aşağı yukarı aynı usulde yazılmıştır; fakat farklılıklarda vardır. Shi Ji'de Çin'ne komşu yabancı kavimler hakkında toplanan bilgiler varken; Han Shu'nun yazıldığı dönemde ise Hun kuvvetine karşı izlenecek politik yollar belirlenmiş ve bu konularda Çin meclis tartışmaları üzerinde durulmuştur⁸. Han Shu, Shi Ji'den farklı olarak dönem tarihidir. Toplamda 120 bölümdür. 94. bölümde Hun monografisi vardır.

⁷ Eberhard, **Çin Tarihi**, s.114-116.

⁸ Ayşe Onat, Sema Orsoy, Konuralp Ercilasun, **Han Hanedanlığı Tarihi 94 A/B Hsiung-Nu (Hun) Monografisi**, Ankara, 2004, s.XIII-XVIII.

Hou Han Shu 後漢書 (Sonraki Han Kitabı): Doğu Han Devleti resmi tarihidir. Song Devleti (420-479) 宋 döneminde Fan Ye (398-446) 范曄 yazmıştır. Eser toplam 120 bölümden oluşmaktadır. 90. bölümdeki Wuhuan 烏桓 ve Xianbei 鮮卑 monografisi Tuyuhunların erken tarihi için önemlidir.

San Guo Zhi 三國志 (Üç Devlet Kayıtları): (Cao) Wei (220-265) (曹) 魏, Shu Han (221-263) 蜀漢 ve Wu (222-280) 吳 devletlerinin resmi sülale tarihidir. Jin Devleti (265-420) 晉 devrinde Chen Shou (233-297 veya 236-300) 陳壽 tarafından yazılmıştır. Toplam 65 bölümden oluşmaktadır. 30. bölümde Wuwan (Wuhuan) 烏丸 ve Xianbei monografisi vardır.

Jin Shu 晉書 (Jin Kitabı): Jin Devleti'nin resmi tarih kitabıdır. Tang Devleti (618-907) 唐 döneminde Fang Xuanling (578-648) 房玄齡 ve Chu Suiliang (596-658 veya 597-659) 褚遂良 ile başkaları olmak üzere toplam 21 kişi tarafından 646'da yazılmaya başlanmış, 648 yılında tamamlanmıştır. Toplam 130 bölümden oluşmaktadır. 97. bölümünde, "Dört Yabancı Kavim 四夷" içinde "Batı Rongları 西戎" başlığı altında Tuyuhun monografisi bulunur. Tuyuhunlar ile ilgili bilgi veren ilk hanedan yıllığı budur. Baba Shegui'yin iki kardeşin boylarını ayırması ve Tuyuhun'a 1700 aile vermesi, sonrasında gelişen olaylar ile kardeşi Muronggui'den ayrılıp, ona bağlı olanlar ile batıya Gansu, Kök Nur civarına göç etmeleri, Tuyuhunlara ait kelimeler, okumaya yazma bilmeleri, kültürleri, halkının Shuluogan'a Wuyin Kağan 戊寅可汗 demesi, yetiştirilen ürünler ile devletin kuruluşundan yaklaşık beşinci yüzyılın ilk çeyreğine kadarki tarihi olaylar ve komşu devletler ile ilk ilişkiler (ilk ilişki Önceki Qin Devleti, sonra ise Batı Qin Devleti) gibi konularda ilk bilgileri ihtiva eder.

Wei Shu 魏書 (Wei Kitabı): Tabgaç ve Doğu Tabgaçların resmi tarihidir. Kuzey Qi Devleti (550-577) 北齊 döneminde Wei Shou (505-572) 魏收 tarafından 551 yılında yazılmaya başlanmış eser 554 yılında tamamlanmıştır. Toplam 114 bölümdür. Wei Shu'nun içinde Tuyuhun monografisinin de olduğu bazı bölümleri

kaybolmuştur. Liu Shu 劉恕, Fan Zuyu 范祖禹 (1041-1098) ve diğerleri Bei Shi ve diğer kaynaklardan bilgileri alarak kaynağı onardı; fakat bazı farklılıkları oldu.

Tuyuhun monografisi 101. bölümde yer alır. Tuyuhunların aslen Liaodong Xianbeilerinden Tuhe [bölgesinden] Shegui'yin oğlu olduğu, babası Shegui'yin iki kardeşin boylarını ayırıp Tuyuhun'a 700 hane verdiği, batıya göçleri, devletin ilk yıllarından Kualü dönemine kadar olan tarihi olaylar, Tuyuhunların güçlenmesi, yabancı beylik ve devletlerle münasebetleri, Çin'deki Tabgaç devleti, Doğu Tabgaç ile ilişkileri, şehirleri, başkentleri, kağan unvanını kullanmaları, kağan eşlerine hatun denilmesi, kültürel özellikleri ve Türklerle aynı olan gelenekleri hakkında kayıtlar vardır.

Song Shu 宋書 (Song Kitabı): Çin'in Güney Sülaleleri (420-589) zamanındaki devletlerden biri olan Song'un (420-479) resmi tarihidir. Xu Yuan 徐爰'in eski eski kayıtlarını temel alınmasından dolayı çok hızlı tamamlanan kitap, Güney Qi Devleti döneminde 487 senesinde başlanıp bir yıl sonra Shen Yue (441-513) 沈約 tarafından yazılmıştır, 100 bölümden oluşur. Eserin bazı bölümleri kaybolmuş; fakat sonraları bunlar yeniden yazılmıştır. 96. bölümde Xianbei Tuyuhun 鮮卑吐谷渾 monografisi vardır. Güney Sülaleleri ile Tuyuhunlar arasındaki ilk kayıtlara bu eserde rastlanır. Achai Düşmanı 阿柴虜 Tuyuhunların, Liaodong Xianbeilerinden olduğu, baba Shegui'yin iki kardeşi ayırıp Tuyuhun'a 700 hane verdiği, Tuyuhunların batıya göçü, Song Devleti ve diğer devletlerle münasebetleri, Song'un onlara "Sarı Irmak'ın Güneyinin Beyi" unvanını vermesi, yerleşim yerleri, kullandıkları bazı kelimeleri, kültürleri, yer altı ve üstü kaynakları hakkında bilgiler içerir.

Nan Qi Shu 南齊書 (Güney Qi Kitabı): Güney Qi Devleti (479-502) 齊 resmi tarihidir. Liang Devleti (502-557) 梁 zamanında, Xiao Zixian (489-537) 蕭子顯 tarafından yazılmıştır. Eserin ilk adı "Qi Kitabı" idi. Kuzey Qi Kitabından 北齊書 farklı olduğu için daha sonra "Güney" sözcüğü de eklenmiştir. Toplam 60 bölümden oluşur. Ancak elimize 59 bölümü ulaşmıştır. 59. bölüm içinde Henan (Sarı Irmak'ın

Güneyi) 河南 monografisi adı altında Tuyuhunlar ile ilgili bilgiler vardır. Buradaki kayıt, Tuyuhunların kökenini Hun'lara bağlamaktadır. Ayrıca Tuyuhun hükümdarlarının oğulları ve kardeşleri tarafından yönetilen 4 büyük uç birliğinden, başkentlerinden, kültürel özelliklerinden ve Güney Qi Devleti ile münasebetlerinden bahsedilmektedir.

Liang Shu 梁書 (Liang Kitabı): Güney sülalelerinden Liang Devleti'nin tarihidir. Tang döneminde 629 yılında imparatorun emri ile Yao Silian (557-637) 姚思廉⁹ tarafından yazılmaya başlanmış ve 636 yılında bitirilmiştir. Eserinde babası Yao Cha 姚察'nın çalışmalarını temel aldı. Kitap toplam 56 bölümdür. 54. bölümdeki “Zhuyi 諸夷”de “Xibei Zhurong 西北諸戎” başlığı altında “Sarı Irmak'ın Güneyinin Beyleri 河南王 monografisinde” Tuyuhunlar anlatılır. Tuyuhunların Xianbei Murong ailesinden olduğu, batıya göçleri, sınırları, kültürleri, okuma yazma bildikleri, şehir kurmaya başladıkları, saraylarının olduğu, ülkede Budizm inancının varlığı, Dokuz Katlı Budist tapınağı inşası ve Liang Devleti ile münasebetler hakkında bilgiler vardır.

Zhou Shu 周書 (Zhou Kitabı): Tang Devleti döneminde imparator Taizong 太宗'un emrini alan Jin Shu'nun yazarlarından biri de olan Linghu Defen (583-666) 令狐德棻 ve diğerleri tarafından 636 yılında tamamlanmıştır. Batı Tabgaç ve Kuzey Zhou devletlerinin tarihi kaydedilmiştir. Toplam 50 bölümden oluşur. Bazı bölümleri Kuzey Song dönemine gelindiğinde kaybolmuştur. 50. bölümdeki “Yabancı Ülkeler 異域” içinde Tuyuhun monografisi bulunmaktadır. Burada, Tuyuhun'un Liaodong Xianbeilerinden Muronggui'yin analığından ağabeyi olduğu, kardeşinden ayrılıp batıya göçleri, kültürleri, Türklerle aynı olan kültür özellikleri, kağan unvanını kullanmaları, kağan eşlerine hatun denmesi, ülkelerinde yetiştirilen ürünler ve Batı Tabgaç döneminden Kuzey Zhou Devleti sonuna kadar olaylar kaydedilmiştir.

Sui Shu 隋書 (Sui Tarihi): Sui Devleti (581-618) resmi tarihidir. Wei Zheng (580-643) 魏徵 diğerleri tarafından yazılan eser 636 senesinde tamamlanmıştır.

⁹ Chen Kitabı (Chen Shu) 陳書'nın da yazarıdır.

Toplam 85 bölümdür. 83. bölümdeki “Batı Toprakları 西域” içinde Tuyuhun monografisi vardır. Burada, Tuyuhunların Liaoxi Xianbeilerinden Tuhe [bölgesinden] Shegui’yin oğlu olduğu, batıya göçleri, sınırları, kültürel özellikleri, Türklerle aynı olan gelenekleri, Sui Devleti ile Tuyuhun ilişkileri ve Sui’yin Tuyuhun ülkesine yaptığı büyük askeri hareket hakkında bilgiler bulunmaktadır. Bilgiler, Sui Devleti’nin sona ermesine kadar devam eder.

Nan Shi 南史 (Güney Tarihi) ve Bei Shi 北史 (Kuzey Tarihi): Nan Shi ve Bei Shi, Tang Devleti döneminde 659 yılında Li Yanshou 李延壽 tarafından yazılmıştır. Nan Shi, Song Devleti’nden başlayıp Chen Devleti (557-589) 陳 sonuna kadar güney hanedanları dönemi anlatır, 80 bölümden oluşur; Bei Shi ise Tabgaç Devleti’nden başlayıp Sui Devleti sonuna kadarki kuzey hanedanları dönemini anlatır, 100 bölümdür. İki kitap da Kuzey ve Güney hanedanlıklarındaki (Song, Güney Qi, Liang, Chen, Tabgaç, Kuzey Qi, Zhou ve Sui) karmaşık kayıtların çıkarılıp eksiklerin giderilmesi ile oluşturulmuştur. Li Yanshuo, Çin’in kuzeyinde ikamet ettiği için kuzeydeki olaylara daha vakıftır. Nan Shi, 79. bölümdeki “Yimo 夷貊” bahsi altında “Batı Rongları 西戎” alt başlığındaki “Sarı Irmak’ın Güneyinin Beyleri 河南王” monografisinde Tuyuhunlar ile ilgili bilgiler vardır. Nan Shi içindeki Tuyuhunlar ile ilgili bölüm esasen Liang Shu’dan alınmıştır; Bei Shi 96. bölümde Tuyuhun monografisi vardır. Buradaki bilgiler ise temelde Wei Shu, Zhou Shu ve Sui Shu ile aynıdır. Wei Shu’nun kaybolan bölümleri bu kitaptan tamamlanmıştır.

Jiu Tang Shu 舊唐書 (Eski Tang Kitabı): Tang Devleti’nin iki resmi tarih kitabından ilkidir. Beş Sülale (907-960) 五代 dönemindeki Sonraki Jin Devleti (936-947) 後晉 zamanında 945 yılında Liu Xu (887-946) 劉昫 ve diğerleri tarafından tamamlanmıştır. Toplam 200 bölümü vardır. Asıl adı Tang Kitabıdır; daha sonraki Yeni Tang Kitabından ayırmak için Eski kelimesi eklenmiştir. 198. bölümde “Batı Rongları 西戎” başlığı altında Tuyuhunlar monografisi vardır. Tuyuhunların ilk zamanlar Tuhe 徒河 Qingshan 青山’da oturduğu, batıya göçleri, kültür özellikleri, Sui ve Tang dönemlerinde Tuyuhunların tarihi olayları, Tibet İmparatorluğu 吐蕃 ile

ilişkileri ve Tuyuhun ülkesinin yıkılışı sonrasındaki durumları hakkında kayıtlar mevcuttur.

Xin Tang Shu 新唐書 (Yeni Tang Kitabı): Tang Devleti'nin iki resmi tarihinden biridir. Kuzey Song döneminde 17 yılın sonunda 1060 senesinde Ouyang Xiu (1007-1072) 歐陽修, Song Qi (998-1061) 宋祁 ve diğerleri tarafından tamamlandı. Xin Tang Shu'da toplam 225 bölüm vardır. 221. bölüm "Batı Toprakları 西域" bahsinde Tuyuhunlar monografisi vardır. Tuyuhunların göç ettikten sonraki yerleşim yerlerinden başlayarak, kültürleri, Sui, Tang ve Tibet devletleriyle ilişkileri, Tuyuhunların Tibetliler tarafından yıkılışı ile sonrasındaki Tuyuhunların durumu hakkında kayıtlar vardır.

Hanedan Tarihleri Haricindeki Eserler ve Ansiklopediler:

Shiliu Guo Chunqiu 十六國春秋: 102 bölümden oluşan eser Cui Hong 崔鴻 tarafından yazılmıştır. 5 Yabancı 16 Devlet (304-439) zamanı tarihi olayları konu alınmıştır.

Tong Dian 通典: Tarihi bir ansiklopedidir. Du You (735-812) 杜佑 tarafından 801 senesinde tamamlanmıştır. Toplam 200 bölümden oluşur. 190. bölümde "Bianfang 邊防" bahsindeki "Batı Rongları 西戎" kısmında Tuyuhunlar monografisi vardır.

Ce Fu Yuan Gui 冊府元龜: Ansiklopedik bir eserdir. Kuzey Song Devleti döneminde 1005 yılında başlanan eser Wang Qinruo 王欽若, Yang Yi 楊億 ve diğerleri tarafından 1013'te tamamlanmıştır. 1000 bölümden oluşur, farklı bölümler ve 967. bölüm Waichen Bu 外臣部 kısmında Tuyuhunlarla ilgili mühim kayıtlar bulunmaktadır.

Zizhi Tongjian 資治通鑑: Kronolojik bir eserdir. Ünlü tarihçi Sima Guang (1019-1086) 司馬光 ve diğerleri tarafından 1084 yılında tamamlanmıştır. Hu Sanxing 胡三省 dipnotları eklemiştir. Toplam 294 bölümden oluşur. M.Ö. 403'den

M.S. 959'e kadarki hadiseler kaydedilmiştir. Sui ve Tang dönemi için zengin ve güçlü bilgiler vardır. Kullandığı kaynakların fazla olmasından kaynaklı bilgi zenginliği ile o kaynakların çoğunun bugün mevcut olmaması eseri değerli kılarken; zayıf yönü ise güvenilir pasajlardan alıntılardır. Tuyuhunlarla ilgili bilgilerin kronolojik olarak takip edilebileceği önemli bir kaynaktır.

Araştırma Eserler:

Ana kaynaklara dayanarak Tuyuhunlar üzerine bazı çalışmalar yapılmıştır. Bunların içinde ilk çalışmalar arasında diyebileceğimiz F.W. Thomas, “Çin Türkistanı'nda Hazalar” makalesinde Pelliot'un kanıtı olan Tuyuhun ile Ha-za'nın aynı olduğuna karşı çıkmıştır. Tuyuhunların, Hoten yıllıklarındaki *Drug-gu* olduğunu ortaya atmıştır¹⁰.

Matsuda Hsiao'nun “Tuyuhun Elçileri Araştırması 1 ve 2” adlı makalesi Tuyuhun tarihi üzerine bazı sorulara cevap veren olağanüstü bir eserdir. Onların komşu devletlerle elçilik münasebetlerinin izini sürüp dış dünya ile olan münasebetlerine dair önemli bilgiler, yorumlar ve ilişkilerinde kullandıkları güzergâhlar için özgün bir eserdir¹¹.

Çalışmasında Çin, Tibet, Türk ve Arap kaynaklarını kullanan Christopher I. Beckwith'in **Orta Asya'da Tibet İmparatorluğu** kitabı Tibet tarihi için mühim bir eserdir. Tibet İmparatorluğu'nun ilk Tuyuhunların ise son dönemleri, Çin-Tibet-Tuyuhun tarihi bağlamında önemlidir¹².

W. Eberhard, **Çin Tarihi** adlı eserinde en eski dönemlerden ikinci dünya savaşına kadar Çin tarihini kaleme almıştır. Eserde, Tuyuhun döneminde Çin'de hüküm süren devletler hakkında bilgiler buluyoruz. Eberhard'ın tezimiz için diğer önemli kitabı ise **Çin'in Şimal Komşuları**'dır. Burada ise çalışmamızla ilgili olarak

¹⁰ F. W. Thomas, “The Ha-za of Chinese Turkestan”, **JRAS**, 1926, No.2, s.311-312.

¹¹ Matsuda Hsiao (Songtian Shounan) 松田寿男, “Tuyuhun Qianshi Kao 1-2 吐谷浑遣使考 (上下)”, Çince'den Çev. Zhou Weizhou, Xibei Shidi 西北史地, 1981, (2-3).

¹² Christopher I. Beckwith, **The Tibetan Empire in Central Asia**, New Jersey, 1993.

başta Hun ve Xianbeiler olmak üzere Çin'in kuzeyindeki topluluklar ve boylar hakkında bilgiler buluyoruz¹³.

Thomas D. Carroll, **Jin Hanedanlığı Tarihindeki Tuyuhun İzahları** adlı eserinde Çin kaynaklarında Tuyuhunlar ile ilgili ilk monografik kayıt olan Jin Shu'daki Tuyuhun bölümünü diğer Çin kaynakları ile mukayese ederek, açıklamalarıyla İngilizceye çevirmiş, yer yer yorumlar yapmıştır¹⁴.

Gabriella Molè'nin **Tabgaçlar'dan Beş Hanedanlık Döneminde Kadar Tuyuhunlar** adlı çalışması bildiğimiz kadarıyla Tuyuhunlar hakkında batı bilim dünyasındaki derli toplu ilk çalışmadır. Yazar, Thomas D. Carroll'un bıraktığı yerden, Jin Shu ana kaynağının çevirisi hariç, yani Tabgaçlardan Beş Hanedanlık Dönemi'ne kadar Çin kaynaklarındaki Tuyuhun monograflerinin çevirisini vermiştir. Kendi görüşlerinin yanında Tuyuhunlar üzerine özellikle batı bilim dünyasındaki bazı görüşleri de kaydetmiş, bunlardan haberdar olmamızı sağlamıştır. Bu bakımdan önemlidir¹⁵.

Huang Chi-Huei, "T'ang Devrinde Tibetlilerin, Çinliler ve Orta Asya Kavimleriyle Münâsebetleri" adlı doktora çalışmasında daha çok Tibet tarihi ile ilgili hadiseleri tezine konu almıştır, yine de Tuyuhunların siyasi tarihini tercümelere dayanarak kısmen özet olarak vermiş ve onların kültür tarihi hakkında bazı bahisler açmıştır¹⁶.

Tabgaç Devleti döneminde Çin'in kuzey ve batısındaki devletler üzerine Ling Ling Kao tarafından yapılan doktora tezi "Toba Wei Sülalesi Devrinde Çin'in Kuzey

¹³ Wolfram Eberhard, **Çin Tarihi** ve W. Eberhard, **Çin'in Şimal Komşuları**, Çev. Nimet Uluğtuğ, Ankara, 1942.

¹⁴ Thomas D. Carroll, **Account Of The T'u-yü-hun in The History Of The Chin Dynasty**, Berkeley and Los Angeles, 1953.

¹⁵ Gabriella Molè, **The T'u-yü-hun From The Northern Wei To The Time Of The Five Dynasties**, Roma, 1970.

¹⁶ Huang Chi-Huei, "T'ang Devrinde Tibetlilerin, Çinliler ve Orta Asya Kavimleriyle Münâsebetleri" **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Umumî Türk Tarihi Kürsüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi**, İstanbul, 1970.

ve Batı Komşuları” isimli çalışmada, yazar bahsi geçen dönemdeki bazı devletler ve Tuyuhunların Tabgaç Devleti ile ilişkilerini bölümler halinde incelemiştir¹⁷.

Tuyuhunlar üzerine en ayrıntılı çalışmaları Çinli tarihçi Zhou Weizhou 周伟洲 yapmıştır. Yazar, Tuyuhunlar konusuna gereken önemi veren tarihçilerin ilkidir. Bütün Çin kaynaklarını gözden geçirmiş, birçok araştırma eserini incelemiş sonunda Tuyuhunlar üzerine önemli çalışmalar yapmıştır. Diğer bilim insanları tarafından yapılan çalışmaların en önemli referansı olmuştur. Zhou Weizhou, 1983 tarihinde yayımladığı **Tuyuhun Tarihi**¹⁸ adlı eserinde Tuyuhunların kökeni, siyasi tarihi, yönetim yapısı, dilleri, kullanılan isim ile unvanları, kültürü, kağanlık sonrası Tuyuhunlar ile Tuyuhun ve bugünkü Tu milleti ilişkisi gibi bahislerde ayrıntılı incelemeler yapmıştır. Yazarın Tuyuhunlar ile ilgili yaptığı diğer önemli çalışması ise adeta bir “Tuyuhun tarihi sözlüğü” olan **Tuyuhun Materyal Derlemesi**¹⁹ adlı kitabıdır. Tezimizde yeri geldiğinde yazarın görüşlerini sunmaya çalıştık. Yazar, Tuyuhunların siyasi tarihini ana kaynaklardan yararlanarak titizlikle oluşturmuştur; buna karşılık Çin merkezli geleneksel tarih anlayışına sıkı sıkıya sarılmıştır. Yaklaşık 350 yıllık Tuyuhun tarihine tek bir taraftan bakmayı tercih etmiştir. Ona göre Tuyuhunlar güçlendiyse veya yerleşik hayata geçtiyse bu yüksek Çin kültürünü özümsemeleri ile olmuştur.

Bahaeddin Ögel, **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi 1 ve 2 (Cilt)** eserinde ana hatlarıyla, Hun tarihini araştırmıştır. Çin kaynaklarına göre Tuyuhunların içinden çıktığı Xianbeileri, Proto Moğol kabul etmiş, bu konuda yurdumuzda birçok bilim insanını etkilemiştir²⁰.

Tuyuhun tarihi araştırmalarında önemli eksiklerden biri de onlar hakkında sorunları gidermeye yönelik metodik çalışmaların azlığıdır. Li Wenshi, **Batı Sınırdaki Eski Bölgeler ve Qiang, Tibet Kültürü** kitabı içinde “Tuyuhun Tarihindeki Çeşitli Problemlerin Tetkiki (**Tuyuhun Lishishang Jige Wenti de**

¹⁷ Ling Ling Kao, “Toba Wei Sülalesi Devrinde Çin’in Kuzey ve Batı Komşuları”, **Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi**, Ankara, 1978.

¹⁸ Zhou Weizhou 周伟洲, **Tuyuhun Shi** 吐谷浑史, Guilin 桂林, 2006.

¹⁹ Zhou Weizhou 周伟洲, **Tuyuhun Ziliao Jilu** 吐谷浑资料辑录, Pekin 北京, 2017.

²⁰ Bahaeddin Ögel, **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi**, C. 1-2, Ankara, 2015.

Kaocha 吐谷浑历史上几个问题的考察” adlı çalışmasında Tuyuhun tarih araştırmalarında devam eden bazı sorulara cevap aramıştır. Sunduğu önemli görüşlerden bazıları şunlardır: bazı bilim insanlarınca ortaya atılan Qiangların Tuyuhun lkesi üzerinde baskın olması hatta Tuyuhun lkesini Qiangların kurması yönündeki görüşlere bilimsel izahlarla karşılık vermiştir. Bundan başka Tuyuhunların yerleşim yerleri, devlet yönetimi, merkezi, hususiyetleri ve Tibet kültürü ile karşılaştırması gibi konularda önemli araştırmalar yapmıřtır²¹.

Li Wenxue, “Tuyuhun Araştırmaları” isimli doktora çalışmasında Tuyuhunların tarihi üzerine sorulara cevap arayarak onların tarihine, kültürüne ve diğer devletlerle ilişkilerine özgün bir bakış ile yaklařmıřtır²².

Tuyuhunlar konusunda Türkiye’de ilk çalışmayı yapan Gürhan Kırilen’dir. Onun, “**Tuy hunlar ve Tabgaçlar**” kitabından da istifade ettik. Çalışma esasen Tuyuhunlar ve Tabgaçlar olarak iki bölüm halinde oluşturulmuştur. Konumuzla ilgili olan Tuyuhun bölümünde yazar esasen Bei Shi ve Tongzhi 通志’daki Tuyuhunlar ile ilgili monografileri çevirmiş bununla beraber diğer bazı Çin kaynaklarından da zaman zaman yararlanmıştır. Yazarın da kaydettiği gibi eserin oluşturulma gayesine uygun olarak monografilerin çevirileri verilmiş, kimi sorulara cevap aranmış ve ilgili konularda gelecekte yapılacak çalışmalara kaynak çevirisi olarak hizmet etmesi düşünülmüştür. Gürhan Kırilen, kaynakların çevirisini verirken yer yer kendi görüşlerini paylaşmıştır ancak tarih araştırma metotları çok az kullanılmıştır. Eserde bütün olarak Tuyuhun tarihini incelenmemiştir. Yani eserin tarihçilere kısmen malzeme sağlama gayretiyle kaleme alındığı anlařılmıřtır²³.

Tuyuhun tarihini ele alabilmek için anlaşılması gereken Muronglar ve Xianbeiler ile ilgili, Yao Weiyuan’ın **Kuzey Hanedanları Yabancı Aile İsimleri Araştırmaları**²⁴, Sun Jinji’nin **Kuzeydoğudaki Milletlerin Kökeni ve Gelişimi**²⁵,

²¹ Li Wenshi 李文实, **Xichui Gudi yu Qiang Zang Wenhua**, 西陲古地与羌藏文化, Xining 西宁, 2001.

²² Li Wenxue 李文学, “Tuyuhun Yanjiu 吐谷浑研究”, **Lanzhou 兰州 Üniversitesi Doktora Tezi**, Lanzhou, 2007.

²³ Gürhan Kırilen, **Tuy Hunlar ve Tabgaçlar**, Ankara, 2016.

²⁴ Yao Weiyuan 姚微元, **Beichao Hu Xing Kao** 北朝胡姓考, Pekin 北京, 2012.

Ma Changshou'nun **Wuhuan ve Xianbei**²⁶, Lin Gan'ın **Donghu Tarihi**²⁷, Charles Holcombe, "Çin Tarihinde Xianbeiler"²⁸, Kürşat Yıldırım'ın "Xianbeiler, Wuhuanlar, Tabgaçlar, Juan-Juanlar"²⁹ ve Mairagül Kharjaubai'yin "San Guo Zhi ve Hou Han Shu'ya Göre Wuhuanlar ve Xianbeiler"³⁰ gibi eserleri çalışmamızda kolaylık sağlamıştır.

Tuyuhun dilinin Altay dil ailesinden geldiği bilim âlemince kabul edilmiştir; fakat ailenin hangi dalına ait olduğu tartışma konusu olmuştur. Filoloji alanında onlar hakkında yapılan çalışmalardan burada zikretmeye değer olanlar şunlardır:

Paul Pelliot, "Tuyuhunlar ve Xianbeiler Üzerine Notlar" makalesinde, bundan 100 yılı aşkın bir zaman önce, Tuyuhunların dili üzerine görüşler ortaya atmıştır. Kaynakların kaydettiği Tuyuhunlara ait kelimeler üzerine tetkikler yapmış ve onların dilinin Moğolca olduğunu iddia etmiştir. Ayrıca Tibetlilerin onlara 'A-ža dediğini ileri sürmüştür³¹.

Shiratori Kurakichi, **Donghu Halkları İncelemesi 1 ve 2** adlı çalışmasında Çin kaynaklarında Tuyuhunlar ile ilgili kelimelerin anlamlarını açıklamaya çalışmış ve onların Türkçe, Moğolca ve Tunguzca ile karşılaştırmasını yapmıştır³².

Tuyuhunların dili üzerine diğer bir önemli çalışma Gerard Clauson'a aittir. Clauson, "Türk Moğol Tunguz" adlı makalesinde Muronglar ile beraber Tuyuhunların dilinin de Türkçe olduğunu kaydetmiştir³³.

Alexander Vovin, "Paul Pelliot'un Yolunda: Tuyuhun Dili Üzerine Bazı Notlar" adlı makalesinde Pelliot'un Tuyuhunların dilinin Moğolca olduğu görüşünü

²⁵ Sun Jinji 孫进己, **Dongbei Minzu Yuanliu** 东北民族源流, 1989.

²⁶ Ma Changshou 马长寿, **Wuhuan yu Xianbei** 乌桓与鲜卑, Guilin 桂林, 2006.

²⁷ Lin Gan 林幹, **Donghu Shi** 东胡史, Huhhot (Huhehaote) 呼和浩特, 2007.

²⁸ Charles Holcombe, "The Xianbei in Chinese History", **Early Medieval China**, 2013:19., s.1-38.

²⁹ Kürşat Yıldırım, "Xianbeiler, Wuhuanlar, Tabgaçlar, Juan-Juanlar", **OTT**, Editörler Bilgehan Atsız Gökdağ, Saadettin Y. Gömeç, Osman Karatay, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2019, s.283-346.

³⁰ Mairagül Kharjaubai, "San Guo Zhi ve Hou Han Shu'ya Göre Wuhuanlar ve Xianbeiler", **Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi**, Ankara, 2003.

³¹ P. Pelliot, "Note sur les T'ou-yu-houen et Les Sou-p'i", **TP**, XX, 1921, s.323-331.

³² Shiratori Kurakichi 白鳥庫吉, **Donghu Minzu Kao 1-2** 東胡民族考上下, Japonca'dan Çince'ye Çev. Fang zhuanyou 方壯猷, Taiyuan 太原, 2015.

³³ Gerard Clauson, "Turk, Mongol, Tungus", **AM**, Vol. 8, 1960, s.105-123.

dil bilimsel açıklamalar ile reddetmiştir. Ona göre Tuyuhunların dili para-Moğolca'dır.³⁴

³⁴ Alexander Vovin, "Some notes on the Tuyuhun 吐谷渾 language: in the footsteps of Paul Pelliot", **Journal of Sino-Western Communications**, Volume 7, Issue, 2, EHESS/CRLAO, Paris, France, (December, 2015), s.157-166.

BİRİNCİ BÖLÜM

TUYUHUNLARIN ERKEN TARİHLERİNE GENEL BİR BAKIŞ

1.1. Tuyuhunların Ataları

Bilindiği gibi Tuyuhunlar aslen Liaoxi (Liao Irmağı'nın batısı) 遼西 veya Liaodong (Liao Irmağı'nın doğusu) 遼東'daki Xianbeilerin Murong 慕容³⁵ boyundan ayrılıp batıya göç eden bir Murong bölüğüdür. Murongların, içinden çıktığı Xianbeiler M.Ö. 3. yüzyılın sonuna doğru Wuhuanlar 烏桓 (veya Wuwan 烏丸)³⁶ ile beraber Moğolistan otlaklarının güneydoğusuna dağılmışlardı ve Donghu³⁷ boylar birliğinin çatısı altında yaşıyorlardı. Donghular o zamanlarda çok güçlüydü. Sürekli, Hun topraklarına akınlar düzenliyorlardı³⁸. Bir ihtilal ile Hun Devleti³⁹ tahtına çıkan Chanyu Modu (Mete/Bahadır) 冒頓, çok geçmeden Donghulara karşı hücum edip onları kesin olarak yenilgiye uğratıp büyük bir zafer elde etti⁴⁰.

³⁵ **WS**'deki bilgilere göre Murong ve Yuwen 宇文 ailesi, Çin imparatoru Xuan 宣 devrinde (M.Ö. 74-48) Hunların doğu kısmındaki (yani merkez) en güçlü iki ailelerden biriydi, bkz. **WS**, s.3012; Yuwenler ise, Hunların düşüşü ile Xianbeiler içinde mevcudiyetine devam eden bir Hun ailesiydi. Onlar, Kuzey Zhou Devleti'ni (557-581) kurdular. Yuwenler hakkında ayrıca bkz. Kürşat Yıldırım, "Türk Menşeli Bazı Çin Aileleri: Hun, Li, Jin ve Yuwen", **Türkiyat Mecmuası**, s.26/1, 2016, s.454-457; Güney Hunlarından olan Yuwen ailesi, Şira Muren (Xilamulun) 西拉木倫 dolaylarıdaki Xianbeileri yönetimi altına almıştır. Bundan sonra Xianbei adıyla anılmaya başlanmıştır, Pulat Otkan, "IV. Yüzyılda Kuzey Çin'deki Yabancı Halkların Yerleşim Alanları ve Nüfusu", **Erdem**, C. 5, S. 15, 1989, s.784-785.

³⁶ Wuhuanlar'ın en erken tarihleri üzerine ilk kayıtları bulduğumuz Çin kaynaklarına göre, onlar Donghu soyundandı. Mete, Donghuları yıkınca geride kalanlardan bir kısım Wuhuan Dağına 烏桓山 sığındı. Sığındıkları dağdan dolayı bu ismi aldılar. İlk zamanlar Hunların hâkimiyetini kabul etmişlerdi; fakat zamanla Hunların zayıflaması ile bağımsız hareket etmeye başladılar, bkz. **HHS**, s.2979-2984 ve **SGZ**, s.831-836.

³⁷ **SJ**, s.2885'te şu ifade vardır: "Hunların doğusunda oturduklarından (onlara) Donghu denir". Donghu adı, kaynağın ifade ettiği isimlendirme uyarınca basitçe şu şekildedir: dong, doğu; hu ise Çin'in kuzeyinde bulunan yabancı halklara verilen genel addır. Çinlilerin yabancıları adlandırmada kullandıkları terimler için ayrıntılı bilgi için bkz. Gürhan Kırılan, "Çin Klasik Metinlerinde Yabancılar: Yi, Di, Rong Ve Hu Terimleri", **Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi**, Ankara, 2012.

³⁸ Ying-Shih Yü, **Erken İç Asya Tarihi**, Çev. Selçuk Esenbel, Derleyen Denis Sinor, s.178.

³⁹ Çin kaynaklarında Xiongnu 匈奴 olarak geçen, M.Ö. 209'da kurulduğu kabul edilen yaklaşık 650 yıl yaşayan Türk Devleti'dir.

⁴⁰ Qin Devleti (M.Ö 221-206) 秦 ile ilgili olayları anlatan Qin Hui Yao'da şu kayıt vardır: "Donghular... Xiongnu (Hun)'larla işbirliği yapıp gelişip güçlendiler. Yay geren askerlerinin sayısı 200 binden fazlaydı. Adetleri, gelenekleri ve devlet idaresindeki unvanları Xiongnular ile esasen aynıdır. Qin devrinin sonlarına doğru Xiongnular tarafından mağlup edildiler. Dağılıp Xianbei Dağına sığındılar". Mete'nin Donghuları mağlup etmesi yaklaşık olarak Han Devleti

Donghuların halkı üçe ayrıldı: bir kısmını Hunlar ele geçirdi⁴¹, arda kalan Donghular ise Wuhuanlar ve Xianbeiler olarak ikiye ayrılıp bundan sonra her biri kendi adıyla anılmaya başladı. Mağlubiyet sonucu Wuhuanlar kuzeye Wuhuan Dağı⁴²’na; Xianbeiler ise Wuhuan Dağı kuzeyindeki Xianbei Dağı⁴³’na göç etti. Adlarını, sığındıkları dağdan aldılar. Fakat onlar tek bir dağa sığınmış olamazlar⁴⁴. **HHS**’de şu bilgiler vardır: “Xianbeiler, Donghuların bir koludur. Ayrıldıktan sonra Xianbei Dağı’na dayandılar bu nedenle bu adı aldılar. Han başlangıcında Mete tarafından mağlup edildiler. Seddin dışında, uzaklara Liaodong’a kaçtılar. Wuhuanlarla yan yana yaşadılar, Çin ile ilişkileri (irtibat) yoktu”; **SGZ**’de ise şu bilgiler vardır: “Xianbeiler, Donghulardan arta kalmıştır. Ayrılıp Xianbei Dağı’nda sığındıkları için bu adı aldılar. Dil ve gelenekleri Wuwanlar (Wuhuanlar) ile aynıdır. Toprakları doğuda Liaoshui (Liao Irmağı) 遼水 batıda Xicheng 西城 ile sınırlanır... Xianbeiler, Mete tarafından mağlup edildikten sonra, seddin dışında, uzağa Liaodong’a kaçtılar, diğer ülkelerle rekabet edemiyorlardı, Çin’de isimleri duyulmamıştı. Wuwanlarla yan yana yaşadılar”. Xianbeiler, (Donghuların) Hunlardan aldığı ağır mağlubiyet sonrası Xianbei Dağı’na sığındılar; fakat kaynaklardan da anlaşılacağı üzere Batı Han döneminde Çin ile ilişki kuramadılar ancak daha geç bir dönemde Doğu Han zamanında ilişki kurabildiler. Bunun nedeni ise Wuhuanların buldukları konumun bu ilişki önünde doğal engel olmasıydı. Xianbeilerin kaynaklarda görülmeye başlaması ise Wuhuanların güneye göçü ile Xianbeilerin de güneye inmesi ve Wuhuanların zayıflaması ile mümkün olmuştur. “Xianbeiler, Liaodong’da

(M.Ö. 206) kurulmadan önce ve Mete’nin tahta çıkışından (M.Ö. 209) biraz sonra olduğu anlaşılıyor. Bkz. Yıldırım, “Xianbeiler, Wuhuanlar, Tabgaçlar, Juan-Juanlar”, s.287.

⁴¹ **SJ**, s.2888-2890. Bunlar Hunların doğusunda ve onlara tabi şekilde yaşadılar. Han Devleti başlangıç döneminde Yan Beyi 燕王 Lu Wan 盧綰; ailesi, birkaç bin süvari ve ona bağlı olanlarla beraber Hunlara sığındı. Hunlar onu Donghu Lu beyi 東胡盧王 olarak atadı. Onun yönettiği Donghular, Mete’nin zaferi neticesinde ele geçirdiği Donghu halkı olmalı, bkz. **SJ**, s.2639. Bu konudaki görüşü Sun Jinji ortaya atmıştır, bkz. Sun, **a.g.e.**, s.33.

⁴² Şira Muren Irmağı kuzeyindeki Wuhuan dağı, bkz. Ma, **Wuhuan yu Xianbei**, s.25.

⁴³ Bugün İç Moğolistan’daki Hagule Irmağı 哈古勒河 çevresindeki Xianbei Dağı, bkz. Ma, **Wuhuan yu Xianbei**, s.25.

⁴⁴ Ögel, **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi**, C. 1, s.184.

Wuhuanlar ile yan yana yaşadığı” kaydı ise Hunların zaferinden hemen sonrasını değil daha geç bir dönemi ifade eder⁴⁵.

Xianbeilerin sığındıkları dağdan isim alması bize yabancı olamayan bir ifadedir. Çin kaynakları buna benzer bir isim verme geleneğini Türkler için de kullanılmıştır. **TD**, s.5401’de : “(Kök-Türk) Ashina beş yüz aile ile Ruru (Juan-juan) 蠕蠕’lara sığındı, Jin Dağına (Altay) 金山 yerleştiler, dağın şekli miğfere benziyordu, onların geleneğinde miğfere Tujue (Türk) 突厥 denildiği için unvanları bu oldu” kaydı vardır⁴⁶.

Xianbeiler, Hunlar’dan aldıkları ağır mağlubiyet sonrası sığındıkları bölge ile Çin arasında Wuhuanların bulunmasından dolayı Çin ile bir iletişim kuramadılar. İmparator Wu (M.Ö. 140-87) 武 zamanında Huoqubing 霍去病’in Hunları mağlup etmesi neticesinde, M.Ö. 120 yılında Wuhuanlar güneye göç etti. Shanggu 上谷, Yuyang 漁陽, Youbeiping 右北平, Liaoaxi 遼西, Liaodong 遼東 adlı beş ilin dışına yerleştirildiler. Hunları izleyerek Çin için sınırları koruyacaklardı⁴⁷. Xianbeiler de onları takip ederek güneye indiler, Liao Irmağı batısındaki Şira Muren Irmağı’nın aktığı topraklarda yaşamaya başladılar. Bunun kanıtı ise **SGZ**, s.836’da “Xianbeiler genelde ilkbaharın sonunda Zuolshui (Zuole Irmağı yani Şira Muren) 作樂水 kenarında büyük kurultay düzenlerler” ifadesidir. Zuolshui, **HHS**, s.2985’te Raolshui (Raole Irmağı) 饒樂水 olarak geçer. Xianbei tarihiyle ilgili öğrendiğimiz kültür ve gelenek kayıtları onların buraya yerleşmesi ile başlar. Ayrıca Şira Muren Irmağı ve kuzeyindeki alan doğal bölge olarak iki kısma ayrılabilir: batısı hayvancılığa uygun otlak ve göller; doğusu ise avcılık için uygun büyük dağlar ve ormanlar⁴⁸.

⁴⁵ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. **HHS**, s.2979-2998; **SGZ**, s.831-863 ve Ögel, **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi**, C. 1, s.177-248. Xianbeilerin Çin ile geç ilişki kurmasının nedeni hakkında Ma Changshou’nun görüşünü kullandık, bkz. Ma, **Wuhuan yu Xianbei**, s.163.

⁴⁶ Ayrıca bkz. Yıldırım, “Xianbeiler, Wuhuanlar, Tabgaçlar, Juan-Juanlar”, s.287.

⁴⁷ **HHS**, s.2981.

⁴⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz. Ma, **Wuhuan yu Xianbei**, s.25, 125-126 ve 164-166.

Hunların M.Ö. 54 yılında doğu ve batı olarak ikiye ayrılmasından sonra kuzey ve kuzeydoğudaki kavim ve boylar harekete geçtiler⁴⁹.

M.S. 41 yılına doğru Hun, Xianbei ve Kızıl Dağ (Chishan) Wuhuanları 赤山烏桓 birleşip birkaç kez Çin sınırından içeri girdiler, hükümet yetkilileri ve insanları öldürdüler⁵⁰. Kimsenin hakkında bir şey bilmediği Xianbeiler nihayet göründüler. Bu olay Xianbei ile Çin'in temasının başlangıcı olmalıdır⁵¹.

Wuhuanlar, Hun ülkesindeki karışıklıktan istifade edip M.S. 46 yılında onları mağlup ettiler. Hunlar birkaç bin li kuzeye kaçtı. Çölün güneyi boş kalmıştı⁵². Bu olaydan iki yıl sonra Hunlar ikinci kez bölündü, Kuzey ve Güney Hunları olarak devam ettiler⁵³. Artık, Xianbeilerin güçlenmesi için bir engel yoktu.

49 senesinde Xianbeilerden Pianhe 偏何 adlı bey Çin'e bağlandı ve Liaodong'a geldi. Çinliler onu Hunların üzerine gönderdi, Hunlar mağlup oldu. Bundan sonra Xianbei ile Hunlar her yıl savaştılar. Hunlar gitgide zayıfladı⁵⁴.

Aynı yıl Wuhuanların güneye ikinci göçü başladı. Liaoxi Wuhuanlarından bir grup gelip Çin'e bağlılık bildirdi, Çin sınırına yerleştirildiler. Çin namına sınırları koruyacaklar, Hun ve Xianbeilere karşı Çin'e yardımcı olacaklardı⁵⁵. 58 yılında Pianhe, Kızıl Dağ Wuhuanlarını mağlup etti, onların liderinin 魁帥 başını kesti. Böylece Çin tarafından Wuhuanların bir dönem yerleştirildiği beş il kendiliğinden terk edildi. Moğolistan yaylalarındaki durum büyük ölçüde değişti. Xianbeiler, İç Moğolistan'daki birçok bölgeyi yavaş yavaş işgal etti⁵⁶.

⁴⁹ Ögel, **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi**, C. 2, s.129-231; Ayşe Onat, Sema Orsoy, Konuralp Ercilasun, **a.g.e.**, s.53-97; Tilla Deniz Baykuzu, **Asya Hun İmparatorluğu**, Konya, 2012, s.115; Konuralp Ercilasun, "Hunların Birinci Bölünüş Devresi Üzerine Bir İnceleme", **Gazi Türkiyat**, Güz 2014/15, s.13-32.

⁵⁰ **HHS**, s.744.

⁵¹ Ma, **Wuhuan yu Xianbei**, s.168.

⁵² **HHS**, s.2982.

⁵³ Baykuzu, **Asya Hun İmparatorluğu**, s.145. Hunların bu dönemi için ayrıca bkz. Eberhard, **Çin Tarihi**, s.106-107.

⁵⁴ **HHS**, s.745.

⁵⁵ **HHS**, s.2982; **SGZ**, s.833.

⁵⁶ **HHS**, s.745; Ma, **Wuhuan yu Xianbei**, s.168.

85 senesinde Hunlara yapılan müşterek harekete çok sayıda güç katılmıştı: Güney Hunları, Dinglingler⁵⁷, Xianbeiler ve Doğu Türkistan şehirleri. Kuzey Hunlarını dört bir yandan kuşattıp saldırdılar. Chanyu için kaçıktan başka çareyi kalmamıştı⁵⁸.

Doğu Han imparatoru He 和 zamanında M.S. 90'lı yıllarda, Çin'in Başkomutanı Dou Xian, Sağ Kanat Komutanı Geng Kui'yi Hunların üzerine gönderdi. Hunlar ağır bir mağlubiyet aldı⁵⁹, Chanyu kaçtı. Bu durumdan yararlanan Xianbeiler, Hunların topraklarına hâkim oldular. Hunların başkentini ele geçirdiler. *“Göç etmeyip eski Hun topraklarında kalan yüz binden fazla haneyi Xianbeiler ele geçirdi. Arda kalan Hunların tümü kendilerini Xianbei olarak adlandırdı”*. Xianbeiler bundan sonra iyice güçlenmeye başladılar⁶⁰.

Tansihuai (156-181) 檀石槐⁶¹ döneminde Xianbeiler çok güçlendi, güneyde Çin'e; kuzeyde Dinglinglere; doğuda Fuyulere 夫餘; batıda Wusunlara 烏孫 saldırdılar (hâkimiyet kurdular). Takriben Hunların eski topraklarına hâkim oldular. Doğudan batıya on dört bin li ve kuzeyden güneye yedi bin li'den fazla, muazzam bir alanda yer altı ve üstü kaynaklarına sahip oldular⁶². Böylece, Xianbei boylar birliği kurulmuş oldu. Tuyuhunlar da bu birliğe dâhil idiler.

Tansihuai topraklarını orta, doğu ve batı olarak üçe ayırdı: *“Youbeiping'den doğuya Liaodong'a kadar ve Fuyu, Huimo 濊貊'daki yirmiye aşkın merkez doğu bölgesidir. Başbuğları: Mijia 彌加, Queji 闕機, Suli 素利 ve Huaitou 槐頭'dur. Youbeiping'den batıya Shanggu 上谷'ya onu aşkın yer orta bölgedir. Başbuğları:*

⁵⁷ Dinglingler hakkında bkz. Ahmet Taşağıl, **Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları**, Ankara, 2013, s.7-16.

⁵⁸ **HHS**, s.2950.

⁵⁹ Bu seferle Türkistan 102 yılına kadar Çin'in hâkimiyetine girdi, bkz. Eberhard, **Çin Tarihi**, s.108-109.

⁶⁰ **HHS**, s.2986; Ögel, **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi**, C. 1, s.210. Bu olay **SGZ**, s.837'de farklı anlatılmaktadır: “Kuzey Chanyu'su ve Hunlar kaçtı. Kalan yüz binden fazla hane, Liaodong'a giderek karışık şekilde yaşadılar. Bunlar kendilerine Xianbei askeri dediler”. Ayrıca, Sun Jinji'ye göre Tabgaçların Xianbeilere katılması yaklaşık bu dönemde olmalı, bkz. Sun, **a.g.e.**, s.43.

⁶¹ Tansihuai'yin babası Touluhou 投鹿侯, Hun ordusunda üç yıl askeri hizmette bulundu bkz. **SGZ**, s.837; **HHS**, s.2989.

⁶² **HHS**, s.2989.

Kezui 柯最, Queju 闕居, Murong 慕容'dur. Shanggu'dan batıya Dunhuang 燉煌'a, Wusunlar dâhil yirmiye aşkın merkez batı bölgesidir. Başbuğları: Zhijian 置鞬, Luoluo 落羅, Rilü 日律, Tuiyan 推演, Yanliyou 宴荔游'dur. Her bölgede başbuğ vardı ve onlar yönetimde Tanshihuai'a bağlıydı"⁶³.

Sun Jinji'nin Xianbeilerin o zamanlardaki nüfusu üzerine hesabı kayda değerdir: Buradaki yaklaşık altmış merkez, her merkez ise bir boy anlamına gelmelidir. Her boyun da ortalama nüfusu yirmi bin olacağı göz önünde tutulursa, Xianbeilerin yönetimi altındaki insan sayısının bir milyon üç yüz bin civarı olacağı sonucuna varabiliriz⁶⁴. Birçok üstünlüğe sahip, güçlerinin zirvesinde olan Xianbeiler Hunların eski topraklarında artık rakipsiz kalmıştı. Tanshihuai döneminde Xianbeiler Çin'e sıkça akın yaptılar⁶⁵.

207 yılında Çinli Cao Cao 曹操 bizzat sefere katılıp Wuhuanları Liucheng 柳城'de mağlup etti, iki yüz bin kişiyi ele geçirdi⁶⁶. Xianbeiler güneye inip onların topraklarına yerleşti ayrıca Wuhuanlardan geride kalanları ele geçirdiler⁶⁷.

Tanshihuai döneminde zirveye çıkan Xianbeiler, onun 45 yaşında ölümünden sonra başarısız yöneticiler nedeniyle zayıflamaya başladı. Kebineng 軻比能 dönemi ile canlansalar da onun Çin tarafından düzenlenen suikast ile 235 yılında öldürülmesini takibeden olaylar neticesinde üçüncü yüzyılın ilk yarısına gelindiğinde Xianbei boylar birliği dağılmaya başladı⁶⁸. Boylar çeşitli bölgelere hareket etmeye başladı. Bundan sonra bozkır, bir süre (Juan-juanlar sahneye çıkana kadar) büyük ve toparlayıcı bir güçten mahrum kalacaktı.

Xianbeiler tarafından ele geçirilen ya da Çin'den kaçıp Xianbeilere sığınan Çinli sayısı da az değildi⁶⁹. Netice itibariyle Xianbeiler içlerinde Hun, Tabgaç, Dingling, Wuhuan, Çinli ve başka boy ile kavimler barındırıyordu. Sun Jinji

⁶³ Ayrıntılı bilgi için bkz. **SGZ**, s.837-838. Ayrıca bkz. **HHS**, s.2989-2990.

⁶⁴ Sun, **a.g.e.**, s.43.

⁶⁵ **HHS**, s.2989-2994; **SGZ**, s.837-838.

⁶⁶ **HHS**, s.2984.

⁶⁷ Sun, **a.g.e.**, s.43.

⁶⁸ **SGZ**, s.838-840.

⁶⁹ **HHS**, s.2990 ve 2991; **SJ**, s.2883.

Xianbeiler hakkında şunları söyler: Xianbeiler, bir boylar birliğiydi. Onlar birçok boy (veya kavimi) içinde toplamışlardı. İçinde barındırdığı boyların her birinin kökeni Xianbeilerden gelmiyordu. Hatta onlar ekonomi, kültür, dil gibi yönlerden Xianbeilerden çok önemli farklılıklara sahipti. Bu nedenle Xianbei bir etnik isim olmaktansa bu birliğin içinde yer alan boylardan birinin adı olmalıdır. Zamanla Xianbeilere katılan boyların ortak adı haline geldi. Xianbei halkının esasını bilmek için her bir boyun en erken devirlerde Xianbei köküne sahip olup olmadıklarını bilmek lazımdır⁷⁰.

“Xianbeilerin gelenek ve görenekleri Wuhuanlar ile aynıdır⁷¹. Ancak farklı olarak evlenmeden önce saçlarını kazırlar, ilkbahar mevsiminde Raole Irmağı kıyısında büyük toplantı yaparlar, ziyafet çekerler sonra birlik olurlardı. Onlarda yaban atı 野馬, dağ keçisi 原羊, bir çeşit boynuzu burnunun üzerinde olan sığır 角端牛 vardı. Hayvanın boynuzundan yay yaparlar, buna tek boynuz yayı 角端弓 derlerdi. Ayrıca sansar 貂, köpek, leopar veya kaplan benzeri boynuzu olan iki ayaklı hayvan 豹, sincap 鼯子 vardı. Bunların deri ve tüyleri yumuşak olur, bu nedenle deri ve kürkleri meşhurdu”⁷².

Xianbei boylar birliği dağıldıktan sonra doğuda beliren Murong, Yuwen ve Duan 段 aileleri Doğu Xianbeileri oluşturdu. Yan 燕 devletlerinden Önceki Yan (337-370) 前燕, Batı Yan (384-394) 西燕, Sonraki Yan (384-407) 後燕 ile Güney Yan (398-410) 南燕 ve Tuyuhunlar işte bu Murong ailesinden gelmiştir⁷³.

Batı Xianbeileri ise İlk Tabgaç (Dai, 315-376) 代 ve Tabgaç⁷⁴ (Kuzey Wei) Devleti’ni kuran Tuoba; Güney Liang Devleti (397-414) 南凉’ni kuran Tufa 秃髮⁷⁵; Batı Qin Devleti (385-400 ve 409-431) 西秦’ni kuran Qifu 乞伏 aileleri oluşturdu⁷⁶.

⁷⁰ Sun, **a.g.e.**, s.39 ve 44.

⁷¹ Wuhuanların kültürü hakkında bkz. Yıldırım, “Xianbeiler, Wuhuanlar, Tabgaçlar, Juan-Juanlar”, s.296-297.

⁷² **HHS**, s.2985.

⁷³ Murong, Yuwen ve Duan aileleri için ayrıntılı bilgi için bkz. Yao, **a.g.e.**, s.181-187, 262-264; Sun, **a.g.e.**, 44-48; Ma, **Wuhuan yu Xianbei**, s.185-220.

⁷⁴ Tabgaçlar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Eberhard, **Çin Tarihi**, s.136-137, 159-171; W. Eberhard, “Toba’lar Etnik Bakımdan Hangi Zümreye Girer? İlk Araştırmalar”, Çev. İkbâl Berk,

Xianbeiler, Xianbei Dağı'ndan ayrıldıktan sonra eski Raoleshui (bugünkü Şira Muren)'yin aktığı topraklara yayılmıştı. Murong ailesi o zamanlar Şira Muren'in üst akımlarındaydı. Bunun kanıtı orta bölümdeki başbuğların oturduğu yer doğuda Youbeiping'den batıda Shanggu'ya kadar ulaşıyordu. "Tanshihuai'in orta bölümünde Muronglar vardı, işte Murong boyu buradan başlamaktadır"⁷⁷.

Xianbei birliğinin dağılış sürecinde, Çin'de Üç Krallık 三國⁷⁸ zamanında (Cao) Wei döneminde 230'lu yıllarda, Murongların güneydoğu yönünde göçleri başladı. Tuyuhun ve Muronggui'yin büyük babası Mohuba 莫護跋⁷⁹, Youbeiping'den Shanggu'ya kadar bölgeden doğuya ilerleyip Liaoxi (Liao Irmağının batısı, güneybatı Mançurya)'ye yerleşti. Cao Wei Devleti'nin, Gongsun Yuan 公孫淵'a askeri seferine katılıp yararlılık gösterdi, Adaletli Bey 率義王 unvanı verildi ve Muronglar, Liao nehrinin batısındaki Changli vilayeti 昌黎郡 Jicheng 棘城⁸⁰'in kuzeyine yerleşmeye başladılar. Mohuba'nın oğlu Muyan 木延'ın unvanı Sol Bilge Bey 左賢王⁸¹ idi. Cao Wei'lerin Goguryeo'lara 高句麗⁸² seferine yardımcı oldu,

DTCF Dergisi, C. 1, S. 2, Ankara, 1943, s.19-30; Kürşat Yıldırım, "Erken Tabgaç (T'o-Pa) Tarihinin Ana Hatları (Wei Shu'nun İlk Bölümüne göre)", **Turkish Studies – International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic** Volume, 7/3, Summer 2012, p.2711-2738, Ankara-Turkey; Tuğba Gökçe Balcı, "Tabgaç Devleti (386-534)", **Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi**, İstanbul, 2018, s.53-141.

⁷⁵ Xianbeilerin Tufa ailesinden gelir, onların ataları Tabgaçlarla aynıdır; Sun, **a.g.e.**, s.49-50; Lin, **a.g.e.**, s.106-120; Tufa muhtemelen Tuoba (Tabgaç)'nın farklı bir telaffuzudur, bkz. Holcombe, "The Xianbei in Chinese History", s.9.

⁷⁶ Qifu ailesi hakkında bkz. Yao, **a.g.e.**, s.114-117; Sun, **a.g.e.**, s.50; Lin, **a.g.e.**, s.120-133.

⁷⁷ **ZZTJ**, s.2576; Ma, **Wuhuan yu Xianbei**, s.186.

⁷⁸ Han Devletinin çöküşü (220) ile Çin'de "Üç Krallık 三國" olarak adlandırılan Shu Han (221-263) 蜀漢, (Cao) Wei (220-265) (曹) 魏 ve Wu (222-280) 吳 olarak üç tane bağımsız devlet kuruldu. 61 yıl süren bu dönem Batı Jin Devleti (266-316) 西晉'nin Wu Devleti'ne son vermesi ile son buldu, bkz. Eberhard, **Çin Tarihi**, s.110-112 ve 123-133.

⁷⁹ Luo Xin'e göre Mohu bir övücü unvan ba ise görev yani bey anlamındadır, Luo Xin 罗新, **Zhonggu Beizu Minghao Yanjiu** 中古北族名号研究, Beijing, 2009, s.66.

⁸⁰ Bugün Liaoning 辽宁 eyaleti Jinzhou 锦州 çevresinde.

⁸¹ Charles O. Hucker, **A Dictionary of Official Titles in Imperial China**, California, 1985, Nu: 6968.

⁸² Kök-Türk yazıtlarında adının geçtiği düşünülen eski bir Kore Krallığıdır; ayrıntılı bilgi için bkz. İstván Vásáry, **Eski İç Asya'nın Tarihi**, Çev. İsmail Doğan, İstanbul, 2007, s.102; Kürşat Yıldırım, "İlk Çin Kaynaklarına Göre Kore Tarihi ve Kültürüne Genel Bir Bakış", **TDA**, C. 120, S. 237, Kasım-Aralık, 2018, s.115-138.

Büyük Ordu Müfettişi 大都督⁸³ unvanı verildi. Muyan'ın oğlu yani Tuyuhun ve Muronggui'yin babası Shegui⁸⁴ 涉歸 zamanında, Liucheng 柳城 şehrini koruma başarısı gösterildiğinden, Batı Jin Devleti ona Xianbei Chanyu 鮮卑單于'su unvanı verdi. 281 yılında onlar merkezlerini Liaodong 遼東'un kuzeyine taşıdılar⁸⁵. 283'te Shegui öldü⁸⁶. 285 senesinde Muronggui 慕容廆⁸⁷ boyların başına ancak geçebildi. Muronggui 289 yılında Jin Devleti'ne elçi gönderip bağlılık bildirdi. Jin Devleti ona Xianbei Bölge Müfettişi 鮮卑都督⁸⁸ unvanını verdi, yine Liaodong'dan kuzeye Liao suyunun batısında Changli vilayeti Tuhe 徒河⁸⁹'deki Qingshan 青山'a göçtüler. Çok

⁸³ Hucker, *a.g.e.*, Nu: 6096; Victor Cunrui Xiong, *Historical Dictionary of Medieval China*, Lanham, 2009, s.101.

⁸⁴ **JS**, s.2537'de Shegui; **WS**, s.2233 ve **BS**, s.3178'de Shegui ve (diğer adı) Yiluohan 弈洛韓; **SS**, s.2369'da Yiluohan; **LS**, s.810'da Yiluogan 弈洛干 olarak görüyoruz. Luo Xin'e göre "Tarihi metinlerde Muronggui ve Tuyuhun'un 'kağan' olarak adlandırıldığı kayıtlıdır. İkisinin babası Yiluohan'ın son karakteri olan han, 'kağan'ın yazımında ihmal (atlama) olması gerekir. Ayrıca, Yiluo yüksek ihtimalle 'el/ilig'in çince çeviri yazımıdır. Kök-Türk Kağanlığı dönemindeki Yili Kağan 伊利可汗 ile aynıdır". Luo, *Zhonggu Beizu Minghao Yanjiu*, s.219. Bununla birlikte böyle bir eleştiriyi kabul edebilmek için daha çok tarih ve dil ispatına ihtiyaç vardır.

⁸⁵ **ZZTJ**, s.2577.

⁸⁶ **ZZTJ**, s.2586'da Shegui'yin ölüm yılı 283'dür.

⁸⁷ **WS**, s.2233; **BS**, s.3178 ve **SS**, s.2369'da Ruoluogui 若洛廆 olarak yazılmıştır. **JS**, 108. bölüm, Muronggui 慕容廆 biyografisi, s.2803-2804'de ise Muronggui ve diğer adı olarak da Yiluogui 奕洛瓌 kayıt ediliyor. 廆 ile 瓌 aynı ses; fakat farklı karakterdir. **JS**'deki bilgiler şu şekildedir: "Muronggui'in diğer adı Yiluogui'dir. Changli Jicheng'den bir Xianbeilidir. Onun ataları Youxiong 右熊 ailesinden gelir. Yıllarca Beiyi'de yaşadılar, Zimeng (Nehri) 紫蒙 bozkırlarına yerleşmişlerdi. Donghu olarak söylenirler. Gelenekleri ve memuriyetleri Hunlar ile neredeyse aynıdır. Qin ve Han hanedanları zamanında Hunlar tarafından mağlup edildiler Xianbei Dağı'na sığındılar, adlarını bu şekilde aldılar. Büyük babası Mohuba, Cao Wei (220-265) başlangıcında (220-227) bütün halkıyla Liaoxi'ye yerleşti, Xuandi 宣帝'nin emrine uyarak Gongsun ailesine saldırma yararlılığında bulundu, Adaletli Bey unvanı verildi. Jicheng'in kuzeyine merkezlerini kurmaya başladılar. Yan ve Dai? 燕代 zamanında insanlar genelde buyaoguan 步搖冠 takardı, Mohuba şapkayı gördü ve beğendi. Bundan sonra saçlarını bağlayıp başına başlığı taktı, bu nedenle bütün bölük onu buyao 步搖 olarak adlandırdı, sonraları ses yanlış söylenmeye başlandı, nihayetinde Murong'a dönüştü... Murong'u aile adı olarak aldılar. Atalarından Muyan'a Sol Bilge Bey unvanı verildi. (Muronggui'yin) babası Shegui'yin Liucheng'i koruma hizmetinde bulunduğundan o, Xianbei Chanyu'su unvanına yükseltildi, ülkelerini Liaodong'un kuzeyine taşıdılar, günden güne Çin'in gelenek ve göreneklerini arzulamaya başladılar. Shegui öldü. (Shegui'yin) kardeşi Nai 耐 tahtı zorla ele geçirdi, Gui'i öldürme planı yaptı. Gui tehlikeden korunmak için gizlice kaçtı. Sonra ülkedekiler Nai'yi öldürdü, Gui'i tahta çıkardılar". Gui'yin tahta çıkışı **ZZTJ**, s.2590'da 285 senesi olarak verilir. Bu tarih, babasının ölümünden iki yıl sonraya denk gelir; fakat Tuyuhunlar ile ilgili monografilerin olduğu Çin kaynakları genelde Shegui'yin ölümünden sonra boyların başına Muronggui'yin geçtiğini kaydeder. Ayrıca, Murong'un menşei olan "buyao"nun "Börü" ile ilişkili olabileceği hakkında bkz. Gürhan Kırılan, *Tuyü Hunlar ve Tabgaçlar*, s.18. Ancak bu görüş dil bilimsel bakımdan problemlidir.

⁸⁸ Hucker, *a.g.e.*, Nu: 7311.

⁸⁹ **WS**, s.2233 ve **BS**, s.3178'de Tuyuhun aslen Liaodong Xianbeilerinden Tuhe Shegui'in oğludur 吐谷渾, 本遼東鮮卑徒河涉歸子也 kaydı vardır. Burada Tuhe bir aile adı (soyadı), Shegui ise bir

geçmeden, 294 yılında Tuhe'den güneye inip tekrar Jicheng taşındılar. Murong boyu Jicheng'e göç etmesinden sonra Çin kaynakları onların tarım ve ipek böceği 農桑 işi ile uğraştığını, Çin ile benzer yasal düzenlemeler yaptıklarını, kurumlar (memuriyet gibi) kurdukları bilgisini verir⁹⁰.

Kaynaklara göre Tuyuhunlar, Xianbei Murongların içinden çıkan bir boy olarak tarih sahnesinde varlık gösterecekti. Bozkırlı Hunların güçlü olduğu dönemlerde Xianbeiler ile boyları onlara tabi idi. Hunların güçten düşmesi neticesinde onların topraklarına yerleşip onlara halef olan Xianbeiler, Murongların da içinde olduğu birçok Hun ve Xianbei boyuna sahip oldu. Xianbeiler de dağılınca Tuyuhunların nüvesini oluşturan Muronglar kendi istikametlerini buldular. Xianbei birliğinin dağılışı ile takip ettiğimiz Murongların Mohuba'dan Muronggui dönemine kadar esas olarak Liaoxi ve Liaodong bölgeleri arasında gidip gelmeleri nedeniyle tarih kayıtlarında Tuyuhunların kökeni, Liaoxi veya Liaodong Xianbeilerine dayandırılır.

Tuyuhunların devletlerini kurması ve devletlerinin ilk yılları Beş Yabancı On Altı Devlet Dönemine (304-439) 五胡十六國 rastlıyordu. Bu konuda kısaca bilgi vermek gerekirse: Batı Jin Devleti (265-317) 西晉 son zamanlarında çıkan isyanlara engel olamadı, bu zamandan Tabgaçların ilk yıllarına kadarki dönemde Çin'in kuzey ve batısında birçok devlet kuruldu. 136 yıl süren bu dönem Tabgaçların, Kuzey Çin'e hâkim olup bu devletlere son vermesi ile son buldu. Çinliler bu devri Beş Yabancı On Altı Devlet olarak adlandırdı. Hun 匈奴, Jie 羯, Xianbei 鮮卑, Qiang 羌 ve Di 氐 ve başka kavimler devletler kurdu. Toplamda kurulan devlet sayısı yirmi dört olmasına rağmen, Çin için "yabancı" olan yukardaki 5 kavimden ve kurulan 16 devletten adını alan bu dönemde kurulan 16 devlet şunlardı: Önceki Zhao 前趙 (304-329), Sonraki Zhao 後趙 (319-351), Önceki Liang 前凉 (314-376), Önceki Yan 前燕 (337-370), Önceki Qin 前秦 (351 veya 350-394), Sonraki Yan 後燕 (384-407),

kişi ismi olarak kullanılmıştır; fakat Tuhe, Murongların bir zamanlar yerleştiği yer adıdır. Gerçekte Tuyuhunların aile adı (soyadı) Tuhe değil Murong'dur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Li, **Xichui Gudi yu Qiang Zang Wenhua**, s.315-316.

⁹⁰ Murongların, Xianbei birliğinden ayrılıp güneydoğuya göçleri ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. **SLGCQ**, s.65; **JS**, s.2803-2804.

Sonraki Qin 後秦 (384-417), Batı Yan 西燕 (384-394) Batı Qin 西秦 (385-400 ve 409-431), Sonraki Liang 後涼 (386-403), Güney Liang 南涼 (397-414), Kuzey Liang 北涼 (397-439), Güney Yan 南燕 (398-410), Batı Liang 西涼 (400-421), Xia 夏 (400-431?), Kuzey Yan 北燕 (409-436)⁹¹.

⁹¹ Eberhard, **Çin Tarihi**, s.133-159; Otkan, **a.g.e.**, s.773-790; Balcı, **a.g.e.**, s.17-51.

İKİNCİ BÖLÜM

TUYUHUN DEVLETİ'NİN KURULUŞ VE YÜKSELİŞ DÖNEMİ

(?-426)

2.1. Tuyuhun Dönemi (?-317)

2.1.1. Tuyuhunların Muronglardan Ayrılışları

Kaynaklardan edindiğimiz bilgilere göre Murong Xianbeilerinden gelme olan Tuyuhunlar 281 yılında Liaodong⁹²'a yerleşmişlerdi. Tuyuhun halkının adı aslında Tuyuhun adlı bir beyden gelmeydi. Tuyuhun ise Liaodong'daki Xianbei beylerinden Shegui'yin oğluydu. Tuyuhunların ortaya çıkışı ile ilgili bir anlatıma göre Shegui'yin iki oğlu vardı. O, ölmeden⁹³ boyları iki oğlu arasında paylaştırmıştı. Tuyuhun'a 1700 (veya 700) aile verdi⁹⁴. 283 senesinde Shegui öldükten sonra Tuyuhun büyük kardeş olmasına rağmen, Muronggui babasının yerine tahta çıktı (285)⁹⁵. Daha sonra iki kardeşin atları kavga etti. Böylece Tuyuhun, kendisine bağlı boylarla beraber batıya göç etti. Gansu'nun güneyi, Sichuan'ın kuzeybatı ve Kök Nur'un doğu kısmına yerleşti.

Tuyuhun'un kardeşi Muronggui'den ayrılmasına neden olan hadise kaynaklarda at kavgası ile açıklanmaktadır. Bunun nedeni gerçekte otlakların

⁹² **WS**, s.2233, **BS**, s.3178, **SS**, s.2369, **ZS**, s.912'deki kayıtlara göre Tuyuhunlar Liaodong (Liao Irmağı'nın doğusu) Xianbeilerinden veya bir zamanlar Liaodong'da yerleşen Shegui (veya Yiluohan)'yin oğluydu; **JS**, s.2539, **SUS**, s.1842 ve **JTS**, s.5297'de ise Tuyuhunlar veya Tuyuhunların ataları Liaoxi (Liao Irmağı'nın atısı) Xianbeilerinden ya da Liaoxi bölgesinden idi. Çalışmamızda ekler bölümünde bu konu ile ilgili kaynakların çevirilerini verdik. **TD**, 190. bölüm, s.5163'te "Tuyuhunlar, aslen Liaodong Xianbilerindendi" kaydı vardır.

⁹³ **JS**, s.2537, **WS**, s.2233, **BS**, s.3178 ve **SS**, s.2369'da Shegui'nin, boyları hayattayken paylaştırdığı kaydı vardır.

⁹⁴ **JS**, s.2537'de 1700 "aile 家" olarak kayıtlıdır; fakat **WS**, s.2233, **BS**, s.3178 ve **SS**, s.2369'da "700 hane 户" olarak geçer. Geleneksel olarak hesaplarsak hane başı beş kişiden, 3500-8500 arası bir nüfusa ulaşırsınız. Huang Lie 黄烈 ye göre o zamanlardaki Xianbeilerde hane başı 9-10 kişi; hane başı ise 3 at olması olağan bir durumdur. (Bu hesaptan yola çıkan) Li Wenxue ise **SS**, s.2369'da Muronggui'yin Tuyuhun'nun geri dönmesini sağlamak için gönderdiği Yinalou 乙那樓'nun takipçisi 2000 atlıyı Tuyuhun'un beraberindeki atlılar olarak (ya da Tuyuhun atlılarına sayıca denk olduğunu) düşünür ve Tuyuhunların 6000-7000 (700 hane) arası bir nüfusu olduğunu düşünür, Li, "Tuyuhun Yanjiu", s.11-12; bununla beraber çeşitli etkenlerden dolayı at sayısı farklılık gösterebilir, bkz. Jean Paul Roux, **Türklerin Tarihi Pasifik'ten Akdeniz'e 2000 Yıl**, İstanbul, 2015, s.122.

⁹⁵ Muronggui'nin bölüğü Murong ailesi olarak devam edecektir.

paylaşılabilmesi ve iki kardeşin arasının bozulmasından (erklilik mücadelesi: boyların başındaki Muronggui'nin Tuyuhun'u uzaklaştırma planı yaptığı, hatta Tuyuhun'un bağımsız yaşama isteği olduğu düşünülebilir) ileri gelmelidir. Tuyuhun ya kalıp savaşacaktı ya da göç edip kendi töresini yaşatacaktı. O, emri altındaki halkın ihtiyacını karşılamak bağımsız olarak yaşamak için kardeşinden ve o zamanki yurdundan ayrıldı.

İki kardeşin ayrılmasını JS şu şekilde kaydetmiştir: ...(Daha sonra) iki bölüğün atları (yılık atı) kavga etti. Gui, abisine sinirlenerek dedi ki: “*Merhum babamız (bizi) ayırıp farklı boylar olarak yerleştirdi, neden biz uzak değiliz, atlarımızın kavga etmesine neden oluyoruz*”. Tuyuhun (cevap olarak) dedi ki: “*At bir hayvandır, kavga etmek onların doğasında var. Kızgınlığın neden insana! Ayrılmak çok kolay, senden bin li⁹⁶ uzağa gitmeliyim*”. Bunun üzerine (Tuyuhun) hemen yola çıktı. Bunu gören Gui pişman oldu. Başkâtibi 長史⁹⁷ Shinaloufeng 史那樓馮⁹⁸'i ve babası dönemindeki bilgelere birisini Tuyuhun'un peşine gönderdi. Ağabeyinin geri gelmesini istiyordu. Bunun üzerine Tuyuhun şöyle dedi⁹⁹: “*Merhum babamızın aktardığı fal (şaman falı) diyor ki: iki çocuk olacak (onlar) refah içinde yaşayacak, soyun sürüp gidecek. Ben cariyeden doğmuş aşağı biriyim. (Senden) yüksek olamam, geleneklere göre ben yönetirsem olmaz. Bugün at yüzünden ayrıldık, belki de göğün işaretidir! Emrin altındakilere atları doğuya sürmeleri için emir ver, eğer atlar doğuya geri dönerse, o zaman ben de onları takip edip gideceğim*”. Loufeng iki bin atlısını, (Tuyuhun'un beraberindeki) atları toplayıp doğuya götürmeleri için gönderdi. Atları toplayıp doğuya doğru birkaç yüz adım attılar; fakat atlar aniden acı içinde kişneyip batıya koştu. Ondandan fazla bu şekilde olan at vardı. Luofeng diz çöktü ve dedi ki: “*Bu insan işi değil*”¹⁰⁰. Luofeng, Tuyuhun'u geri dönderemedi. Xianbeiler ağabeye, *Agan* 阿干 diyordu. Tuyuhun'un ayrılışı üzerine Gui ağabeyini düşündü ve

⁹⁶ Yaklaşık 500 metre.

⁹⁷ Hucker, a.g.e., Nu: 185.

⁹⁸ Bu kişi, JS, s.2537'de Shinaloufeng; WS, s.2233 ve BS, s.3178'de Qinalou 七那樓 ve SS, s.2369'da Yinalou 乙那樓 olarak kayıtlıdır.

⁹⁹ WS, s.2233; BS, s.3178 ve SS, s.2369'da Tuyuhun cümleye şöyle başlar: “Atalarımız zamanından beri, Liao'nun batısındaki toprakları erdemle yönettik”.

¹⁰⁰ JS, s.2537. WS, s.2233 ve BS, s.3178'de Loufeng, Tuyuhun'a “*Kağan, bu şeyi insan çözemez*” der; SS, s.2370'de Yinalou, “*Kağan, bu şeyi insan çözemez!*” der. SS, s.2369'da ise Yinalou, Tuyuhun'a Chu Kağan 處可寒 olarak hitap eder.

Ağabey Türküsü 阿干之歌'nü yazdı¹⁰¹. Geceleri kederlendiği zamanlar sık sık o şarkıyı söyledi¹⁰².

2.1.2. Göç Yolları, Gansu ile Kök Nur Bölgelerine Yerleşmeleri, İlk Dönemki Siyasi Faaliyet ve Hâkimiyet Alanları

Tuyuhun kardeşi Muronggui'den artık ayrılmıştı. Boyu ve sürüleri toplayıp batıya doğru ilerlemeye başladı ve Yin Dağı (Çogay Dağı?) 陰山¹⁰³,na ulaştı. Onlar, 313 yılı civarında (Yongjia 永嘉 saltanat yılları karışıklığına rastlayan dönemde)¹⁰⁴ Long 隴¹⁰⁵,u geçmeye başladılar ve batıya gittiler. Fuhan 枹罕¹⁰⁶,daki Hanjian 罕罕¹⁰⁷,da durdular. Tuyuhun 317 yılında öldükten sonra¹⁰⁸ Tuyuhun halkının toprakları Xiling 西零¹⁰⁹,den doğuda Gansong 甘松¹¹⁰ sınırına, batıda Sarı Irmak'ın güneyine 河南¹¹¹, güneyde Maocheng 昴城¹¹² ve Longhe 龍涸¹¹³ ile sınır oldu, Tao Nehri (Taoshui) 洮水'nin güneybatısından en uçta Bailan 白蘭¹¹⁴,a arazileri birkaç bin li idi. Tuyuhunlar buralarda bazı yerleşim yerleri ve şehirler kurmalarına rağmen

¹⁰¹ Carroll, Ağabey Türküsününün çevirisini yapmıştır, bkz., Carroll, **a.g.e.**, s.19-20.

¹⁰² **JS**, s.2537. Ayrıca, **WS**, s.2233; **BS**, s.3178-3179'da ve **SS**, s.2369-2370'de Tuyuhunların göç etmeden önceki durumları yaklaşık olarak böyle anlatılmaktadır.

¹⁰³ Bugünkü İç Moğolistan'daki Sarı Irmak kıvrımının kuzeyindeki Yin Dağı silsilesidir. Burası Hunların eski topraklarıdır. Otlak bakımından zengin, çağlar boyunca Moğolistan'da veya kuzeydoğuda konargöçer yaşayan halklar çoğunlukla buraya göç ederdi. Tuyuhunların göçünden uzun zaman önce Tabgaçlar da burada hayvancılık yapmıştı, bkz. Zhou, **Tuyuhun Shi**, s.6.

¹⁰⁴ **JTS**, s.5301'de şu bilgiler vardır: “Tuyuhunlar Jin Hanedanlığı Yongjia saltanat dönemi (307-313) sonunda batıya gitmeye başladılar. Tao Nehri'ni geçtiler, ülkelerini Qiang'ların eski topraklarında kurdular. 663 yılında (Longshuo 龍朔 saltanat dönemi üçüncü yılda) Tibet İmparatorluğu tarafından yıkıldılar, devletleri toplamda 350 yıl yaşadı”. Bu kayıt ışığında Tuyuhunların, Long'u geçme tarihleri yaklaşık 313 yılı civarında olmalıdır.

¹⁰⁵ Bugünkü Shanxi Eyaleti 陝西, Long idare bölgesi 隴县 batısındaki Long Dağı 隴山, bkz. Zhou, **Tuyuhun Shi**, s.6.

¹⁰⁶ Bugün Gansu eyaleti 甘肃 Linxia 临夏'da.

¹⁰⁷ **SS**, s.2370'deki ifade ile “Hanjian, bugünkü (yani o zamanki) Fuhanxian 枹罕縣'dır”.

¹⁰⁸ **ZZTJ**, s.2852.

¹⁰⁹ Bugünkü Kök Nur eyaleti başkenti Xining 西宁. **SS**'s.2370'deki ifade ile “Xiling bugünkü (yani o zamanki) Xipingjun 西平郡'dur”.

¹¹⁰ Fuhan'ın güneydoğusundaki Gansong dağı 甘松岭 etrafı, bkz. Zhou, **Tuyuhun Shi** s.8.

¹¹¹ He, Sarı Irmak; nan ise güney anlamındadır. Burada, Kök Nur'daki Sarı Irmak'ın güneyindeki sahayı yani onların Sarı Irmak sınırını ifade eder. Güney Çin'deki devletlerden Song, Qi ve Liang, Tuyuhunlara Sarı Irmak'ın Güneyinin Beyi (veya Ülkesi) unvanı vermiştir.

¹¹² Bugünkü Sichuan 四川 Aba 阿坝. **SS**, s.2370'deki Maocheng; **WS**, s.2234 ve **BS**, s.3179'da Angcheng 昴城 olarak yazılıdır.

¹¹³ Bugünkü Sichuan Songpan 松潘. (Maocheng'in güneydoğusunda)

¹¹⁴ Bugünkü Kök Nur, Qaidam Havzası Dulan 都兰 civarı, bkz. Zhou, **Tuyuhun Shi**, s.8.

konargöçer yaşamaya devam ettiler. Otlak ve suları takip eder, keçe çadırda yaşar, et ve kımız ile beslenirlerdi. Bu dönemde onların memuriyet unvanları arasında Başkatip 長史, Saray Danışmanı 司馬¹¹⁵ ve General 將軍 bulunuyordu, (onlar) okuma yazmayı iyi biliyordu. Tuyuhunlarla ilgili bu esnadaki en önemli bilgi okuma yazmayı iyi bilmeleridir¹¹⁶.

Tuyuhunların göçe başlama tarihleri ve nedenleri ile göç ederken izledikleri güzergâh için bilim insanları farklı görüşler ortaya atmıştır¹¹⁷. Çin kaynaklarında

¹¹⁵ Hucker, a.g.e., Nu: 5713.

¹¹⁶ JS, s.2537-2538, Kaynak burada küçük hatalı bilgi verir, Gonsong'u Xiling'in batısında gösterir; fakat Xiling batıda Gansong ise doğuda kalır. WS, s. 2233-2234, BS, s.3179; SS, s.2370.

¹¹⁷ Wang Zhongluo 王仲華'ya göre Tuyuhunlar, 285 senesinden hemen sonra (veya sonra [Wang Zhongluo incelemesinde detaylar vermektten uzaktır]) Şira Muren'den yola çıktılar, Ordos'u geçtiler, Yin Dağı silsilesi boyunca devam edip batıya gittiler. Yongjia saltanat dönemi karışıklığında (307-312), Long Dağı yamaçlarından zorlanmadan geçtiler. Bir müddet Fuhan ve Xiping çevresinde oturdular; Li Hu 黎虎 göçe başlama tarihinin 289 senesinden sonra olduğunu belirtmiştir. Yani Tuyuhunlar Liaodong'dan ayrıldıktan sonra. Görüşünün temelinde ise JS, s.2539'daki Yeyan'a ait kayıt: "... Benim ecdadım Changli'den başlıyor" ile JTS, s.5297'deki "Tuyuhunların ataları Tuhe'deki Qing Dağları'nda oturuyordu" kaydının aynı yeri yani Liaoxi'yi göstermesiydi; Li Wenxue ise kaynaklarda geçen Tuyuhunların Liaodong veya Liaoxi Xianbeilerinden Tuhu Shegui'yin oğlu olduğu kaydının, Tuyuhunların göçe başladıkları yere gönderme yapmadığı, yani Liaodong veya Liaoxi'nin nitelediği isimin Shegui olabileceğini söyler. Muronggui'yin yazdığı Ağabey şarkısındaki kayıta göre Tuyuhunlar Changli'deki Jicheng'den göç etmeye başladılar (阿干身苦寒, 辞我土棘住白兰). Murongların Jicheng'e 294 senesinde taşındığını, Tuyuhunların göçünün ise 295 senesinden sonra olabileceğini söyler. Bunun kanıtını ise Çin kaynaklarındaki ifadelerle dayandırır: Murong boyunun Jicheng'e göç etmesinden sonra tarım ile ipek böceği 農桑 işi ile uğraştıkları, Çin ile benzer yasal düzenlemeler yaptıkları, kurumlar (memuriyet gibi) kurduklarının bilgisi vardır. Önceleri Muronglar kendi memuriyet unvanlarını kullanıyordu; fakat sonra çin memuriyetlerini kullandıkları görülür. Öyle ki Muronggui'yin Tuyuhun'un peşinden gönderdiği Başkatip, Çin menşeli bir unvandır. Muronglara Çin'den gelen bu etki Tuyuhunlar göçe başlamadan biraz öncedir. "Biraz önce", çünkü Tuyuhunlar göç ettikten sonra bile hayvancılık yapmayı temel aldı; tarım yapmayı değil. Özetle görüşünü şu şekilde sonuçlandırır: Shegui 281 senesinde Liaodong'un kuzeyine göç etti. 283 senesinde onun ölümü ile kardeşi Nai tahtı zorla ele geçirdi. Tahtın varisi Muronggui Liaodong'a kaçtı, ülkedekiler iki yıl sonra Nai'ı öldürdü ve Muronggui tahta çıktı. 289 senesinde Changli vilayeti Tuhe'deki Qingshan'a göçtüler. 295 senesinde ise Jicheng'e göç ettiler. Buraya yerleştikten sonra Murong boyunda Çin menşeli kültürel değişimler olmaya başladı. Çok geçmeden iki kardeş kavga etti (Muronggui iktidarını sağlamlaştırmak için, erklik mücadelesi yüzünden Tuyuhun'u ülkeden uzaklaştırmak istedi, Tuyuhun da bağımsız yaşamak amacıyla göçe başladı. Yani bu kavganın nedeni sosyoekonomik değildi) ve Tuyuhun batıya göç etmeye başladı, görüşler için bkz. Li, "Tuyuhun Yanjiu", s.12-21 ve JS, s.2803-2804; Zhou Weizhou ise şu görüştedir: Xianbei boylar birliği dağılınca Murong, Yuwen ve Duan aileleri doğuya Çin'in Liaodong yöresine yerleşmeye başladılar. Başlangıçta, Doğu Xianbeiler'de Muronglar zayıftı, Duanlar ve Yuwenler kadar güçlü değildi. Bu üç bölük güçlerini artırmak için sürekli savaşa giriyordu. Zayıf olan Murong bölüğü Liaodong'da küçük bir bölge ile sınırlanmış, dezavantajlı konumda bulunuyordu. Neticede Muronglar içinde insan nüfusunun artması ile otlak paylaşımından ortaya çıkan arazi rekabeti günden güne şiddetlendi. Bu ise; Muronglar içindeki iki bölüğün yani Tuyuhun ile Muronggui kardeşlerin Çin kaynaklarında gördüğümüz atların kavga etmesi, kardeşlerin bunun üzerine tartışması neticesinde Tuyuhun'un kendisine bağlı olanlarla

ifadelerden farklı anlamlar ve yorumlar çıkartmak çok kolaydır. Bize göre kesin olan **JS, SUS, JTS**'deki kayıtlara göre onların (uzak veya yakın) ataları Liaoxi'den; **WS, BS, ZS** ve **SS**'ye göre ise Liaodong'dandı. Burada bahsi olan “yer/bölge (Liaoxi veya Liaodong)” Tuyuhunların göçe başlayış yerini nitelemiyor olabilir. Belki atalarını niteliyor. Aslında Tuyuhun'u nitelediğini de düşünebiliriz ama kesin bir şey söylemek mevcut kaynaklar ışığında zor görünüyor. Bununla beraber eğer Tuyuhunlar Liaodong bölgesinden göçe başlamışsa bu tarih 283-289 yılları arasındadır ancak en mantıklı görüş ise Li Wenxue'nin öne sürdüğü olabilir. Her ne kadar bir şarkı sözünde de geçse Tuyuhun'un kardeşi Muronggui'den Jicheng'de yani Liaoxi bölgesinde iken ayrıldığı kayıtlıdır. Galiba şu görüşü uygun görmek icap ediyor: Shegui 283 senesinde öldü. 285'te Muronggui tahtı amcasından alabildi. Muronglar, 294 senesinde ise tekrardan Jicheng'e göç ettiler. Bu zamandan sonra tarım yaptılar ve Çin ile aynı kurumlar (memuriyetler) kurdular. İki kardeş otlakların paylaşımı ve erklik mücadelesi nedeniyle kavga etti. Sonrasında Tuyuhun batıya göç etmeye başladı. Murongların Çin ile aynı kurumlar kurduğunun (memuriyet gibi) bilgisi ise, Tuyuhunların neden en başından beri Çin menşeli unvanlar kullandığının cevabını vermiş olacaktı. Tuyuhunlar bu unvanları kullanmayı Muronglardan miras almış olmalı.

Tuyuhunların göç yolu hakkında kesin bir sonuca ulaşmak zordur; fakat bir güzergâh çizmek gerekirse: Tuyuhunlar batıya giderken ilk olarak Yin Dağı'na ulaştılar. 313 yılı civarında galiba Yin Dağı'nın güneyinden Sarı Irmak kıvrımının güneyine geçtiler, güneybatıya gidip Long Dağını aştılar, devam edip ilk olarak Fuhan'nın kuzeybatısındaki Hanjian çayırlarına yerleştiler¹¹⁸; fakat burada fazla kalmadılar¹¹⁹ güney ve batı yönünde göç etmeye devam ettiler¹²⁰.

batıya hareketinin temel nedeniydi. Göç tarihi ise 283-289 (Shegui 283 yılında ölmüştür ve kaynaklar Shegui hayattayken iki kardeşin boylarını paylaştırdığını not etmiştir, 289 senesinde ise Murong boyu Liaodong'dan Liao Irmağı'nın batısına göç etmiştir) yılları arasında yani, Shegui'yin ölümünden sonra ve Murong boyu Liaodong'daykendir. Çünkü Çin kaynakları Tuyuhunların atalarının Liaodong Xianbeilerinden geldiğini kaydetmiştir, bkz. Zhou, **Tuyuhun Shi**, s.3-5.

¹¹⁸ Tuyuhunların göç güzergâhı için bkz. Zhou, **Tuyuhun Shi**, s.5-8; Li, “Tuyuhun Yanjiu”, s.21-28.

¹¹⁹ 301-302 yıllarında, Zhanggui 張軌 (255-314) Liangzhou valisi ve Fuhan onun kontrolü altında idi. Yani Tuyuhunların 313 yılı civarındaki hareketleri zarfında Fuhan, Önceki Liang Devleti [314-376] (Bu devletin kökeni Zhanggui'in vali olarak tayin edildiği döneme [301-302] kadar takip edilebilir.

Tuyuhunlar yerleştikleri coğrafyada bazen çarpışarak bazen iyi ilişkiler kurarak bazende fırsatlar yaratıp toprak, insan nüfusu ve zenginlik ele geçirdiler. Onların ilk dönemki toprakları bugünkü Gansu'nun güney bölümleri, Sichuan'ın kuzeybatı ve Kök Nur bölgelerindeydi. Bu geniş alanda en eski zamandan beri Tibetlilerin¹²¹ ataları olan Qiang ve Di kavimleri yaşamaktaydı. Tuyuhunlar bu toprakları ele geçirerek Qiang ile Di kavimlerini de hâkimiyetleri altına aldılar¹²². Bahsi geçen Di ve Qianglarda Yüeci (Rouzhi/Yuezhi 月氏 veya 月支), Türk ve Moğol kanı da vardı¹²³.

Zaman içinde Tuyuhunların doğu ve kuzey sınırı Önceki Qin, Batı Qin, Güney Liang, Kuzey Liang gibi çeşitli devletlere yakınlık sebebiyle değişiklik gösterdi¹²⁴. Bundan başka bölgede Hunlardan başlamak üzere Türkler de

Devlet onun oğlu Zhangshi 張寔 tarafından kuruldu) tarafından kontrol ediliyordu. Xinyan 辛晏 bir zamanlar Fuhan'ı tutup, Önceki Liang'a isyan etti (323). İki yıl sonra Xinyan, Zhangjun 張駿 (Önceki Liang Beyi, yönetim yılları 324-346)'e boyun eğdi. 327 senesinde Önceki Zhao Devleti 前趙 (304-329) Liuyin 劉胤'i Wuwei 武威 ve Fuhan'a hücum etmesi için gönderdi. Xinyan, Liu Yao 劉曜 (Önceki Zhao beyi yönetim yılı 318-328)'ya bağlılık bildirdi. Sonra ise Fuhan, Önceki Qin 前秦 (350-394) ve Batı Qin Devletleri 西秦 (385-400 ve 409-431) tarafından tutuldu. Tuyuhunlar bu bölgede uzun süre kalamazdı. SS, s.2370'de Hanjian (Fuhan[xian]) ve LS, s.810'daki Fuhan'ı geçtiler kaydı mantıksız değildir. Bu sebeple Tuyuhunlar, Hanjian otlaklarında fazla kalmadı. Ayrıntılı bilgi için bkz. Zhou, **Tuyuhun Shi**, s.7

¹²⁰ JS, WS, BS, SS ve LS kayıtları ile yaklaşık olarak aynı alanda, Tuyuhunların ilk dönemki hâkimiyet alanına ulaşıyoruz. JS bize bunu vermiştir: Xiling'e, Gansong'a hâkimdiler. Batıda en uzakta Bailan'a birkaç bin li toprakları vardı. Yine, WS ve BS: "... Fuhan'da durdular, Fuhan'dan Gansong'a ulaştılar, güneyde Angcheng (SS'da Maocheng) ve Longhe ile sınır oldular, Tao Nehri'nin güneybatısından Bailan'a toprakları birkaç bin li içinde..."; SS: "... Fuhan'dan doğuya bin li den fazla uzaklıkta Gansong'a ulaştılar, batıda Sarı Irmak'ın güneyine uzandılar; Güneydeki sınırları Maocheng ve Longhe idi. Tao Nehri'nin güneybatısından en uzakta Bailan'a birkaç bin li içinde..."; LS: "... Fuhan'ı geçtiler, Liangzhou'nun güneybatısından ayrıldılar, Chishui (Kızıl Irmak) 赤水'ye ulaştılar ve yerleştiler." bkz. JS, s.2537-2538; WS, s.2234; BS, s.3179; SS, s.2370; LS, s.810; Zhou, **Tuyuhun Shi**, s.8. Hisashi Satō, Tuyuhunların ilk dönem merkezleri arasında Chishui ve Jiaohe 澆河'yi zikreder, Hisashi Satō (Zuoteng Zhang) 佐藤长, "Tuyuhun de Zhu Genjudi 吐谷浑的诸根据地", Japonca'dan Çince'ye Çev. Wang Fengcai 王丰才, **Xibei Shidi**, (2), 1982, s.100-103.

¹²¹ Kök-Türk Bilge Kağan, Tibetlilerin "Köpek neslinden" geldiğini söyler, bkz. Taşağıl, **Gök-Türkler 1-2-3**, s.349.

¹²² Sema Orsoy, "Çin Kaynaklarına Göre M.S. 5. Yüzyıl Başlarına Kadar Orta Asya'da Ti ve Ch'iang Kavimleri", **Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih (Genel Türk Tarihi) Anabilimdalı Doktora Tezi**, Ankara, 2013, s.29-85.

¹²³ B. Ögel, "Eski Ortaasya Kabileleri Hakkında Araştırmalar I. Yüe-Çi'ler", **Ankara Üniversitesi DTCF Dergisi**, C. 15, S. 1-3, 1957, s.247-278; Ögel, **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi**, C. 2, s.450-456; Ying-Shih Yü, **Erken İç Asya Tarihi**, s.180; Eberhard, **Çin Tarihi**, s.137.

¹²⁴ Zhou, **Tuyuhun Shi**, s.8.

bulunuyordu¹²⁵. Ata topraklarında son bulan Hun Devleti'nin devamı olan Önceki ve Sonraki Zhao¹²⁶, Kuzey Liang¹²⁷ ve Xia Devletleri¹²⁸ Çin'de kurulmuştu.

Göçe başlamadan önce sayıca az olan Tuyuhunların, göçleri süresince kendilerine herhangi bir boy veya halkı katıp katmadıklarını bilemiyoruz, kanaatimizce kendilerine bazı boyları kattılar¹²⁹. Ancak zikredilen sahaya yerleştiklerinde Tuyuhunların nüfus olarak dezavantajları oldukları kesindir. Fakat zamanla başta Türk olmak üzere Xianbei boylarını da kendilerine kattılar. Neticede bu halk Tuyuhun'un soyu tarafından devlet kurdu ki buna Tuyuhun Devleti denildi ve yıkılana kadar böyle kaldı.

2.2. Tuyan Dönemi (317-329)

Tuyuhunların Kök Nur bölgesine göçmelerinin üzerinden çok geçmeden beyleri Tuyuhun 72 yaşındayken öldü. Tuyuhun'un 60 çocuğu arasından büyük olan Tuyan 吐延 babasının yerine geçti. Onun başa geçmesinden sonraki kayıtlara göre Tuyan uzun boyluydu. Bu boylu poslu adamdan Qianglar çok korkuyordu ve ona savaşçı anlamında Xiang Yu 項羽¹³⁰ diyorlardı¹³¹.

Kaynaklarda zalim ve acımasız¹³² ama bilgeliğine güvenen biri olarak anlatılan Tuyan, bir gün Maocheng Qianglarının önderi Jiangcong tarafından

¹²⁵ Yang Jianxin 杨建新, Ma Manli 马曼丽 ve diğerleri, **Xibei Minzu Guanxishi 西北民族关系史**, Editörler Yang Jianxin ve Ma Manli, Beijing, 1990, s.178-179.

¹²⁶ Tilla Deniz Baykuzu, "IV. Yüzyılda Çin'de Kurulan İki Hun Devleti İlk Chao ve Sonraki Chao", **Mimar Sinan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi**, İstanbul, 2003.

¹²⁷ Tilla Deniz Baykuzu, "Kuzey Liang'da Kurulan Hun Devleti", **Mimar Sinan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul, 1997.

¹²⁸ Xia Devleti hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Tilla Deniz Baykuzu, "Çin'de Hun Devletleri (IV.-V. Yüzyıl)", **OTT**, s.259-269.

¹²⁹ Göç döneminde Tuyuhunların kendilerine kattıkları kavimler üzerine görüşler için bkz. bu çalışma, s.100-102

¹³⁰ Xianyu (M.Ö. 232-202), Batı Chu 西楚 Beyi'dir. İmparator olmak için Han Hanedanlığı kurucusu Liu Bang 劉邦 ile M.Ö. 206-202 yılları arası 4 yıl savaştı. M.Ö. 202'de mağlup edildi ve intihar etti; ayrıca bkz. Eberhard, **Çin Tarihi**, s.83-85; Baykuzu, **Asya Hun İmparatorluğu**, s.44.

¹³¹ **JS**, s.2538.

¹³² **WS**, s. 2234; **BS**, s.3179 ve **SS**, s.2370'de "Cesareti ve gücü insanı aşırıyordu, dengesiz mizacı vardı" olarak kayıtlıdır.

yaralandı¹³³. Ölmeden önce generali Hebani 紇拔泥¹³⁴, ye, Yeyan 葉延¹³⁵, a yardımcı olmasını, derhal Bailan'a gidip sığınmalarını söyledi. Tuyan dönemi faaliyetleri hakkında bilgi sahibi değiliz. Tek bildiklerimiz devleti on üç yıl yönettiği¹³⁶ ve öldüğünde otuz beş yaşında olduğudur¹³⁷. Geride bıraktığı 12 oğlundan büyüğü Yeyan tahta çıktı¹³⁸.

2.2.1. Tuyan Devri Hâkimiyet Alanı, Yerli Ahali Di ve Qiangların Bir Kısmını İtaat Altına Almaları

Tuyuhunlar, anlaşılacağı üzere Tuyan zamanında bazı Qianglar üzerinde hâkimiyet kurmuşlardı. Tuyan'ın öldürülmesi Qianglar'ın o zaman direniş gösterdiğine işaret etmeli. Maocheng Qiang önderi Jiangcong tarafından öldürülmesinden onların güney sınırın o yıllarda Maocheng'e dayandığını anlayabiliriz. Yine, Tuyan'ın öleceği sırada oğlundan Bailan'a sığınmalarını istemesi, onların tam Tuyan döneminde Bailan'a hâkim olduğunu gösterir. Çünkü Tuyuhunların Bailan'a hâkim olduğunu anlatan tarihi kayıtlar Bailan dâhil hâkim olunan yerleri Tuyuhun'un sonraki nesli zamanında olduğunu işaret etmiştir. Bailan'a hâkim olma başarısı ilk bey olan Tuyuhun döneminde açıklanmadı¹³⁹.

2.2.2. Tuyuhun ve Qiang (Proto Tibet) Meselesi

Tuyuhunlar bundan sonra Qiang ve Di'ler üzerindeki hâkimiyetlerini günden güne artırdı. Yine Tuyuhun ülkesindeki Qiang ve Di¹⁴⁰ nüfuzu üzerinde bugün de

¹³³ JS'de bir yer bilgisi yokken WS ve BS'de Angcheng'li; SS'de Maocheng'li Qiang önderi Jiangcong olarak kayıtlıdır.

¹³⁴ JS'de Hebani 紇拔泥; WS'de Hebani 紇拔泥; BS'de Juebani 絕拔泥; SS'de Juebawo 絕拔渥.

¹³⁵ Kırilen, Yeyan için *Yap-agan* okunuşunu kesin olmayan bir varsayım olarak ortaya atar, bkz. Kırilen, *Tuyü Hunlar ve Tabgaçlar*, s.27.

¹³⁶ On üç yıl yönetti bilgisinden ölüm yılını yaklaşık olarak 329 olarak alabiliriz.

¹³⁷ Ölüm yaşı SS, s.2370'de kayıtlıdır.

¹³⁸ JS, s.2538.

¹³⁹ Matsuda, *a.g.e.*, 1. kısım, s.88.

¹⁴⁰ NQS, s.1025'te Xianbei Muronggui'yin cariyeden ağabeyi Tuyuhun, Di beyi 氏王 oldu kaydı vardır. Ma Manli de buradan hareketle Di kavminin Tuyuhunların kuruluşunda temel gücü yansıttığını düşünür, bkz. Ma, *Xibei Minzu Guanxishi*, s.180. Eğer bu şekildeyse Tuyuhun'un, Di Beyi olduğu anlamı çıkar ki bu da Di topraklarında kuruldu anlamı veya Di'lerin Tuyuhun ülkesini kurmasındaki etkisine işaret eder; fakat kanaatimizce kaynakta küçük bir yazım hatası vardır. Hatanın nedeni ise “氏” karakteri ile çok yakın benzerliği olan Di karakterinin yazılmasından

süren ciddi tartışmalar vardır¹⁴¹ ancak kalabalık olan Qiangların değil; güçlü, teşkilatçı ve bozkırlı Tuyuhunların idareyi ellerinde tuttuğu, zamanla Türk ve Moğolları da içine katarak nüfus yönünden de çoğaldıkları hakikattir.

kaynaklıdır. “Doğrusu ise Xianbei Muronggui’in cariyeden ağabeyi Tuyuhun ailenin (halkın, boyun) beyi 氏王 oldu” şeklinde olmalıdır.

- ¹⁴¹ Kimi bilim insanları Qiangların Kök Nur’da Tuyuhun ülkesini kurduğunu, kimileri, büyük Tuyuhun Devleti’nin Qianglarla etnik bir kaynaşma sonucu oluştuğunu ve yine başkaları Tuyuhun’un torunlarından itibaren onların yükselişinin Qiang halkı ile bütünleşmeleri sonucunda veya Qiang kültürünü özümsemeleri sayesinde olduğu görüşlerini ortaya atmıştır. Tuyuhun tarihi için önemli olan bu konu hakkındaki görüşlerden bazıları şunlardır: Eberhard’a göre bağımsız Xianbei boyları Tibet bölgesine göç etti, yönetici kesim olarak oradaki proto-Tibet kabileleri hâkimiyet altına aldı böylece Moğol ve Tibetlilerden oluşmuş Tuyuhun adında yeni bir kavim ortaya çıktı. Yazara göre ilk zamanlar çok olmasa da Tuyuhunların içine Türkler de karışmıştı. Ayrıca Tuyuhunların yönetici sınıfı Xianbei; fakat halkının çoğu Tibetli idi. Tibetliler ise geçmişte güçlü bir devlet kuramamışlardı. Kabile olarak teşkilatlanmaktan uzaktılar. Ancak askeri amaçlar için isimli bir şahsiyetin bünyesine girerler sonra dağılırlardı. Hunlar tarafından asker olarak da kullanıldılar, Eberhard, **Çin Tarihi**, s.18, 147, 152 ve 195; B. Ögel eserinde Tuyuhunlara kısaca değinmiş onların çeşitli *Proto-Moğol Sienbi* (Xianbeiler) ile Hunların karışmasından teşekkül ettiğini kaydetmiştir. Ayrıca, Proto-Moğol ve Tibetlilerin karışmasından Tuyuhun kavminin ortaya çıktığını düşünmüştür, Ögel, **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi**, C. 1, s.241 ve C. 2, s.382-383; Helmut Hoffman’a göre Qianglar devlet kuramamışlardı, yağma yapmak ve güvenliklerini sağlamak için kısa süreli *konfederasyonlar oluşturmuşlardı*. Bozkırlı halkların egemenliği altında birleşen Qiang toplulukları da vardı. Buna misal ise Tuyuhunlar altında bir devlet şeklinde birleşen Qiang topluluklarıdır. Tibet’in kuzeydoğusundaki Qianglar, Tuyuhunların hâkimiyeti altına girdi, Helmut Hoffman, **Erken İç Asya Tarihi**, Çev. Şirin Tekelin, Derleyen Denis Sinor, s.501-502; Ma Manli şu düşünce dedir: Tuyan’ın öldürülmesi Tuyuhun’un torunu Yeyan’dan itibaren onlarda yerel halk ile ilişkilerde farklı yollar seçmelerine neden oldu. Onlar, Çinlilerin yönetim deneyimini özümstediler ve yönetimde yerel halka bağlı olup ülke meselelerini hallettiler. Tuyuhunların memurlarının isimlerinden görüleceği üzere Saray Danışmanı Boluolin 薄洛鄰, Başkâtip Zhong’edi 鍾惡地, Saray Danışmanı Qisuyun 乞宿雲, Başkâtip Zenghe 曾和 ve diğerleri çoğunlukla Qiang, Gaoche ve Çinli zümrelerdendi. Tuyuhunların yönetimi altındaki bu milletleri yüksek bürokraside kullanması bir tür karşılıklı ittifak ve güvene dayalı ilişkiyi gösterir. Suixi’nin iktidarı döneminde Qianglar ülke yönetiminde güce ve yüksek pozisyona sahipti. **ZZTJ** s.3245-3246’daki bilgilerde “Beyin sağı solu” hep Qiang’dı ifadesi vardır. Onların gücü, beyin kardeşini istediği gibi öldürebilecek seviyede idi. Ama onlar isyan etmek için böyle büyük bir gücü kullanmadılar. Bu ise Tuyuhunların en yüksek yöneticisinin birlik olma politikasının başarısıdır. Qianglara karşı politikasında başarılı olduklarını gösterir. Çünkü Qiangların, Tuyuhun ülkesinde yüksek pozisyondaki temsilcisi, Tuyuhun ülkesinin varisini desteklemiş onların ülke çıkarını korumuştur. Bu karşılıklı birlik oluşturmaya dayalı ilişki gerçekte Tuyuhunların Qiang topraklarında yere sağlam basmasının ana nedeniydi... Bkz. Ma, **Xibei Minzu Guanxishi**, s.179-180; Li Wenshi’ya göre ise Tuyuhunların gerçekte bir Qiang ülkesi olduğu görüşü Fan Wenlan 范文澜 ile başlamıştır. Tuyuhunların Çin etkisi altında kaldığı ve çeşitli sistemlerini kullandığı, bundan başka onların Qianglar ile karışmasından yönetici sınıf ortaya çıktığı, Qianglaştıkları, bu nedenle Tuyuhun’un gerçekte Qiang ülkesi olduğu, Qiangların Kök Nur’da Tuyuhun ülkesini kurduğu, yani Tuyuhunların kuruluşu ve sonraki dönemleri için Çin ve Qiang etkisini savunan tarihçiler olmuştur. Bu şekilde aslında Tuyuhunlar, Tibet İmparatorluğu öncesi bir Qiang ülkesine benziyor, Qiang’a dönüşüyor ve bağımsız bir varlık gösteremiyordu. Sayıca az bir topluluğun gelip bir bölgede devlet kurması onların sayıca fazla bölge halkı tarafından asimile edildiği anlamına gelmez. Buna benzer misaller tarihte vardır. Bu sebeple, Tuyuhunların Qiang topraklarında devlet kurması, devletin Qianglar tarafından kurulmuş olduğu veya onların tamamen Qiang’a dönüşmüş olmasını gerektirmez. Tuyuhun ülkesi Qiangların topraklarında kuruldu, gelişti;

2.3. Yeyan Dönemi (329-351)

Yeyan on yaşında başa geçti¹⁴². Babası Qiang önderi Jiangcong tarafından öldürüldüğü için çok hırslıydı. Kaynakların anlattığına göre her gün otlardan Jiangcong'un şeklini yapıyor, ağlıyor ve ona ok atıyordu. Ok girerse bağırıp ağlıyor; girmezse sinirlenip avazı çıktığı kadar bağırıyordu. Düşmanın maketini parçalayana kadar ok atıyor, böylece hırsını çıkarıyordu¹⁴³.

2.3.1. Ülkenin Tuyuhun Adını Alması ve Devletin Kuruluşu

Tuyuhun'un devlet adı yapılması Yeyan döneminde olmuştur, JS'deki bir kayıta şöyle denilmektedir: Yeyan, sıklıkla eski kitap ve kayıtları (yani Çin kitapları) okuyordu. Dedi ki: “*Törenler Kitabına 禮 göre beyin torunu, büyük babasının adını soyadı (ülke adı) olarak alabilir. Ecdadım Changli 昌黎'den başlıyor, burayı yurt tuttular. Ecdadımı şereflendirmek niyetiyle, şimdi Tuyuhun'un soyadı (ülke adı) yapılmasını emrediyorum*”¹⁴⁴.

fakat Qianglar, Tuyuhun ülkesini kurmadı. Onlar, Qiang'dan önce Çin kültürünü benimsedi (Tuyuhunlar'da Budizm'in yayılması, onların Çin takvimi kullanmaları, imparatoru taklit etmeleri, Çin'in unvanlarını kabul etmeleri, memuriyet unvanlarını almaları, Çin elbisesi [resmi tören elbisesi] giymeleri...). Tang ve Beş Sülale döneminden sonra Tuyuhunların batı tarafındaki siyasi rejimleri devrildiğinden dolayı yavaş yavaş tarihten silindiler ama onların bir bölümü bugüne kadar varlığını sürdürdü fakat keşfedilmedi. Bu da bize gösteriyor ki ilk zamanlar Qiang topraklarında devlet kuran Tuyuhunlar Qianglaşmadı. Hatta sonraki dönemde, Qiang topraklarında bin yıldan fazla yaşayan ve bugünde bazı karakteristik özelliklerini sürdüren Tuyuhunların nesli vardır ki onlar ne Qiangların nesli olan Tibetlilere ne de Han-Çin ve Moğol milletine benzemektedir. Bu nedenle Tuyuhun ülkesinin Qianglar tarafından kurulduğu düşüncesi gerçekte bağdaşmaz. Bu görüşü benimseyenler, başlangıçta Tuyuhunların beş yüz veya bin beş yüz hane olmalarından dolayı onların hükümet kuracak güç ve üstünlüğe sahip olmadıklarını savunur. Gerçekte üç yüz yıldan fazla zaman içinde Tuyuhunların insan nüfusundaki artış çok fazla oldu. Sadece Tang başlangıcında bağlanan Nuohebo'yu takip eden birkaç bin çadır Tuyuhun vardı. Ayrıca Tang'ın orta döneminde, Tibetlilerin yönettiği Tuyuhun askeri genellikle on binlerce veya yüz binlerce idi ki bu onların uzun süre bağımsız olarak var olmalarının nedensiz olmadığını gösterir. Bkz. Li, *Xichui Gudi yu Qiang Zang Wenhua*, s.316-322. Li Wenshi bundan başka Tuyuhunların ve Tibet (Qiang) kültürünün birbirinden farklı olduğunu ana kaynakları inceleyip açıklamıştır, bkz. aynı eser, s.351-361.

¹⁴² WS, s. 2234; BS, s.3179; SS, 2370'de Yeyan'ın kişiliği hakkında şu bilgiler vardır: “Yeyan, küçük fakat cesur ve kararlıydı, on yaşındaydı, otlardan insan yaptı adını Jiangcong koydu...”

¹⁴³ JS, s.2538-2539.

¹⁴⁴ JS, s.2539. Bu durum WS, s.2234; BS, s.3179; SS, s.2370-2371'de ise şu şekilde kayıtlıdır: “... Benim aziz atam Yiluohan Changli beyi unvanını kullandı, ben beyin neslindenim Törenler kitabına göre beyin torunları büyük babalarının adını soyadı (ülke adı) olarak alınabilir, bu nedenle Tuyuhun'u soyadı (ülke adı) olarak aldım”.

Luo Xin'e göre Tuyuhun adı, Yeyan döneminde kabilenin resmi adı oldu. Aslında Çin kaynaklarının anlattığı olay, Çinlilerin Tuyuhunları isimlendirmelerindeki Çin tarihçiliğinin geleneksel bir zorlamasıdır. Şöyle ki Çin orta döneminde Çin'in kuzeyindeki milletlerin geleneğine göre kabilenin önemli beyinin adı, sıklıkla bütün milletin resmi olmayan adı 代称 olurdu, aynı zamanda kabile beyinin adı da sıklıkla onun övücü unvanından 官号 gelirdi. Wei-Jin 魏晉 döneminde Xianbeilerin bütün kabilelerinin isim almasında çoğunlukla bu yol takip edilmiştir. Tuyuhun hayattayken, onun kabilesi Tuyuhun adıyla adlandırıldı (Luo Xin'e göre buradaki Tuyuhun özel isim değil bir övücü unvandır). Tuyuhun öldükten sonra muhtemelen çevredeki bütün milletler, Tuyuhun halkına karşı isimlendirmelerini değiştirmediler. Asıl Tuyuhun unvanı bu zeminde pekişti, bu ise Tuyuhun halkı içindekileri teşvik etti, bu isimlendirmeyi kabul etmeye başladılar. Sonrasında ise kendilerini Tuyuhun olarak adlandırdılar. Fakat onun resmi olarak ilan edilmesi Yeyan dönemine kadar olmadı¹⁴⁵.

Yeyan 23 yıllık idaresinin ardından 33 yaşında öldü. Dört çocuğundan¹⁴⁶ büyük oğlu Suixi 碎奚¹⁴⁷ onun yerine tahta çıktı¹⁴⁸.

Bu dönemlerde Tuyuhun tarihi için önemli bir soru vardır: onlar devletlerini ne zaman kurdular. Zhou Weizhou'nun görüşü bu konuda çok önemlidir: "Tuyuan 329 yılı civarında öldü. Onun yönettiği bölge güneyde Maocheng'e; batıda Bailan'a varıyordu. Bu alanda görünüşte siyasi bir hâkimiyet kurulmuş olmalıydı; fakat gerçek bir devlet yapısının kurulmasını Yeyan dönemi ile başlatmamız uygun olur. Çünkü onun döneminde devlet teşkilatı belirginleşti. JS'de Tuyuhunların erken dönemlerine ait bir kayıta 'Başkâtip, Saray Danışmanı, General' gibi unvanlara rastlanır ancak bunların ne zaman oluşturulduğuna dair bir bilgimiz yoktur. Kaynaklarda Yeyan zamanında Saray Danışmanı unvanlı Boluolin 薄洛鄰 adındaki bir kişiden haber vardır. Saray Danışmanı unvanının ilk kez Yeyan döneminde

¹⁴⁵ Luo, *Zhonggu Beizu Minghao Yanjiu*, s.219-220.

¹⁴⁶ JS, s.2539; SS, s.2371.

¹⁴⁷ JS, s.2539'da Bixi 辟奚 olarak kayıtlıdır ve büyük oğlu olarak geçer; fakat JS, 113. bölüm, Fujian 符堅 biyografisi ilk kısmı ile WS, BS ve SS Tuyuhun monografilerinde Bixi, Suixi 碎奚 olarak kayıtlıdır. Netice olarak Bi'nin, Sui'yin hatalı yazımı olduğu anlaşılmaktadır.

¹⁴⁸ JS, s.2539.

görülmesi bize bu konuda bir ipucu vermektedir¹⁴⁹. Tuyuhun'un ülke adı yapılması yine bu dönemde oldu. Ayrıca TD, 189. bölümde 'Yeyan dönemine ulaştığımızı, güçlü ülke oldular'¹⁵⁰ denilmesi, Yeyan döneminde artık güçlü bir ülke olduklarını Tuyuhunların devlet yapılarını yaklaşık olarak Yeyan zamanında (329 yılı civarı) tamamladığını göstermektedir". Yeyan döneminde, Çin'de çok sayıda irili ufaklı devlet kurulmuştu. Tuyuhunların kuzeyinde bugünkü Gansu koridoru ve Long Dağı batısı Önceki Liang 前凉; Çin ve Guanzhong 關中 civarı Sonraki Zhao 後趙 egemenliği altındaydı. Yeyan döneminde Tuyuhunların kuzeydoğu sınırı Fuhan, Qiangchuan 滄川¹⁵¹ ve Gansong'un güneyi ve güneybatısı bölümüydü¹⁵².

2.4. Suixi Dönemi (351-376)

2.4.1. Yabancı Devletlerle İlk İlişki ve Tuyuhunlardaki Dâhili Problemlerin İktidar Boşluğu Yaratması

Tuyuhun Devleti kuruluşunu tamamladıktan sonra bazı olaylar, onların bir süre iç problemlerle uğraşmalarına neden oldu. Suixi ve onun oğlu dönemindeki habere göre baba oğul yönetimde birtakım zorluklarla karşılaştı. Hastalıklara yakalandılar, yönetime fazla bir müdahaleleri olmadı.

Yeyan'dan sonra 351 yılında başa geçen Suixi yardım sever, dürüst ve hoş görülüydü¹⁵³. Bu zamanlarda Önceki Qin Devleti (350-394) 前秦 kuruldu. Fujian (352-355) 苻健 döneminde Chang'an 長安'ı başkent yaptılar güçlerini artırdılar ancak Fujian 355 senesinde öldü. 357'de Önceki Qin Devleti tahtına çıkan Fujian (357-385) 苻堅 döneminde devlet yükselme dönemime girdi. Fetihleriyle gücünü artıran Fujian birçok halkı hâkimiyeti altına aldı. Şimdi ise bütün Çin'i birleştirmek istiyordu. Bu ülküsünde ilerlerken Chouchi 仇池'deki Di beylerinden Yangzuan 楊

¹⁴⁹ JS, s.2537-2539.

¹⁵⁰ TD, s.5129.

¹⁵¹ Bugünkü Gansu'nun güneyindeki Xiqingshan 西倾山 (veya diğer adı ile Jiangtaishan 强台山)'ın kuzeydoğusunda, Tao Nehri'nin orta kısımları yukarısında ve Bailong Nehri 白龙江 üst akımlarında, Zhou, **Tuyuhun Shi**, s.16.

¹⁵² Zhou, **Tuyuhun Shi**, s.15-16.

¹⁵³ JS, s.2539. Ayrıca WS, s.2234, BS, s.3179'da Doğası saf, dürüst ve ihtiyatlıydı; SS, s.2371'de Doğası hilesiz ve ihtiyatlı olarak kayıtlıdır.

纂'ı ele geçirdi böylece onları da hâkimiyeti altına aldı. Suixi bu durumdan endişelendi. Fujian'a elçi gönderip elli baş at, beş yüz jin 斤 altın ve gümüş sundu (371). Fujian bu hediyelerden çok memnun oldu. Ona, Uzağı Teskin Eden General 安遠將軍, Qiangchuan Beyi 潞川侯¹⁵⁴ unvanlarını verdi. Bu hadise, Tuyuhunlar ve kuzey Çin'de Çinli olmayan diğer güçler arasında olan ilk resmi ilişkiydi¹⁵⁵.

Zhou Weizhou'ya göre Suixi'nin Qiangchuan Beyi unvanından, Tuyuhunların o zaman Qiangchuan bölgesini kontrol ettiğini düşünebiliriz¹⁵⁶.

Bu arada Tuyuhunlar içinde iktidar mücadelesi başladı. Suixi'nin üç kardeşi iktidar heveslisiydi, yönetimde baskındılar. Suixi'nin adamları onun kardeşlerini ve yakınlarını yok etti. Bu hadiseye çok üzülen Suixi bir daha devlet işlerine karışmadı, oğlu Shilian 視連'ı veliaht yaparak devlet işlerini ona emanet etti. Suixi, Mohelang 莫賀郎¹⁵⁷ unvanını aldı, Çin kaynaklarının ifadesine göre Mohe 莫賀 Çin dilinde "baba 父" anlamındadır¹⁵⁸.

Suixi çok geçmeden kederler içinde, yirmi beş yıllık idaresinin sonunda 42 yaşında öldü¹⁵⁹.

2.5. Shilian Dönemi (376-390)

Suixi'nin altı çocuğundan biri olan Shilian babasının yerine tahta çıktı. Bu zamanlarda Çin'in kuzeyinin ardından güneyini de birleştirme gayesiyle büyük seferine çıkan Fujian'ın 383 yılında kaybettiği Fei Nehri 淝水¹⁶⁰ savaşı sonrasında

¹⁵⁴ Hucker, *a.g.e.*, Nu: 2205.

¹⁵⁵ JS, s.2894; ZZTJ, s.3245. Batı Qin Devleti kuruluş ve yükseliş dönemi için bkz. Orsoy, "Çin Kaynaklarına Göre M.S. 5. Yüzyıl Başlarına Kadar Orta Asya'da Ti ve Ch'iang Kavimleri", s.82-91.

¹⁵⁶ Zhou, *Tuyuhun Shi*, s.17.

¹⁵⁷ Lang 郎, kulların hükümdar için kullandığı bir Çin unvanı. Lang hakkında ayrıca bkz. Hucker, *a.g.e.*, Nu: 3563.

¹⁵⁸ Baba unvanını alması WS, BS ve SS'de kayıtlıdır. JS, s.2539; WS, s.2234; BS, s.3179; SS, s.2371; ZZTJ s.3245-3246.

¹⁵⁹ Yönettiği yıl, kaç yaşında öldüğü ve kaç çocuğu olduğu bilgileri JS, s.2539 ve SS, s.2371'de yer almaktadır.

¹⁶⁰ Fei Nehri savaşı Önceki Qin ve Doğu Jin (317-420) 東晉 arasında 383 yılında gerçekleşti.

Önceki Qin Devleti yıkılış sürecine girdi¹⁶¹. Çin'in kuzeyinde birbiri ardına Sonraki Yan 後燕, Sonraki Qin 後秦, Sonraki Liang 後涼, Batı Qin 西秦 gibi birkaç devlet ortaya çıktı. Bu devletlerin içinden Tuyuhunlar ile yakın olan ve en yakın ilişkiler kuran Batı Qin ile Sonraki Liang idi. O zamanlar Tuyuhunlar için en tehlikeli olanı Batı Qin idi. Batı Qin Beyi Qifu Guoren (385-388) 國仁¹⁶² 385 yılında doğu Gansu'da devletini kurdu. Askeri olarak güçlü olan bu devlet Guoren'in kardeşi Qifu Qiangui 乾歸¹⁶³ döneminde günden güne güçlendi. Tuyuhunlar için doğrudan tehdit oldular. Shilian ülkesinin güvenliğini sağlamak için Qifu Qiangui ile iyi ilişkiler kurdu¹⁶⁴. 390 senesinde elçi gönderip yerel ürünlerden sundu. Qiangui, ona Çöl Eyaleti Çobanı (Shazhou Mu) 沙州牧¹⁶⁵ ve Bailan Beyi 白蘭王 unvanını verdi¹⁶⁶. Zhou Weizhou'ya göre bu unvanlardan hareketle Tuyuhunların merkezinin Qiangchuan'ın batısından Shazhou'ya ulaştığını, Bailan Beyi unvanından Bailan'ın Tuyuhunların önemli bir üssü olduğunu anlayabiliriz¹⁶⁷

Kaynakların ifadesi ile Shilian “dürüst, ihtiyatlı ve idealistti”. Babasının ölümüne çok üzüldüğü için ülke meseleleri ile ilgilenmedi. Babası gibi ülke işleriyle uğraşmadıysa da eğlenmedi de. 390 senesinde öldüğünde kırk iki yaşındaydı¹⁶⁸ iki oğlu vardı, büyüğünün adı Shipi 視羆 küçüğünün adı Wuhedi 烏紇提¹⁶⁹ idi. Shipi onun yerine tahta çıktı¹⁷⁰.

¹⁶¹ Orsoy, “Çin Kaynaklarına Göre M.S. 5. Yüzyıl Başlarına Kadar Orta Asya'da Ti ve Ch'iang Kavimleri”, s.93-95.

¹⁶² Guoren, Xianbeilerin Qifu ailesindedir ve Batı Qin Devleti'nin kurucusudur.

¹⁶³ Çince karakterlerin okunuşu Gangui veya Qiangui'dir. Yönetim yılları 388-400 ve 409-412 yılları arasındır.

¹⁶⁴ Ling Ling Kao, **a.g.e.**, s.90.

¹⁶⁵ Shazhou, Bugünkü Kök Nur Guide 贵德 güneybatısında Mugetang çölü 穆格塘沙磧, bkz. Zhou, **Tuyuhun Shi**, s.18.

¹⁶⁶ **JS**, s.2540; **ZZTJ**, s.3396.

¹⁶⁷ Ayrıca bkz. Zhou, **Tuyuhun Shi**, s.17-18.

¹⁶⁸ **JS**, s.2540; **SS**, s.2371.

¹⁶⁹ **JS**, s.2540'da Wuhedi; **WS**, s.2234, **BS**, s.3179 ve **SS**, s.2371'de Wuheti 烏紇提.

¹⁷⁰ **JS**, s.2540.

2.6. Shipi Dönemi (390-400)

Baba Suixi ve oğlu Shilian döneminde her iki bey de devlet işlerine önem veremediler. Bu zamanlarda Tuyuhunlar kendi iç sorunlarından kaynaklı ciddi bir iktidar boşluğu yaşamıştı. Shipi içerdeki bu sorunları ortadan kaldırmaya çalıştı.

2.6.1. Büyük Tehlike Batı Qin Devleti'ne Karşı Bağımsız Yaşama Girişimleri

Tuyuhunların başına geçen Shipi kahramanca, azimli birisiydi. Tuyuhunlar için büyük hedefleri vardı. *Yüreğini herkese açtı, insanları teskin etti ve bağdaştırdı, halk eve döner gibi acele ediyordu.* Dedesi ve babasının yumuşak dış politikasını devam ettirmedi. Küçük devletlerce bölünmüş ve bir huzursuzluk içindeki Çin'e karşı ilerlemeyi istiyordu. Aynı zamanda Batı Qin'e bağlı olarak hareket etmek istemiyordu¹⁷¹. Qifu Qiangui elçi gönderip yeni beye Asalı Elçi 使持節¹⁷², Longhe'nin Batısı Askeri İşler Müfettişi 都督龍涇已西諸軍事, Çöl Eyaleti Çobanı ve Bailan Beyi unvanlarını verdi. Shipi bu unvanları kabul etmedi, maksadı bağımsız olmaktı. 20 bin süvarisine güveniyordu. Red cevabı olan Qiangui çok sinirlendi ama Shipi'nin gücünden korktuğu için iyi ilişkileri korudu. Sonra aniden ordu gönderip Shipi'ye Duzhouchuan 度周川'da saldırdılar (398). Shipi ağır mağlubiyet aldı, geri çekilip Bailan'a sığındı. Zaman kaybetmeden elçi gönderip hatası için af diledi haraç sundu, oğlu Dangqi 宕豈'yi rehine verdi¹⁷³. Batı Qin'in Tuyuhun problemini çözmek için bey ailesinden birini Shipi ile evlendirdi¹⁷⁴. Shipi, Tuyuhunları on bir yıl yönetti, otuz üç yaşında öldü (400)¹⁷⁵.

¹⁷¹ Ling Ling Kao, **a.g.e.**, s.90-91.

¹⁷² Hucker, **a.g.e.**, Nu: 5223.

¹⁷³ **JS**, s.2540-2541 ve 3119.

¹⁷⁴ **ZZTJ**, s.3483.

¹⁷⁵ **JS**, s.2541.

TD'deki bilgilere göre “Tuyuhun'dan Yeyan'ın torunun oğlu Shipi dönemine kadar hepsi yetenekli ve stratejistti, dünü bugünü biliyorlardı, Saray Danışmanı ve Boshi 博士¹⁷⁶ hepsi görevlerinde Rusheng 儒生¹⁷⁷ kullanıyordu”¹⁷⁸.

2.7. Wuhedi Dönemi (400-405)

Wuhedi tahtı devralmadan üç yıl önce Tuyuhunların kuzey hududunda, bugünkü Kök Nur Xining'in doğusunda bir devlet daha ortaya çıktı, hızla büyüdü. Burada, Tufa Wugu 烏孤 Güney Liang Devleti (397-414) 南凉'ni kurdu¹⁷⁹.

Shipi'nin oğlu Shuluogan 樹洛干¹⁸⁰ küçüktü. Onun annesi Nian Hanım 念氏 zeki, bilge ve güzeldi. Wuhedi onunla evlenmişti. Oğlunun yaşı küçük olduğundan Nian Hanım ülke işlerini Wuhedi'ye bıraktı. Wuhedi'nin diğer adı Dahai 大孩¹⁸¹, di. Tuyuhunların bazı yöneticileri gibi o da kendini eğlenceye vermiş ülke işlerine önem vermiyordu; fakat Tuyuhunlar, Batı Qin Devleti'nin yaptığı saldırının intikamını almak istiyordu. Qifu Qiangui Chang'an'a girdiğinde bunun için fırsat doğdu. Wuhedi, sıkça onların sınırını yağmaladı. Qifu Qiangui buna çok sinirlendi, Tuyuhunlara nihayi darbeyi vurmak için süvarilerinin başında sefere çıktı. Wuhedi ağır bir mağlubiyet aldı (405), on binden fazla kayıp verdi. Güney Liang'a sığınmak zorunda kaldı. Sonunda Heyuan 胡園¹⁸², da öldü, öldüğünde otuz beş yaşındaydı. Shipi'nin oğlu Shuluogan onun yerine tahta çıktı¹⁸³.

¹⁷⁶ Engin bilgili kimse, Hucker, **a.g.e.**, Nu: 4746.

¹⁷⁷ Konfüçyüs doktrinlerini araştıran kimse.

¹⁷⁸ TD, 190. bölüm, s.5164.

¹⁷⁹ Tufa'ların kurduğu beylik. Tabgaçlarla akrabadır. Ayrıca bkz. Zhou, **Tuyuhun Shi**, s.20.

¹⁸⁰ Gürhan Kırilen, Shuluogan için *Kurlak aga* okunuşunu önermiştir, bkz. Kırilen, **Tuyü Hunlar ve Tabgaçlar**, s.13

¹⁸¹ Çince karakterlerin okunuşu “Büyük çocuk” anlamındadır; fakat Molè göre bu isim, bir Tuyuhun adının Çince çeviri yazımıdır, Molè, **a.g.e.**, s.80.

¹⁸² ZZTJ, s.3580. Burası Güney Liang Devleti'nin topraklarıydı, bugün Gansu Eyaleti Wuwei 武威'nin güneyinde, bkz. Zhou, **Tuyuhun Ziliao Jilu**, s.6. Heyuan(shu) 胡園(戍), JS, s.2541'de Yabancı Ülke (Huguo) 胡國 olarak hatalı yazılmıştır.

¹⁸³ JS, s.2541.

2.8. Shuluogan Dönemi (405-417)

2.8.1. Mohechuan'ın Başkent Yapılması ve Tuyuhun Arazisini Genişletme Girişimleri

Tuyuhunların başına geçen Shuluogan dokuz yaşındaydı ve yetim kalmıştı. On altı yaşında tahtı devraldı, birkaç bin aile ile Mohechuan 莫何川¹⁸⁴, a gitti orasını merkez yaptı. Kendine “Büyük Ordu Müfettişi”, “Arabalı Atlı Büyük General 車騎大將軍”¹⁸⁵, “Büyük Chanyu 大單于” ve “Tuyuhun Beyi 吐谷渾王” unvanlarını aldı. Shuluogan yıllarca çaba gösterdi. Emri altındakileri eğitti, yasalar getirdi, tebası istekli çalıştı, ona Wuyin Kağan¹⁸⁶ 戊寅可汗 dediler. Sha ve Qiang 沙湫¹⁸⁷, da yerel topluluklardan ona boyun eğmeyen yoktu¹⁸⁸.

Tuyuhunlar Shuluogan döneminde birtakım hukuksal ıslahatlar yaptı. Zorla çalıştırmayı ve vergiyi azalttılar, yararlılık gösterenleri ödüllendirdiler, suçu olanları cezalandırdılar. Tekrardan zenginleştiler¹⁸⁹.

Zhou Weizhou'ya göre Tuyuhunların, Sha ve Qiang'daki yerel topluluklara hâkim olması Batı Qin'in elindeki Qiangchuan bölgesini geri aldığını gösterir¹⁹⁰.

Tuyuhunlar 411 senesinde Güney Liang Devleti'nden Nutan (402-414) 儻檀'ın veliahtı Wutai 武臺'yi mağlup etti¹⁹¹.

Batı Qin Devleti Tuyuhunların güçlenmesini istemiyordu. 412 yılında Qifu Qiangui, Tuyuhunların bir bölüğü olan Aruogan 阿若干'a yirmi bin atlı ile Chishui (Kızıl Irmak) 赤水¹⁹², de saldırıp onu teslim aldı¹⁹³.

¹⁸⁴ Burası hakkında bkz. bu çalışma, s.58-59.

¹⁸⁵ Xiong, **a.g.e.**, s.91.

¹⁸⁶ Gürkan Kırilen, Wuyin için Kaplan anlamını vermiştir, bkz. Kırilen, **Tuyü Hunlar ve Tabgaçlar**, s.14.

¹⁸⁷ Bugün Tao Nehri'nin orta ve üst akımlarının batısındadır. İki yer (Sha ve Qiang), Qiangchuan'a denk gelir. bkz. Zhou, **Tuyuhun Shi**, s.21.

¹⁸⁸ **JS**, s.2541.

¹⁸⁹ **ZZTJ**, s.3580.

¹⁹⁰ **JS**, s.3123; Zhou, **Tuyuhun Shi**, s.21.

¹⁹¹ **JS**, s.3154; **ZZTJ**, s.3644.

Takiben (413 yılında) Qifu Chipan 熾磐'ın gönderdiği ordu, Jiaohe 澆河¹⁹⁴'de Tuyuhunları mağlup etti, onların komutanlarından Hunawudi 呼那烏提'yi ve üç binden fazla haneyi ele geçirip geri döndü. Aynı yıl Tuyuhunların farklı bölüğünün liderlerinden 別統 Goupang 句旁'ı Qiqinchuan 泣勤川'da hezimete uğratarak çok sayıda insanı ele geçirdiler. Yine, Zhipan 支旁'ı Changliuchuan 長柳川'da ve Juedahun 掘達渾'u da Kehunchuan 渴渾川'da hezimete uğrattılar, kadın erkek ele geçirdikleri toplam yirmi sekiz bin kişi idi¹⁹⁵. Zhou Weizhou'ya göre Batı Qin Devleti'nin Tuyuhunların Jiaohe'da mağlup etmesinden çıkarabileceğimiz, Tuyuhunların 411 senesinde Güney Liang Devleti elindeki Jiaohe bölgesini aldığıdır¹⁹⁶.

Qifu Chipan 417 yılında Muiyu 木奕于'yu yedi bin süvari ile Shuluogan'a saldırması için gönderdi. Shuluogan'ın kardeşi Achai 阿豺¹⁹⁷,yi Yaohanchuan 堯扞川'da hezimete uğrattılar beşbinden fazla kişiyi ele geçirip geri döndüler. Shuluogan bunun üzerine Bailan'a sığındı ve öldü¹⁹⁸.

Shuluogan ölmeden önce oğlu Shiqian 拾虔'dan vazgeçip kardeşi Achai'yi tahta çıkardı¹⁹⁹.

2.9. Achai Dönemi (417-426)

Yeni bey tahta çıktığı sıralarda Çin'in kuzeyinde yeni kurulan Tabgaç Devleti gücünü artırmaktaydı. Güney Çin'de ise Doğu Jin Devleti'ne son veren Song Devleti

¹⁹² Zhou, **Tuyuhun Shi**, s. 22-23: Bugünkü Gansu Eyaleti Minxian ilçesi 岷县'nin doğusu.

¹⁹³ **JS**, s.2542 ve 3122.

¹⁹⁴ Bugünkü Köke Nur'daki Guide çevresi, Zhou, **Tuyuhun Shi**, s.18.

¹⁹⁵ **JS**, s.3123-3125; **ZZTJ**, s.3659 ve 3662-3663.

¹⁹⁶ Zhou, **Tuyuhun Shi**, s.21.

¹⁹⁷ **JS**, s.3125 ve **ZZTJ**, s.3699'da 阿柴; **WS**, s.2234, **BS**, s.3180'de 阿豺; **SS**, s.2371'de 阿豺 şeklinde de yazılır.

¹⁹⁸ **JS**, s.3125; **ZZTJ**, s.3699.

¹⁹⁹ **WS**, s.2234-2235; **BS**, s.3180; **SS**, 2371 ve **ZZTJ**, s.3699-3670. **JS**, s. 2542'de: "Shuluogan'ın dört çocuğu vardı, yerine velihtı (oğlu) Shiqian geçti. Bundan sonra nesilleri devam etti" kaydı vardır. Bu cümle ile **JS**'deki Tuyuhun monografisi sona erer; fakat **WS**, **BS** ve **ZZTJ**'deki bilgilere göre Shuluogan oğlunu tahta çıkarmaktan vazgeçip kardeşi Achai'yi tahta çıkardığı bilgisi vardır.

(420-479) vardı. Tuyuhun Devleti bu devletlerle iyi ilişkiler kurmanın yolunu bulacaktı²⁰⁰.

Achai, Çevik Atlılar Generali 驃騎將軍 ve Çöl Eyaleti Valisi 沙州²⁰¹刺史 unvanını taşıyordu. Bölgedeki yerel halklar olan Qiang ve Di'ler üzerindeki hâkimiyetini genişletti. Böylece Tuyuhun toprakları birkaç bin li oldu, gitgide güçlendiler²⁰².

Achai, yeğeni Xiqiang Beyi 西疆公 Tuyuhun Chilaini 敕來泥'yi gönderdi güney yönünde ülke topraklarını Longhe ve Pingkang 平康²⁰³'a kadar genişletti²⁰⁴. 419 yılında Batı Qin Beyi Qifu Chipan, ordu sevk edip Ruoshui 弱水²⁰⁵'nin güneyindeki Tuyuhunların bir bölüğü olan Juedi 覺地'lere saldırdı, onları hezimete uğrattı. Juedi, altı bin kişi ile beraber Chipan'a teslim oldu²⁰⁶. 421 yılında Achai gücünü korumak için Batı Qin'e elçi gönderip bağlılık bildirdi. Chipan, Achai'ye Batıyı Dize Getiren Büyük General 征西大將軍, Kaifu Yitong Sansi 開府儀同三司²⁰⁷, Anzhou Çobanı 安州牧 ve Bailan Beyi unvanlarını verdi²⁰⁸.

2.9.1. İttifak Arayışları ve Güney Çin'deki Song Devleti ile İlk İlişki

Achai, tamamen Batı Qin Devleti nüfuzu altında yaşamak istemiyordu. Kendisine bir müttefik bulup Batı Qin ile mücadele etmek böylece bağımsız yaşama fikrindeydi. 423 yılında Achai galiba bunun için Song Devleti'ne elçi gönderdi. Onların gücünden yararlanmak istiyordu. Song İmparatoru Shao 少, Achai'ya Batıyı Huzura Kavuşturan General 安西將軍, Çöl Eyaleti Valisi ve Jiaohe Beyi 澆河公

²⁰⁰ Ling Ling Kao, **a.g.e.**, s.94.

²⁰¹ Kaynakta Çöl Eyaletini şu şekilde tanımlar: “Yönettiği yerin içinde bir çöl (Huangsha) 黃沙 vardı, çevresi birkaç yüz li idi. Orada ot ve ağaç yetişmezdi, bu yüzden oraya Çöl Eyaleti denirdi”.

²⁰² **WS**, s.2234-2235; **BS**, s.3180.

²⁰³ Bugünkü Sichuan Heishui ilçesi 黑水县 Luhazhen 芦花镇'in altmış li kuzeydoğusu, Zhou **Tuyuhun Shi**, s.25.

²⁰⁴ **SS**, s.2371.

²⁰⁵ Bugünkü Gansu Eyaleti Zhangye Nehri 张掖河.

²⁰⁶ **JS**, s.3125; **ZZTJ**, s.3727.

²⁰⁷ Hucker, **a.g.e.**, Nu: 3105.

²⁰⁸ **ZZTJ**, s.3740.

unvanlarını verdi²⁰⁹. Bu olay Çin'deki Güney Hanedanları ile Tuyuhunların ilişkilerinin başlangıcıydı. Bundan böyle Tuyuhunlar ile Çin'in güneyindeki devletlerin uzun süren ittifak ve ticaret ilişkileri başladı. Achai daha unvanını almadan, 426 yılında daha yüksek unvanlar aldı, tam elçi gönderip saraya hediye sunacakken aniden ağır bir hastalığa yakalanıp öldü²¹⁰. Yerine kardeşi Mugui 慕瓚 tahta çıktı²¹¹.

Tuyuhunların devletlerini kurdukları ilk yıllarda çok önemli bir güçleri yoktu. İlk zamanlar Di ve Qiang boylarını kendilerine kattılar. Bu dönemde, ilk resmi ilişkilerini Önceki Qin Devletiyle başlattılar. Sonraları, Song Devleti ile ilişki kurup kendilerine büyük bir müttefik buldular. Batı Qin Devleti ile mücadeleye girdilerse de fazla bir varlık gösteremediler. Zor zamanlarda Bailan'a sığıdılar.

²⁰⁹ SS, s.64; ZZTJ, s.3753-3754.

²¹⁰ ZZTJ, s.3773'te ölüm yılı 424'tür.

²¹¹ SS, 2371; WS, s.2235; BS, s.3180. Ayrıca, WS, s.2235 ve BS, s.3180'de şu kayıtlar vardır: "... (Achai) aniden hastalığa yakalandı, ölmek üzereyken bütün oğul ve kardeşlerini çağırıp dedi ki: 'Önceki beyimiz Arabalı Atlı (Shuluogan) 車騎, kendi oğlu Qian 虔'dan vazgeçti, tahtı bana verdi. (Şimdi) önceki beyimizin yaptığını nasıl unutup da kimsenin rızası olmadan Weidai 緯代'ye tahtı veririm! Bu yüzden tahta Mugui geçecek'. Achai'yin yirmi tane oğlu vardı, en büyüğü Weidai'di. Achai tekrardan (oğullarına) dedi ki: 'Siz hepiniz bana birer tane ok getirin, onları yere bırakın'. Hemen aynı anneden kardeşi Muliyan 慕利延'a dedi ki: 'Oklardan birini al ve kır'. Muliyan oku alıp kırdı. (Konuşmasına devam etti) 'on dokuz oku al ve kır'. [Muli]yan (okları) kıramadı. (sonra) Achai dedi ki: 'Anladınız mı? Yalnız olan kolay kırılır; (fakat) çok olan zor kırılır. Birlikte hareket ederseniz, ülkeniz sağlam olur'. Sözlerini bitirdi ve öldü. Mugui onun yerine tahta çıktı". Burada gördüğümüz ok hikayesi misalleri Oğuz Kağan Destanında Oğuz Kağan zamanında Oğuz'un oğulları ve torunları için kullanılmıştır; **Râhat-üs-Sudûr ve Ayet-üs-Sürûr** adlı eserde Tuğrul Bey'e atfedilmiştir, bkz. S. Gömeç, **Türk Destanlarına Giriş**, Ankara, 2015, s.91 ve Tufan Gündüz, **Oğuz Kağan Destanı**, İstanbul, 2016, s.160; Moğolların Gizli Tarihinde ise *Alan-ho'a* çocukları için kullanmıştır, bkz. Ahmet Temir, **Moğolların Gizli Tarihi**, Ankara, 2010, s.7-8.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TUYUHUNLARIN YÜKSELME DÖNEMİ (426-609)

3.1. Mugui Dönemi (426-436)

Tuyuhunların yükselme döneminde Mugui, Achai zamanında temelleri atılan Batı Qin tehditlerinden korunmak için Song Devleti ile kurdukları diplomasiyi ilerletti. Bunun için 429 senesinde elçi gönderdi, ertesi yıl imparator da bu durumdan istifade etmek için ona yeni unvanlar verdi²¹². Yeni bey Mugui; Batı Qin, Xia ve Liang²¹³ devletlerinden ülkesini kaybedip gelenleri, bölgedeki yerli halklardan Qiang ve diğer toplulukları kendisine kattı. Böylece yönettiği insanlar giderek çoğaldı²¹⁴. Bununla beraber Xia Devleti beyi Helianding 428 senesinde, Tuyuhun beyi Mugui'ye “Sarı Irmak’ın Güneyinin Beyi 河南王” unvanını verdi. Böylece Tuyuhunlar bu unvanı kullanmaya başladı²¹⁵.

3.1.1. Tuyuhunların Batı Qin ve Xia Devleti’nin Mirasını Ele Geçirmesi

Büyük tehlike Batı Qin Devleti artık yıkılışa doğru gidiyordu. 426 yılında, Batı Qin’e bağlı Tuyuhun Wokui 握達²¹⁶ başkaldırıp iki bin aile ile Tuyuhunlara bağlandı, Batı Qin askeri gücü günden güne düştü²¹⁷. Bunu izleyen olaylarda 428 yılında Tuyuhunlar, Batı Qin’in elindeki Jiaohe’yi geri aldılar²¹⁸. Aynı yıl Chipan

²¹² SS, s. 2371.

²¹³ Çin kaynaklarının bildirdiği “Liang” ile ifade edilmek istenen anlaşılammıştır. Güney Liang Devleti 414 senesinde Batı Qin tarafından yıkılmıştı; Kuzey Liang Devleti ise 439 senesinde yıkılana dek gücünü muhafaza etmişti. Molè göre galiba burada kaynak yazarlarının hatası olmuştur. Kuzey Liang Devleti’ne hâkim olma Mugui’e atfedilmiştir, bkz. Molè, *a.g.e.*, s.86. Kuzey Liang halkının bir kısmının Tuyuhunlara katılması hakkında bkz. Taşağıl, *Gök-Türkler 1-2-3*, s.13; Baykuzu, “Kuzey Liang’da Kurulan Hun Devleti”, s.36.

²¹⁴ WS, s.2235; BS, s.3180.

²¹⁵ Tuyuhunların, Sarı Irmak’ın Güneyinin Beyi unvanını almaya başlamaları hakkında bkz. *SLGCQ*, s.93; Zhou, *Tuyuhun Shi*, s.11-12 ve aynı yazar, *Tuyuhun Zilio Jilu*, s.99. Zhou Weizhou, Taiping Yulan 太平御覽 isimli eserden de faydalanmıştır.

²¹⁶ Batı Qin’in Tuyuhunlardan ele geçirdiği Juedahun olmalı.

²¹⁷ ZZTJ, s.3787.

²¹⁸ ZZTJ, s.3798; Zhou, *Tuyuhun Shi*, s.28.

öldü. Oğlu Mumo 暮末 yerine tahta çıktı. Mumo'nun sert yönetimine tepki gecikmedi çok sayıda insan başkaldırıp ondan ayrıldı²¹⁹.

Batı Qin'in bu zayıf durumu bölgedeki devletleri harekete geçirdi. Kuzey Liang ve Tuyuhunların saldırısına açık hale geldiler. 429 yılında Kuzey Liang, Batı Qin'e ait Xiping 西平 ilini işgal etti. Askeri Vali 太守²²⁰ Qucheng 麴承'i ele geçirdiler, Mumo'yu Fuhan'dan Dinglian 定連²²¹'a göçmeye zorladılar. Mumo sonra Dinglian'de idi. Kuzey Liang beyi Mengxun 蒙遜 veliahtı Xingguo 興國'yu Dinglian'e gönderdi ama Mumo onu mağlup edip esir aldı. Bu esnada, Mugui kardeşi Muliyan 慕利延²²²'a beş bin atlı verdi ve Mengxun ile ordularını birleştirip Batı Qin'e saldırması için gönderdi. Mumo ise Duanhui 段暉'yi ve diğerlerini onlara puslu kurması için göndererek onları mağlup etti²²³. Ertesi yıl Mugui, on sekiz bin kişi ile Qindinglian 秦定連'a saldırdıysa da Duanhui onları yine mağlup etti²²⁴.

Mumo'nun tahta çıkışını izleyen olaylar neticesinde baba Duanhui ve oğlu Duanchenggen 段承根 Tuyuhunlara kaçtı²²⁵. Mumo²²⁶ tahta çıktıktan sonra Mugui çok kez ordu sevk edip ona saldırdı. Mumo halkıyla beraber Longyou (Long'un batısına) 隴右'ya kaçtı. Mugui onun eski topraklarına sahip oldu (430)²²⁷.

430 senesi öncesi Tabgaçlar ve Xia Devleti arasındaki husümet kızışmıştı. 430 yılı sonlarında Tabgaçlar, Xia başkenti Chang'an için çetin mücadeleye girip ele geçirdiler. 431 de ise Xia Devleti Beyi Helian Ding 赫連定 geri kalan adamlarıyla, Batı Qin Devleti'ne saldırıp onları yıktı. Helian Ding, bu kez ise devletini yeniden canlandırmak için Kuzey Liang Devleti'ne son verip onların topraklarını ele geçirmek istiyordu. Kendi ordusu ve Batı Qin'den yönetimi altına kattıkları yüz bin kişi ile birlikte Chicheng 治城'den nehri geçecekleri sırada Mugui, Yizhou 益州

²¹⁹ WS, s.2200.

²²⁰ Hucker, a.g.e., Nu: 6221.

²²¹ Fuhan'ın kuzeyindedir.

²²² ZZTJ, s.3811'de Moliyan 沒利延 olarak kayıtlıdır.

²²³ ZZTJ, s.3806-3811.

²²⁴ ZZTJ, s.3818.

²²⁵ WS, s.1158.

²²⁶ SS, s.2372'de Maoman 茂蔓 olarak kayıtlıdır.

²²⁷ SS, s.2372; ZZTJ, s.3822.

Valisi Muliyan ve Ningzhou 寧州 Valisi Shiqian 拾虔'ı 30 bin atlının başında ona sürpriz saldırı yapması için gönderdi. Xia Beyi Helian Ding savaşta esir düştü. Böylece 431 yılında Xia Devleti sona ermiş oldu. Onların toprakları ise Tuyuhunlar ve Tabgaçlar arasında paylaşıldı²²⁸.

3.1.2. Kuzey Çin'deki Tabgaç Devleti ile İlk Münasebet

Tuyuhunların, Tabgaçlar ile ilişkilerin başlangıcı bu döneme denk gelmişti. Mugui, Xia Devleti'ni yıktıktan sonra 431 yılında Bakan Yardımcısı 侍郎²²⁹ Xietaining 謝太寧'i elçi olarak Tabgaçlara gönderdi mektup sundu ve bağlılığını bildirdi. Helian Ding'i Tabgaç başkentine göndermeyi teklif etti. Tabgaçlarla karşı karşıya gelmek istemiyordu. Elçiyi dinleyen Tabgaç İmparatoru Taiwu, Mugui'yi ödüllendirdi, unvanların olduğu belge ile beraber elçiyi geri gönderdi. Mugui'ye, Büyük General ve Batı Qin Beyi 西秦王 unvanlarını verdi²³⁰. Sonraki yıl Helian Ding Tabgaç başkentine gönderildi²³¹. Mugui bundan sonra cevabi bir mektup yazarak Tabgaçlardan mal, toprak ve Helian Ding'in Batı Qin'den ele geçirdiği halkı istediye de Tabgaç İmparatoru bunları kabul etmedi. Mugui nihayetinde 436 yılında öldü. Kardeşi Muliyan onun yerine tahta çıktı²³².

Mugui, Helian Ding'i Tabgaç Devleti'ne gönderdiği sıralar, 432 yılında Song Devleti'ne de elçi gönderip hediye sundu, ayrıca yirmi bin kişinin başarısını söyledi. Wen imparator 文帝 ona ek olarak Asalı Elçi, Süvari Birlikleri Genel Hizmetlisi 散騎常侍²³³, Batı Qin-Hezhou-Çöl Eyaleti Askeri İşleri Müfettişi 都督西秦河沙三州 諸軍事, Batıyı Dize Getiren Büyük General, Batı Qin ve Hezhou Valisi 西秦河二州 刺史, Qiangları Korumadan Sorumlu Komutan 領護羌校尉 unvanlarını bahşetti,

²²⁸ WS, s.78; ZZTJ, s.3832; Ling Ling Kao, a.g.e., s.95-96; Zhou, Tuyuhun Shi, s.29-30; Balcı, a.g.e., s.94-97; Baykuzu, "Çin'de Hun Devletleri", s.269.

²²⁹ Hucker, a.g.e., Nu: 5278.

²³⁰ WS, s.2235; BS, s.3180-3181; ZZTJ, s.3833

²³¹ WS, s.80.

²³² WS, s.2235-2237; BS, s.3180-3182.

²³³ Hucker, a.g.e., Nu: 4834.

Longxi Beyi 隴西王 soyluluk derecesine yükseltti. Ayrıca Mugui'yi akrabalarına da unvanlar verdi²³⁴.

Mugui, Song Devleti ile iyi ilişkilerini devam ettiriyordu. Bununla beraber zekice davranıyordu. Helianding'i Tabgaçlara göndererek Kuzey Çin'deki devlet ile de iyi ilişkiler kurma fırsatı yarattı. Böylece Batı Qin ve Xia devletlerinden geriye kalan varlıkları elde geçirebildi²³⁵. Mumo, Fuhan'dan Dinglian ile Longyou'ya kaçtığında Mugui, kuzey yönünde ilerledi. Nerdeyse Batı Qin'in asıl topraklarını işgal etti. Helian Ding öldükten sonra onun Batı Qin'den ele geçirdiği büyük miktarda insan ve mal varlığı ile Xia Devleti'nin mirasını ele geçirdi. Batı Qin beylik ailesi "Qifu" ve Xia beylik ailesi "Helian" bundan sonra Tuyuhunların bir parçası oldu. Tuyuhun ülkesi toprakları kuzeydoğuda Longxi 隴西 civarlarına genişledi, Bu nedenle daha sonra Tabgaçlar, Mugui'ye Batı Qin Beyi; Song Devleti Mugui'ye Longxi Beyi, Muliyan'a ise Sarı Irmak'ın Güneyinin Beyi unvanlarını verecekti. Batı Qin, Longxi ve Sarı Irmak'ın Güneyinin Beyi unvanlarının hüküm alanı esasen Batı Qin Devleti'nin arazisiydi. Tuyuhunlar Batı Qin'in tüm topraklarını elde ettiler²³⁶.

Matsuda Hsiao'ya göre Tuyuhunların bu dönemde ele geçirdiği insan ve hazine (mal) sayısı çok fazlaydı. Onlar Song Devleti ile ilişkilerini geliştirdi. Helian Ding'in Tabgaçlara gönderilmesi Tabgaçlarla diplomatik ilişkileri kurma yolunu açmış oldu. Daha sonra Muliyan ve bilhassa Shiyin 拾寅 döneminde Tuyuhunların çok hızla yükselmesinin başlangıcı buradan itibaren. Mugui döneminde harcanan yoğun çabalar karşılığını vermiş ve verecekti²³⁷.

Batı Qin güçlü bir devletti ve hâkimiyetini Kök Nur ve Çin'in batı sınırı boyunca kuvvetlendirebilirdi. Onların ortadan kalkması ile Tuyuhunlar en güçlü düşmanlarından kurtulmuş oldu. Tuyuhunların güçlenmeleri için önlerindeki en büyük engel ortadan kalktı²³⁸.

²³⁴ SS, s.2372.

²³⁵ Molè, a.g.e., s.XIV.

²³⁶ Zhou, **Tuyuhun Shi**, s.30.

²³⁷ Matsuda, a.g.e., 2. kısım, s.88.

²³⁸ Molè, a.g.e., s.XIV.

3.2. Muliyan Dönemi (436-452)

Mugui'nin ölümü üzerine Tabgaç İmparatoru elçi ile mektup göndererek, ölen hükümdara “İyilik Sever Bey 惠王” unvanını verdi. Sonra Muliyan'a Batıyı Bastıran Büyük General 鎮西大將軍, Üç Vezir Dengi 儀同三司²³⁹ makamlarını verdi, unvanını Xiping Beyi 西平王 olarak değiştirdi; Mugui'yin oğlu Yuanxu 元緒'yu “Barış Ordusu Generali 撫軍將軍”²⁴⁰ olarak ilan etti²⁴¹.

Zhou Weizhou'ya göre verilen unvanlardan Xiping, Kök Nur bölgesi çevresindeydi. Bu yüzden onların hâkimiyetlerinin Kök Nur ve Xiping civarına ulaştığını düşünebiliriz. Yine bu dönemde (galiba 431-437 yılları arası), burada oturan Yifu 乙弗 ve Qihan 契翰 bölükleri Tuyuhunlara katılmış oldu²⁴².

O zamanlar Muliyan, Song Devleti ile de ilişkilerini iyi tuttu. İktidara geldikten sonra onlara elçi gönderip mektup sundu. İmparator 438 yılında Muliyan'ı “Asalı Elçi”, “Süvari Birlikleri Genel Hizmetlisi”, “Batı Qin-Hezhou-Çöl Eyaleti Askeri İşleri Müfettişi”, “Batıyı Bastıran Büyük General”, “Qiangları Korumadan Sorumlu Komutan”, “Batı Qin ve Hezhou Valisi”, “Longxi Beyi” olarak tayin etti. Onun unvanını 439 yılında Sarı Irmak'ın Güneyinin Beyi olarak değiştirdi. Ayrıca Muliyan'ın akrabalarına da unvan verdi²⁴³. Böylece Tuyuhunlar, güney Çin'deki devletlerce Sarı Irmak'ın Güneyinin Beyi olarak unvanlandırılmaya başlandı.

Tabgaçlar, Juan-juan'dan gelecek tehlikeyi 429 senesinde ortadan kaldırdı. Batı Qin ve Xia devletlerinin yıkılması sonrasında Tabgaç Taiwu 太武 439 yılında Kuzey Liang'a son vererek 135 yıl süren “16 Devlet Dönemi”ni sona erdirdi. Gansu

²³⁹ Hucker, *a.g.e.*, Nu: 3024.

²⁴⁰ Hucker, *a.g.e.*, Nu: 2053.

²⁴¹ *WS*, s.2237; *BS*, s.3182.

²⁴² Yifular, Xianbeilerdendi. Onlar, Kök Nur civarında oturuyorlardı. Gelenekleri Tuyuhunlar ile aynıydı. Tuyuhunlara bağlıydılar, bkz. *JS*, s.3125; *WS*, s.2241; *BS*, s.506, 3189; *TD*, s.5167-5168; Yao, *a.g.e.*, s.175-180; Qihanların da geleneği Tuyuhunlar ile aynıydı. Kök Nur çevresinde otururlardı, bkz. *BS*, s.3189. Tuyuhunların bu iki boyu kendilerine katmaları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Zhou, *Tuyuhun Shi*, s.32-33.

²⁴³ *SS*, s.2372.

yolu onlara açılmış oldu. Böylece Türkistan ile yapılan ticarete söz sahibi oldular. Tabgaçlar, Çin'in kuzeyini birleştirip bölgedeki en güç devlet haline geldiler²⁴⁴.

Tabgaçların bu gücünden endişe duyan Muliyan halkıyla beraber batıya çöllere 沙漠²⁴⁵ kaçtı. İmparator Taiwu ise elçi göndererek Mugui'yin Helian Ding'i ele geçirme başarısından dolayı onu övdü, maksadı onu kendisine yakınlaştırmaktı. Bunun üzerine Muliyan geri döndü, elçi ile mektup gönderip özür diledi. İmparator ise bir fermanla onu affetti. Bu zamanlarda iki taraf iyi ilişkilerini korumaya çalıştı²⁴⁶.

3.2.1. Tabgaçların Tuyuhunlar Üzerine Dört Büyük Seferi Başlıyor

Tuyuhunların kuzeydeki Tabgaçlarla ilişkileri (esasen) iyi değildi; bu vaziyetin tabii etkisi ile her ne kadar askeri olarak bir yardım almasalar da güneydeki Song Devleti ile iyi ilişkileri vardı. Güçlerinin zirvesinde olan Tabgaçlar bazen Tuyuhun-Song ilişkisini bahane ederek, bazen Tuyuhun ülkesi içindeki dâhili problemlerden yararlanmak bazen de Tuyuhunların zenginliklerini elde etmek için onların üzerine 4 büyük sefer yaptı²⁴⁷.

Birinci Büyük Sefer: 444 yılında ayrılığını bilemediğimiz; fakat hanedan ailesi yakınlarının içine karıştığı bir nedenden Tuyuhun Devleti içinde kardeş kavgası çıktı. Muliyan'ın yeğeni (Achai'yin kardeşi lehine tahta çıkarmadığı oğlu) Weidai, Muliyan tarafından hayatının tehlikede olduğunu düşünüyordu. Tabgaç elçisi ile gizlice anlaşma yaparak Tabgaçlara teslim olmak istedi. Muliyan bunu fark etti: Weidai'yin ihanetinin bedeli ölüm oldu. Bundan sonra Weidai'yin kardeşi Chiliyan 叱力延 ve diğerleri toplam 8 kişi Tabgaç başkentine kaçtı. Orada, Muliyan'a saldırma planlarını açıkladılar ve ordu istediler. Taiwu bu durumdan

²⁴⁴ Eberhard, **Çin Tarihi**, s.166 ve 172; Balcı, **a.g.e.**, s.99-101. Taiwu, Kuzey Liang Devleti'ne son vermeden onları 12 suçla itham etmişti. Bunlardan biri de Kuzey Liang Devleti'nin Tuyuhunlara güvenmesi ve onlar namına casusluk yapmasıydı. Baykuzu'ya göre kaynaktaki Çince karakterler Tuyuhunları göstermelidir, bkz. Baykuzu, "Kuzey Liang'da Kurulan Hun Devleti", s.33-34 ve **WS**, s.2207.

²⁴⁵ Bugün Qaidam'daki çölü gösterir, bkz. Zhou, **Tuyuhun Shi**, s.33.

²⁴⁶ **WS**, s. 2237; **BS**, s.3182.

²⁴⁷ Molè, **a.g.e.**, s.XIV-XV; Zhou, **Tuyuhun Shi**, s.33-34.

yararlanmak istiyordu, Chiliyan'a "Adalete Dönen Bey 歸義王" unvanını verdi. Jin Beyi 晉王 Fuluo 伏羅'yu Gaoping 高平 ve Liangzhou 涼州'daki birçok orduyu alıp Muliyan'ı cezalandırması için gönderdi. Ordu önce Ledu 樂都'ya ulaştı, ana yoldan gitmedi, kestirmeden Damuqiao 大母橋'ya vardı. Bunu gören Muliyan'ın yeğeni Shiyin 拾寅, Hequ 河曲'ya kaçtı. Fuluo'nun gönderdiği ordu, onu takip edip saldırarak beş binden fazla Tuyuhun'u öldürdü. Muliyan uzaklara Bailan'a kaçtı. Tuyuhunlarda çözülme oldu. Muliyan'ın yeğeni Funian 伏念, Başkâtip Jujiuli 鷓鳩梨, Tuyuhunların ileri gelenlerinden Chong'e 崇娥 ve diğerleri emirleri altındaki on üç bin kişiyi alıp Tabgaçlara bağlandılar²⁴⁸.

445 yılının dördüncü ayında Tabgaç Taiwu ordusu iki koldan Tuyuhunların üzerine gönderdi. Bir koldan Gaoliang Beyi Na 高涼王那 ve diğerlerini Muliyan'a Bailan'da saldırması için; diğer koldan ise Qinzhou 秦州 Valisi ile Tianshui Beyi 天水公 Fengchiwen 封敕文'e, Muliyan'ın yeğeni Shigui 拾歸 (Shengui 甚歸)'ye Fuhan'da saldırması için emir verdi. Gelen ordusu haber alan Shigui gece karanlığında kaçtı. Ordu onun karısını, çocuklarını ve halkını ele geçirdi, bin aileyi Shanggui 上邽'ye taşıdılar. Gaoliang Beyi Na'nın yönettiği kalabalık ordu Mantoushan 曼頭山²⁴⁹'a vardı. Muliyan boylarını batıya Bailan'a kaçırdı. Oradan batıya Hoten 于闐'e ulaştı. Hoten kralını ve binlerce kişiyi öldürdü. Tabgaç ordusu geri çekildi. Yaklaşık bir yıl sonra Muliyan eski topraklarına geri döndü²⁵⁰. Muliyan, Tabgaçların tekrar gelmesi durumunda Song Devleti sınırına girmek için imparatorundan izin istedi. Ayrıca onlardan yardım talep etti²⁵¹. Bununla birlikte

²⁴⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz. **WS**, s.97-98, 417-418 ve 2237; **BS**, s.3182-3183.

²⁴⁹ Bugün Kök Nur'daki Gonghe 共和 ilçesinin güneybatısı, bkz. Zhou, **Tuyuhun Shi**, s.35.

²⁵⁰ **WS**, s.98-99, 1135 ve 2237; **BS**, 3183; **SS**, s.2372. Tuyuhunlar bir yıl civarında (446) eski topraklarına geri döndü bkz. **ZZTJ**, s.3929.

²⁵¹ 450 yılında düşmanın tekrardan gelmesinden korkarak, Song Devleti'ne elçi gönderip şunları söyledi: "Eğer kendi güvenliğimi sağlayamazsam ordumla beraber Longhe 龍涇 Yuexi Kapısı 越嵩門'ndan girmek istiyorum". Ayrıca yük arabası talep etti, Wuwan Başlığı 烏丸帽 (Wuhuan 烏桓'ın farklı yazımı), Kadın Ülkesi Altın İçki Kabı (Nü Guo Jin Jiuqi) 女國金酒器, Yabancı Krallık (Hu Krallığı?) Altın Bileziği 胡王金釧 ve başka eşyalar gönderdiler. İmparator Taizu (İmparator Wen) 太祖 yük arabasını ona verdi, düşman geldiğinde kendini koruyamazsa Yuexi'ye girmesine izin verdi. Nihayetinde düşman gelmemişti, bkz. **SS**, s.2372-2373. "Wuhuan Başlığı"

Tabgaçlar tekrar saldırmadı. Luo Xin'e göre Çin kaynaklarında anlatılan Tuyuhunların Hoten ülkesinde yaptıkları, gerçekte bir çeşit kaçışın ifadesiydi²⁵².

Tabgaçlar hiçbir direnişle karşılaşmadan Tuyuhun ülkesinde ilerlediler. Zhou Weizhou'ya göre Tabgaçlar kısa süreliğine de olsa Tuyuhunlara son vermişti; fakat Tuyuhun ülkesi büyüktü ve onlar Tabgaç orduları gelmeden önce ağırlıklarını, mallarını uzaklara kaçırmışlardı. Tabgaç ordusu geri çekilince onlar da geri döndü. Bu savaş sonunda Tabgaçlar, Tuyuhunların Fuhan ve birkaç bölgesini ele geçirdi. Bu noktadan itibaren Tuyuhunlar ile Tabgaç Devleti arasındaki sınır esasen sabit kaldı. Toprakları kabaca Qilianshan 祁連山'ın güneyinden Kök Nur'un kuzeyine; gölün güneydoğusundaki Chiling 赤嶺²⁵³'in güneybatısından Jiaohe ve Fuhan'ın güneyine sınırlanıyordu. 452 yılında Muliyan öldü²⁵⁴. Shuluogan'ın oğlu Shiyin onun yerine tahta çıktı²⁵⁵.

3.3. Shiyin Dönemi (452-481)

3.3.1. Ülkede Budizm ile Saray ve Şehirlerin Görülmesi

Tuyuhunların fatih beyi Shiyin'in iktidarı ile Tuyuhunlar güçlerini daha da artırdı. Hatta Tabgaçların üzerine gidip onları mağlup ettiler.

Yine bu dönemde, kaynakların ifadesine göre şehirler kurdular, saraylar inşa ettiler. Küçük beyler hep saray kurdu. Ülkede Budizm yayıldı²⁵⁶.

Kaynaklarda, Shiyin'in Fuluochuan 伏羅川²⁵⁷'ı ülkeninin başkenti yaptığı kaydı olsa da burası Mohechuan ile aynı yer olmalı. Shiyin burada ikamet ediyor,

Tabgaçların boynuz şeklindeki başlıkları ile ilgili olabilir, bkz. W. Eberhard, **Çin'in Şimal Komşuları**, s.49 ve 81-82.

²⁵² Luo Xin 罗新, "Tuyuhun yu Kunlun Yu 吐谷浑与昆仑玉", **Zhongguo Shi Yanjiu 中国史研究**, 2001, 第1期, s.47.

²⁵³ Bugün Kök Nur, Xining'in batısındaki Riyue Dağı (Riyueshan) 日月山.

²⁵⁴ **ZZTJ**, s.3979.

²⁵⁵ **WS**, s.2237; **BS**, s.3183; **SS**, s.2373. Tuyuhun-Tabgaç sınırı için bkz. Zhou, **Tuyuhun Shi**, s.35-36.

²⁵⁶ **LS**, s.810.

²⁵⁷ **ZZTJ**, s.3979'da dipnotta şu ifade vardır: "Fuluochuan'a yerleşti, (ama) hala Bailan'ın zorlu arazisinden uzaklaşmaya cesareti yoktu". Shiyin dönemindeki meclis tartışmalarında onun hala Bailan'da olduğunu kanıtlar ifadeler vardır, bkz. **WS**, s.2237-2238; **BS**, s.3183; **ZZTJ**, s.4051.

dinleniyor, seferlere çıksa da buraya geri dönüyordu. Yeni bey, Tabgaç İmparatoru’nu taklit ediyor düzenli olarak Tabgaçlara haraç veriyordu. Tabgaçların takvimini 正朔 olarak kullanıma soktu. Bu gelişmeleri gören Tabgaç İmparatoru Taiwu elçi gönderip ona “Batıyı Bastıran Büyük General”, “Çöl Eyaleti Valisi”, “Xiping Beyi” unvanlarını verdi. Bu zamanlarda bölgesinde büyük bir güç haline gelen Tuyuhunlar, Tabgaçlardan gelen istekleri geri çevirmeye başladı²⁵⁸.

3.3.2. Tabgaçların Mağlup Edilmesi

Song imparatoru, Shiyin tahta çıkınca 452 yılında ona “Asalı Elçi”, “Batı Qin-Hezhou-Çöl Eyaleti Askeri İşler Gözetmeni 督西秦河沙三州諸軍事”²⁵⁹, “Batıyı Huzura Kavuşturan General”, “Qiangları Korumadan Sorumlu Komutan”, “Batı Qin ve Hezhou Valisi”, “Sarı Irmak’ın Güneyinin Beyi” unvanlarını verdi. Shiyin doğuya gidip Tabgaçları²⁶⁰ mağlup etti. İmparator unvanını Kaifu Yitong Sansi’ye yükseltti²⁶¹.

461 yılına geldiğimizde, Song Devleti’ne elçi gönderip dans etmede iyi at 善舞馬²⁶², dört boynuzlu koç 四角羊 sundu. Veliattan beylere, bakanlara büyükten küçüğe saraydaki rütbesine göre yirmi yedi baş dans edip kişneyen at 舞馬歌 hediye etti²⁶³.

Hisashi Satō (Zuoteng Zhang) 佐藤长 göre burası “Shuluogan’ın sığındığı Mohechuan ve o zamandan beri Tuyuhunların merkezidir. Fuluo[chuan] ile Mohe[chuan] yakın seslidir. Ayrıca **WS** ve **BS**’de önceden Mohechuan’dan bahsetmediği için Shiyin döneminde Fuluochuan’dan bahseder”. **SS**, s.2373’te “... Merkezleri genelde Muhechuan 慕賀川’daydı”; **NQS**, s.1026’da “... Onların başkenti Mujiachuan 慕駕川’di” denilmektedir. Buradaki jia 駕, Mohechuan’daki he 何’nin hatalı formudur. Bu üçü aynı yerdir ve galiba bugünkü Kök Nur Guide’nin batısındaki Bake’erhe 巴卡尔河 (Moqougouhe 莫渠沟河)’dir. Burası hakkında farklı görüşler için ayrıca bkz. Zhou, **Tuyuhunshi**, s.36; Zhou, **Tuyuhun Zilio Jiliu**, s.7, 14 ve 27.

²⁵⁸ **WS**, s.2237; **BS**, s.3183.

²⁵⁹ Hucker, **a.g.e.**, Nu: 7180.

²⁶⁰ Kaynakta Tabgaç adı yerine Suolu 索虜 namı kullanılmıştır. Bu nam, Güney hanedanlarının Kuzey hanedanları için kullandığı aşalayıcı adlandırmadır.

²⁶¹ **SS**, s.2373. Tuyuhunların, Tabgaçları mağlup etmesi hakkında diğer Çin kaynaklarında bir bilgi yoktur. Sadece **SS**, s.110-112’de şu bilgi vardır: “(453 yılında)... Unvanını Batıyı Bastıran Büyük General ve Kaifu Yitong Sansi’ya yükseltti”. Bu da bize gösteriyor ki Shiyin’in Tabgaçları mağlup etmesi tam bu 453 yılı öncesidir.

²⁶² Dans eden at hakkında bkz. bu çalışma, s.125.

²⁶³ **SS**, s.2373.

3.3.3. Tabgaçların Büyük Seferleri Devam Ediyor

Tabgaç imparatoru Wencheng (452-465) 文成 zamanında, Dingyang Beyi 定陽侯²⁶⁴ Cao An 曹安 rapor sundu: Shiyin'in Bailan'ı savunduğunu, orada çok fazla altın, gümüş, sığır ve at bulunduğunu, eğer saldırılırsa çok sayıda ganimet ele geçireceklerini söyledi. Tartışmaya katılanların hepsi şu görüşü dile getirdiler: *“Önceki hükümdar, Shiyin ve kardeşlerinin barış içinde olmadığına kızdı. Jinwang Fuluo ve Gaoliang Beyi Na'yı tekrardan onların üzerine gönderdi, sonuçta bir zafer elde edilemedi. Shiyin yine uzaklara çekilmesine rağmen ordu da yorgun düştü. Şimdi, Bailan'da ve sınıra saldırmıyor. Halkımız için bir felaket yaratmıyor. Bizim ülkemiz için acele edecek bir şey yok. Eğer elçi gönderip teselli edersek kesinlikle bize bağlı olacaklar, zahmete girmeden sükûnete kavuşacağız. İmparator ıssız ve uzaktaki ülkeleri kontrol altında tutar hepsi bu kadar, onların ülkesinde katliam yapıp toprak sahibi olmayı neden istiyorsun?”*. Cao An ise dedi ki: *“Ben eskiden general olarak Jiaohe'yi savundum. Karşılıklı yakındık, onları iyi tanırım. Eğer orduyu ayırıp onların sağından ve solundan saldırırsak Shiyin kesinlikle Güney Dağları 南山'na sığınacak, on gün geçmeden sığır ve atların yiyeceği tükenecek, insanların yiyeceği kalmayacak, halk dağılacak ve isyan edecek; o zaman bir hamle de meseleyi hallederiz”*. Güçlenen Tuyuhun tehlikesini sezen imparator bu öneriye onay verdi. Böylece hem Tabgaçlara soğuk davranan Shiyin cezalandırılacak hem de güç kullanarak Tuyuhunların zenginliği elde edilmeye çalışılacaktı²⁶⁵.

İkinci Büyük Sefer: Tuyuhunlara karşı ikinci büyük sefer 460 yılında başladı. Bundan önceki seferde olduğu gibi ordu iki koldan ilerleyecekti. İmparator, Yangping Beyi 陽平王 Xincheng 新成'i Tongwan 統萬 ve Gaoping'deki orduların başında güneyden; Nanjun Beyi 南郡公 Lihui 李惠 ve diğerlerini Liangzhou'daki orduların başında kuzeyden Shiyin'in üzerine gönderdi. Shiyin Güney Dağları'na kaçtı. Ordular Sarı Irmak'ı geçip takibi sürdürdü. Ancak Tabgaç ordusunda

²⁶⁴ Hucker, a.g.e., Nu: 2205.

²⁶⁵ WS, s.2237-2238; BS, s.3183; ZZTJ, s.4051.

hastalıklar baş gösterdi, Tuyuhunlar uzaklara kaçtı. Tabgaçlar geri çekilmek zorunda kaldı. Sadece iki yüz binden fazla at ve deve ele geçirdiler²⁶⁶.

Bu savaş ile de Tabgaçlar asla Tuyuhunları ezemedi ve gerçekte çok şey kaybettiler. Tuyuhunlar, Tabgaçlar için bir kangren haline geldi. Ling Ling Kao'ya göre Tabgaçların saldırıları Tuyuhunlar ve Song Devleti'ni daha da yakınlaştıracaktı²⁶⁷.

Üçüncü Büyük Sefer: Tabgaçların üçüncü büyük seferi 470 yılında başladı. Shiyin haraç vermediği için Tabgaç İmparatoru Xianwen 獻文, Shangdang Beyi 上黨王 Zhangsun Guan 長孫觀 ve diğerlerini, Shiyin'in üzerine gönderdi. Ordu Mantoushan'a vardı, Shiyin ordusunu hazırlamış onları bekliyordu; fakat Zhangsun Guan ve beraberindekiler ordu gönderip onu mağlup ettiler. Bunun üzerine Shiyin karanlıkta kaçtı. Shiyin'in amcası Douwulai 豆勿來 ve onun başbuğlarından 渠帥 Piloubalei 匹婁拔累 ve diğerleri emri altındakilerle beraber Tabgaçlara bağlandı²⁶⁸.

Daha sonra Shiyin pişman oldu ve Vali Yardımcısı 別駕²⁶⁹ Kangpanlong 康盤龍'u mektup ve hediyeler ile gönderdi. Tabgaç İmparatoru Xianwen ise onu tutukladı ve herhangi bir cevap vermedi²⁷⁰.

Dördüncü Büyük Sefer: Bu esnada Tuyuhun memleketinde büyük bir kıtlık meydana geldi. Tuyuhunlar birçok kez Jiaohe'yi yağmaladılar. 473 yılında Tabgaç İmparatoru bir fermanla öncü kuvvet olarak Guangchuan Beyi 廣川公 Pihuanxi 皮歡喜'yi Liangzhou, Fuhan ve Gaoping'deki birçok ordunun başında; Shangdang Beyi 上黨王 Changsun Guan'ı ise Büyük Ordu Müfettişi olarak Tuyuhunların üzerine gönderdi. Changsun Guan ve diğerlerinin ordusu, Shiyin'in topraklarına girdi, halkın sonbahar hasadını kestiler. Zora düşen Shiyin çareyi oğlunu Tabgaç karargâhına göndermekle bulmaya çalıştı, hatasını düzeltmek istediğini bildirdi.

²⁶⁶ Savaş hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. **WS**, s.118-119, 2238; **BS**, s.3183.

²⁶⁷ Ling Ling Kao, **a.g.e.**, s.100.

²⁶⁸ **WS**, s.130, 2238; **BS**, s.3183-3184.

²⁶⁹ Hucker, **a.g.e.**, Nu: 4623.

²⁷⁰ **WS**, s.2238; **BS**, s.3184.

Guan ve heyeti durumu imperatora bildirdi. İmparator Xiaowen (471-499) 孝文²⁷¹, yaptığı seferden sorumlu tuttuğu Shiyin'i suçluyordu. Onun bir oğlunu esir olarak istedi. Shiyin, oğlu Feidoujin 費斗斤'i hizmet etmesi için gönderdi. Bunun yanında memleketinin yerel ürünlerden de sundu. İmparator bir zaman sonra, Shiyin'in oğlunu geri gönderdi²⁷².

Daha sonra Shiyin Tabgaç sınırını tekrar yağmaladı hem de generali Liangli 良利'yi Taoyang 洮陽²⁷³'ı savunması için gönderdi. Orası Tabgaçların Fuhan Garnizon Komutanı 鎮將²⁷⁴'nın yönetimi altındaydı. Fuhan Garnizon Komutanı ve Xijun Beyi 西郡公 Yang Zhongkui 楊鍾葵, Shiyin'e mektup yazıp onu suçladı. Shiyin ise buna şöyle cevap verdi: “*Sizin emrinizi aldım, eski topraklarıma dönmeme izin verdiniz bu nedenle Liangli'yi gönderip Taoyang'ı savundum. Eğer eski düşüncelerinizi sürdürmezseniz, Taoyang'ın yerel ürünlerinden haraç vereceğim*”. İmparator Xiaowen bu teklifi kabul etti. Bundan sonra her yıl Tabgaçlardan gelen emirleri dinlediler ve haraç verdiler²⁷⁵.

4. seferden Tabgaçlar yıkılana kadar iki taraf arasında barış korundu. Matsuda'ya göre Tuyuhunlar ve Tabgaçların ilişkilerinde bir dönüm noktası Xiaowen imparator dönemine denk gelir. Özellikle 474 senesinden sonra Tuyuhunların Tabgaçlara gönderdiği elçide hızlı bir artış vardır. Tuyuhunlar tarafından bakıldığında bunlar müreffeh Shiyin döneminde gerçekleşmiştir. Bunun nedeni sadece WS'de gönderilen elçilerin özenle kaydedilmesine dayanmamaktadır; yani Shiyin döneminde Tuyuhunların üç büyük eğiliminden bağımsız değildi. Bu dönemin en az üç özelliği vardı: Tuyuhunların yönetici sınıfı yerleşik hayatı benimsemeye başladı, ülke içinde Budizm yaygın oldu, Tabgaçlarla gidiş geliş hızla güçlendi, arttı ve ticari ilişkiler gelişti²⁷⁶. Bununla beraber, Tuyuhunların bu gayreti

²⁷¹ Kaynakta Xianwen olarak kayıtlıdır; fakat Gaozu 高祖 (Xiaowen) olmalıdır.

²⁷² Savaş hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. WS, s.139-140, 1132 ve 2238; BS, s.3183-3184.

²⁷³ Bugünkü Gansu Eyaleti Lintan 臨潭 yakınları. Bkz. Zhou, **Tuyuhun Shi**, s.38.

²⁷⁴ Xiong, **a.g.e.**, s.678.

²⁷⁵ WS, s.2238; BS, s.3184.

²⁷⁶ Matsuda, **a.g.e.**, 2. kısım, s.88.

tek taraflı olmamalıydı. Tabgaçların yavaş yavaş benimsedikleri Çin fikri ve idari yapısına meyil, Xiaowen döneminde zirveye ulaştı²⁷⁷.

3.4. Duyihou Dönemi (481-490)

Ustaca bir siyasetle ülkesini güçlendiren Shiyin 481 yılında öldü. Oğlu Duyihou 度易侯 onun yerine tahta çıktı²⁷⁸. Bu arada Tuyuhunları yakından ilgilendiren bir gelişme oldu. Tuyuhunların güney Çin'deki müttefiki Song Devleti, Xiao Daocheng 蕭道成 tarafından 479 yılında yıkıldı ve yerine Güney Qi (479-502) 齊 Devleti kuruldu.

Tuyuhunlar, Çin'in güneyinde yeni kurulan bu devlet ile de dostluk ve müttefik ilişkilerini devam ettirdi. Duyihou tahta çıktığı yıl Qi İmparatoru, Duyihou'ya "Asalı Elçi", "Batı Qin-Hezhou-Çöl Eyaleti Askeri İşleri Müfettişi", "Batıyı Bastıran General", "Qiangları Korumadan Sorumlu Komutan", "Batı Qin ve Hezhou Valisi", "Sarı Irmak'ın Güneyinin Beyi" unvanlarını verdi. Qi imparatoru 485 yılında, batıdaki yararlılıklarından dolayı onun unvanını "Arabalı ve Atlı Birlikler Büyük Generali"ne yükseltti. Ayrıca Qiu Guanxian 丘冠先'ı elçi olarak gönderdi, aynı zamanda Juan-juanlara gitmek için onların refakati ile topraklarından geçmeyi istedi²⁷⁹.

Duyihou, Bakan Yardımcısı 侍郎²⁸⁰ Shizhen 時真'i ülkesine has ürünlerden sunmak ve taht değişikliğini bildirmek için Tabgaçlara gönderdi. Duyihou sonra Dangchang 宕昌'a saldırdı. Tabgaç İmparatoru bu durumdan dolayı onu eleştirdi ve ona işlemeli ipekten yüz yirmi top²⁸¹ göndererek hatasını düzeltmesini ayrıca Dangchang'dan ele geçirdiği aile ve halkı, kararlaştırılan zamanda geri göndermesini

²⁷⁷ Balcı, a.g.e., s.115-125.

²⁷⁸ WS, s.2239; BS, s.3384'te adı Duyihou olarak kayıtlıdır fakat NQS, s.1026'da Yiduhou 易度侯 olarak geçer.

²⁷⁹ NQS, s.1026-1027.

²⁸⁰ Hucker, a.g.e., Nu: 5278.

²⁸¹ 1 top: yaklaşık 12-13 metre.

emretti. Duyihou imparatorun şartlarını kabul etti; fakat çok geçmeden öldü²⁸², yerine oğlu Fulianchou 伏連籌 geçti (490)²⁸³.

3.5. Fulianchou Dönemi (490-529)

3.5.1. Kayıtlarda Tuyuhunların Çakılık ve Çerçen'e Uzanıp İpek Yolu'nda Paydaş Olmaları ve İki Kanatlı Devlet Yapısının Görülmesi

Kuzey ve güneydeki Çin devletiyle de iyi geçinen aynı zamanda gittikçe gelişip büyüyen Tuyuhunlar Fulianchou döneminde en güçlü dönemlerine ulaştılar. Bu zamanlarda Tuyuhunlar batıya doğru Doğu Türkistan'ın güneydoğu bölümüne, bugünkü Çakılık (Shanshan 鄯善) ve Çerçen (Qiemo) 且末 çevresine kadar hâkimdi (buraya belki Shiyin zamanında hâkim oldular). Bu iki yer, batıda güneyden giden ticaret yolunun en önemli noktalarındandı. Tuyuhunlar uluslararası ticarete ve siyasette daha çok söz sahibi oldu, çeşitli (büyük-küçük) vergi gelirleri elde ettiler.

Tuyuhunların buralar üzerinde ne zaman hâkimiyet kurduğunu kesin olarak bilemiyoruz ama artık onlar Gansu koridoru bir kenara bırakıp, batı bölgelerinin geleneksel güney yolu ile Köke Nur'u bağlayabilirdi²⁸⁴.

²⁸² WS, s.2239; BS, s.3184.

²⁸³ WS, s.2239; BS, s.3184. WS ve BS'deki bilgilere göre Duyihou öldükten sonra Fulianchou tahta çıkmıştır; NQS, s.1027'de Yiduhou (Duyihou) 490 yılında öldü yerine Xiuliumao 休留茂 geçti (aynı kitap s.58'de Xiuliumao, Xiliucheng 休留成 olarak kayıtlıdır); LS, s.810'da ise Duyihou öldü, oğlu Xiuliudai 休留代 onun yerine tahta çıktı. Xiuliudai öldü, yerine Fulianchou geçti kaydı vardır. Fulianchou 伏連籌, (Xiuliumao 休留茂 [cheng 成, dai 代]) yalnız bir kişi olmalıdır. Tabgaçlar ile Tuyuhunların ilişkisi daha yakın olduğundan WS ve BS tarihi bilgilerini esas almak uygun olur. Duyihou sonrası Tuyuhun tahtında kim olduğu için bkz. Zhou, **Tuyuhun Ziliao Jilu**, s.31. Ayrıca NQS, s.1027'de Fulianchou dönemi ile ilgili şu bilgiler vardır: “490 yılında Yiduhou öldü, (imparator) onun veliahtı Xiuliumao (Fulianchou)'yu tahta çıkardı. (Ona), “Asalı Elçi”, “Batı Qin-Hezhou-Çöl Eyaleti Askeri İşler Gözetmeni”, “Batıyı Bastıran General”, “Qiangları Korumadan Sorumlu Komutan”, “Batı Qin ve Hezhou Valisi” unvanlarını verdi. (İmparator) tekrardan Qiu Guanxian'ı unvanlar vermek ve taziye ziyaretinde bulunmak için gönderdi. (Qiu) Guanxian, Henan (Tuyuhunlara)'a vardı. Xiuliumao onu saygı göstermeye zorladı. (Qiu) Guanxian buna uymadı. Xiuliumao ülke insanı önünde küçük düştü. Xiuliumao onu uçurumdan aşağı derin vadilere attı ve öldürdü”. NS, s.1819-1820'de Qiu Guanxian biyografisinde aynı olayda Qiu Guanxian, Tuyuhun yerine Juan-juanlara gitmiş ve öldürülmüştür. Bu kişi gerçekte Juan-juanlara gitmiş olmalı.

²⁸⁴ Luo, “Tuyuhun yu Kunlun Yu”, s.47.

Bu sıralarda, Tabgaç ülkesinden 518 yılında yola çıkan Song Yun 宋雲 ve Hui Sheng 惠生 ile beraberindeki kabile Çakılık'a vardıklarında Fulianchou'nun ikinci oğlunun (息) "Batıya İstikrar Getirme Generali 寧西將軍" görevini icra ettiğini, şehri yönettiğini, batılı halkları 西胡²⁸⁵ korumak için emrinde üç bin aile veya adam olduğunu kaydetmiştir²⁸⁶. Li Wenshi'ya göre o yıllarda bu büyük sahada Tuyuhunlar, [Türk devletlerinde de gördüğümüz] iki kanatlı devlet yapısına sahiptiler. Batıdaki başkentleri Çakılık idi. Burası doğudaki esas beye bağlı ve uyumlu çalışıyordu²⁸⁷. Daha sonraki dönemde, Kırım Kerç boğazına kadar egemen olan Kök-Türklerin batı kanadının Tuyuhunların bu sahasını neden ele geçirmediği ve dostane ilişkinin sürdürüldüğü aydınlatılmaya muhtaçtır. Türkler bu zamanlarda uluslararası ticaretin gelişmesini sağlamışlardı. Li Wenxue bu konuda şunları söyler: Kök-Türklerin İpek Yolu'nu büyük ölçüde kontrol etmesi bu ticaret yolunun işlevini bir ölçüde azaltmıştı. Yani batı bölgesi ve Merkezi Asya'daki tüccarlar dış Moğolistan 北漢'dan geçiyorlardı; Tanrı Dağlarının güneyinden gitmelerine gerek

²⁸⁵ Luo Xin'e göre "batıdaki yabancılar", Hoten'den ziyade etkilerini Tarım Havzası'nın büyük bölümüne yayan Akhunlardı. Bkz. Luo, "Tuyuhun yu Kunlun Yu", s.48.

²⁸⁶ Song Yun bu seyahatini Çin ile Batı toprakları arasındaki en önemli geçiş noktası olan Gansu koridorunu değil dağlık ve zorlu bir arazi olan Kök Nur bölgesinden geçerek gerçekleştirmiştir. O, batıya gittiğinde Çin ve Tuyuhunlar arasında gidiş geliş ve ticaret yüksek seviyelerdeydi. 507-519 seneleri arasında Tuyuhunlar Tabgaçlara sıkça elçi göndermiştir. Hatta 517 ve 518 senelerinde üçer kez elçi gitmiştir, bu şekildeki kayıtlar tam değildir. Fakat en azından o zamanlarda Çin ve batı toprakları arasında ulaşım ve ticarettte Gansu koridorundan hariç Kök Nur'daki Tuyuhunlar bir aktarma noktası hatta bir hissedar-katılımcı olarak çok zengindi. Tuyuhunlardan rehberlik alan çok sayıda yabancı tüccar ve Budist keşiş gidiş geliş çok fazla olmalıydı. Çakılık, batı topraklarında güney yolunun merkeziydi. Tuyuhunların burayı ne zaman ele geçirdiği açık değildir ancak Shiyin döneminde ele geçirmiş olabilirler, bkz. Matsuda, a.g.e., 2. kısım, s.91-93; Kürşat Yıldırım, "Sung Yün'ün Türkistan'daki Seyahati", **Tarih İncelemeleri Dergisi**, XXX/1, 2015, 281-300; Tuyuhunların Çakılık ve Çerçen topraklarına hâkim olma zamanları hakkında görüşler için bkz. Zhou, **Tuyuhun Shi**, s.41-42; Luo, "Tuyuhun yu Kunlun Yu", s.47.

²⁸⁷ Li, **Xichui Gudi yu Qiang Zang Wenhua**, s.322; Zhou Weizhou, Tuyuhunların iki kanatlı devlet yapısı uyguladığına katılmaz. Ona göre Çakılık Tuyuhunların batıdaki önemli bir bölgesiydi. Bu konuda başka görüşler için bkz. Zhou, **Tuyuhun Shi**, s.101; Eski Türk devletleri arazilerini umumiyetle iki kanada ayırılır ve yönetilirdi. "Doğu-batı (Asya ve Avrupa Hunlarında, Tabgaç'larda, Gök-Türk'lerde vb.); kuzey-güney (Asya Hunlarında, Akhun'larda, Gök-Türk'lerde); büyük-küçük (Bulgar'larda, Macar'larda, Wusun'larda); İç-dış (Oğuz'larda, Bulgar'larda, Karluk'larda?)" gibi düzenlenebilirdi. Bu yapıda merkezi kanatta asıl kağan olurdu; diğer kanatta ise yine kağan ailesinden fakat merkeze bağlı bir kağan bulunurdu. Olağanüstü zamanlarda asıl kağanın emrine göre hareket etmesi gereken bu kağan gündelik işlerde elçi kabul edebilir, yabancı devletler ile ilişki kurabilirdi. Merkezi kanadın güçlü hanedan olgusu bu kanatta çok kuvvetli değildi. İkili yapı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. İbrahim Kafesoğlu, **Türk Bozkır Kültürü**, Ankara, 1987, s.60-63; Abdülkadir Donuk, "Eski Türklerde Devlet ve Teşkilâtı", **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Umumî Türk Tarihi Kürsüsü (Doktora Tezi)**, İstanbul, 1978, s.171-174.

yoktu. Bu yolda Sogdlar ile Kök-Türklerin inanılmaz bir işbirliği vardı. Bu duruma Lobnor bölgesindeki durumunda bozulması eklendi ve Çakılık bölgesi büyük bir düşüş yaşadı. Sonuçta Kök-Türkler, Tuyuhunlar ile büyük ölçekli bir çatışmaya girmekten kaçındı. İpek Yolu'nun çıkarları konusunda uzlaşmaları Tuyuhunlara bunun bir kısmından faydalanmayı; Türklere ise büyük bölümün kontrolünü sağlamayı verdi. Tuyuhunlar bu amaçlarına barışçıl bir diplomasi ve itibari bağlılık ile ulařtılar²⁸⁸. Bununla beraber Tuyuhunlar tarafından bir tecavüz (Çin ile anlaşma gibi) olmazsa Kök-Türklerin Tuyuhunlara ilişmesi için bir sebep görünmüyor. Tabii olmaları yeterli olur. Bu, Türk devlet geleneğine uygun d řer²⁸⁹.

Tuyuhunların sınırı ile ilgili LS'de şu kayıtlara rastlıyoruz: “Onların (Tuyuhunların) sınırı doğuda Diechuan 叠川²⁹⁰ idi; batıda Hoten ile komşu oldular; kuzeyde Turfan'a (Gaochang 高昌) uzandılar; kuzeydoğuda Qinling 秦嶺²⁹¹ ile temasa geçtiler. Toprakların yüz ölçümü bin liden fazla idi. Yaklaşık olarak eskinin çöl (akarkum) 流沙 bölgesini içine alıyordu²⁹²”.

Fulianchou tahta çıktıktan sonra Tabgaç İmparatoru Xiaowen, onun saraya gelmesini emretti. Fulianchou hasta olduğunu söyledi ardından Taoyang ve Nihecheng 泥和城'deki istihkâmları onardı. Sonra oraları korumak için asker yerleřtirdi²⁹³.

Bir zamanlar Shiyin'in yaptığı gibi Fulianchou da Tabgaçlar tarafından gelen emirleri dinlemiyor bağımsız hareket ediyordu. Tabgaç sarayında bazı idareciler ona saldırılmasını söyledi; fakat Xiaowen buna cesaret edemedi. Yine birçok yönetici, onun emirlere saygı göstermediğini bu yüzden gönderdiği hediyelerin kabul edilmesinin uygun olmadığını söyledi. İmparator barış yanlısı bir tutumdaydı ve dedi ki: “Eğer emirlere saygı göstermezse, ona daha fazla eleştiri getirebiliriz, eğer

²⁸⁸ Li, “Tuyuhun Yanjiu”, s.145-146.

²⁸⁹ Buna benzer misal Attila döneminde de vardır, bkz. Ali Ahmetbeyoğlu, **Avrupa Hun İmparatorluğu**, Ankara, 2001, s.73.

²⁹⁰ Bugün Gansu Deibuxian 迭部县'in güneydoğusunda, bkz. Zhou **Tuyuhun Shi**, s.42.

²⁹¹ Sichuan ve Gansu Eyaletleri arasındaki sınır boyunca uzanan yaklaşık bugünkü Min Dağı (Min Shan) 岷山, bkz. Zhou, **Tuyuhun Shi**, s.42.

²⁹² LS, s.810.

²⁹³ WS, s.2239; BS, s.3184.

yöresel ürünlerinden hediye sunarsa, memurumun olağan işidir, eğer hediyeyi ret edersek ilişkinin kesilmesi demektir, eğer pişman olup dönmek isterse hiçbir yol yok”. İmparator bir ferman yazdırdı: “Ben acı içindeyim saldırmayı düşünmüyorum. Geçen bahar Fuhan’dan onun Taoyang ile Nihe(cheng)’de iki tane garnizon kurduğunun raporunu aldım, o zaman sınırın tabii bir işi olduğunu düşündüm, bu nedenle izin verdim. Yardımcı ordular gidip saldırdığında iki şehir bayraklarımızı görüp teslim oldu. Esir edip sorguladığımız iki binden fazla insan ile keza kadın ve kız dokuz yüz kişiyi ele geçirdik, kadın ve çocukların hepsi geri dönebilir”. Fulianchou bunun üzerine veliahttı Helutou 賀魯頭’yu başkente gönderdi. Tuyuhunlara çok fazla hediye sundular. Bunun üzerine imparator, Fulianchou’ya “Asalı Elçi”, “Batı Bölgeleri Askeri İşler Müfettişi 都督西垂諸軍事”, “Batıyı Dize Getiren General 征西將軍”, “Linghu Xirong Zhonglang Jiang 領護西戎中郎將”²⁹⁴, “Xihai (Kök Nur?) İli Ülke Kurucu Beyi 西海郡開國公”²⁹⁵, “Tuyuhun Beyi” unvanlarını bahşetti. Sancak, mühür ve kuşak hazırlatıp hepsini ona verdi²⁹⁶.

Tuyuhunlar ve Tabgaçlar bu dönemde esasen ilişkilerini iyi tuttu. Kaynakların ifadesine göre: “İmparator Xuanwu (500-516) 宣武 döneminden, (İmparator Xiaoming 孝明) Zhengguang 正光 (520-525) Saltanat Dönemine kadar yabani yak öküzü (liniu 犛牛)²⁹⁷, Sichuan atı (Shuma 蜀馬) ve güneybatının değerli hazinelerinin ulaşmadığı yıl yoktu”²⁹⁸. Matsuda Hsiao’ya göre Tuyuhunların gönderdiği bu hediyeler Çin ile yapılan “haraç ticaretinin” bir çeşit göstergesidir²⁹⁹.

Fulianchou 514 senesinde Güneydeki Qi devleti yerine kurulan Liang Devleti (502-557)³⁰⁰’ne iki tane (bir çift) altın işlemeli kan taşı (akik) içki kabı 金裝馬腦鍾

²⁹⁴ Hucker, **a.g.e.**, Nu: 1581.

²⁹⁵ Hucker, **a.g.e.**, Nu: 3116.

²⁹⁶ **WS**, s.2239; **BS**, s.3184-3185.

²⁹⁷ Kök Nur ve Tibet yaylalarında yetişen bir çeşit sığır.

²⁹⁸ **WS**, s.2240; **BS**, s.3185.

²⁹⁹ Matsuda, **a.g.e.**, 2. kısım, s.89

³⁰⁰ Eberhard, **Çin Tarihi**, s.184-186.

hediyeye etti. Yizhou'da Dokuz Katlı Budist Tapınağı 九層佛寺 kurmak için izin istedi. İmparator izin verdi³⁰¹.

Bu zamanlarda Tuyuhunların komşusunda büyük bir isyan oldu. Tabgaçlar olayları kontrol altında tutmakta başarısız kaldı³⁰². Bunlardan biri, 524 yılında Qinzhou 秦州'da Qiang (proto-Tibet) milletinden Mozhedati 莫折大提 ve Mozheniansheng 莫折念生 adlı baba-oğulun isyanıydı. Baba, Tabgaçların kontrolü altında olan Gansu koridorundaki yolu kesti. Liangzhou şehrinden Yuputi 于菩提 gibiler ise doğuda Mozheniansheng ile ittifak yaptı. Tabgaç valisi Song Ying 宋穎'i tutukladılar. Song Ying, gizlice elçi gönderip Fulianchou'dan yardım istedi. Fulianchou kendisi büyük bir orduya önderlik edip onu kurtardı. Bundan sonra Tabgaçlar ile Tuyuhunların sınır kapısı kapatıldı, hediyeye göndermeler kesildi³⁰³. Artık bir süre Tuyuhunların tarihini kuzeydeki hanedanların verdiği kayıtlardan takip edemiyoruz.

534 yılında, Tabgaçların Liangzhou valisi halk tarafından ele geçirildi. Tuyuhunlar, Qianglar ve Diler, Gansu'da birçok bölgede yağma yaptı. Tabgaçlar yıkılmadan veya ikiye ayrılmadan (Doğu-Batı olarak) biraz önce Gansu koridorunda hâkimiyetlerini kaybetmiş Tuyuhunlar bu bölgeye nüfuz etmişti³⁰⁴. Bu olaylardan önce, 529 senesinde ise Fulianchou öldü³⁰⁵.

3.6. Kualü Öncesi Tuyuhun Tahtı ve Kualü Dönemi (535?-591)

WS ve BS'deki kayıtlara göre Fulianchou'nun ölümünden sonra onun yerine Kualü geçmiş gibi görünse de bu doğru değildir. Bilindiği gibi Tabgaçların son dönemlerinde çıkan isyanlar ve onların bölünme dönemi ile birlikte kapılar kapanmış,

³⁰¹ LS, s.810.

³⁰² Balcı, a.g.e., s.131-132.

³⁰³ WS, s.235-237, 2240; BS, s.3185.

³⁰⁴ ZZTJ, s.4843; Zhou, Tuyuhun Shi, s.42-43.

³⁰⁵ Tabgaç döneminde isyanlar yüzünden kapılar kapatılınca WS ve BS yani kuzey hanedanları tarih kayıtlarında Tuyuhunlar ile ilgili siyasi ve askeri haberler kesintiye uğrar. Bu zamanda, Tuyuhunların güneydeki Liang Devleti ile ilişkileri olduğundan onların kayıtları güvenilirdir. Kaynaklarda Fulianchou'nun ölüm tarihine ilişkin bilgi yoktur. ZZTJ, s.4907'de "Fulianchou 540 yılında öldü, Kualü yerine geçti" kaydı vardır; ancak LS, s.811'de, Fulianchou'nun ölümünden sonra oğlu Aluozen 阿羅真'ın tahta çıktığı, 529 yılında imparatorun ona çeşitli unvanlar verdiği bilgisi vardır. Buradan anlayabiliriz ki Fulianchou'nun ölüm yılı 529'dur.

geliş gidişler durmuştu. Bu yüzden Tuyuhunlar hakkında Kuzey Çin'deki hanedan kayıtlarında bir kesinti mevcuttur. Tuyuhun yönetimindeki beyleri kuzey hanedanları yıllıklarında takip edemiyoruz. Dolayısıyla Fulianchou'dan sonra belli bir süre kopukluk vardır.

Tuyuhunların o dönem yakın ilişkiler içinde olduğu güney hanedanları tarih kitaplarından biri olan **LS**'de bu mevzu şu şekildedir: (Fulianchou öldü), 529 yılında imparator, Sarı Irmak'ın Güneyinin Beyi (Tuyuhun) Aluozen 阿羅真'e "Batıya İstikrar Getiren General 西寧將軍" ve "Batı Qin-Hezhou-Çöl Eyaleti Valisi" unvanlarını verdi. Ertesi yıl dördüncü ayda (Aluozen bir yıl yönetmiş ve ölmüş olmalı) İmparator, Sarı Irmak'ın Güneyinin Beyi (Tuyuhun) Fofu 佛輔³⁰⁶'ya "Batıya İstikrar Getiren General" ve "Batı Qin ve Hezhou Valisi" unvanlarını verdi. (Fofu dört yıl yönetti) 534 yılında imparator, Sarı Irmak'ın Güneyinin Beyi (Tuyuhun) Ketazhen 可沓振'a "Batı Qin ve Hezhou Valisi" ve "Sarı Irmak'ın Güneyinin Beyi" unvanlarını verdi. Görüldüğü üzere **LS**'de Kaulü ile ilgili en küçük bir kayıt yoktur. Tabgaç döneminde kapıların kapanması ile başlayan dönem dikkate alındığında güney kayıtları daha güvenilirdir. Kuzey Çin hanedanlarının tekrardan bilgi vermeye başlaması ise şu şekilde olmuştur: **BS**'de Datong Saltanat Dönemi (535-551) 大統 Başında; **ZS**'de Datong Saltanat Dönemi içindedir (535 yılı civarı olmalı). Kayıtlarda Kualü'nün Batı Tabgaçlara (535-557) 西魏 tekrardan elçi gönderip dans edebilen at³⁰⁷, koyun ve sığır sunduğu bildirilmektedir³⁰⁸. Ayrıca **ZZTJ**'de 540 yılında Tuyuhunların, Doğu Tabgaçlara (534-550) 東魏 elçi göndermeye başladığı bilgisi vardır³⁰⁹. Bundan başka **WS** ve **BS**'de, Xinghe Saltanat Dönemi (539-542) 興和 içinde Kualü'nün Doğu Tabgaçlara elçi gönderdiği anlaşılmaktadır³¹⁰. İşte bu kayıtlar ışığında Fulianchou'dan Kualü dönemine kadar Tuyuhun tahtını nispeten

³⁰⁶ Molè göre Fofu, dini bir isimin Çince çeviri yazımıdır ve Buda'nın destekçisi/yardımcısı (*support, help of the Buddha*) anlamına gelir. Molè ayrıca **XTS**, s.6224'teki Fuyun 伏允'un unvanı Busabu 步薩鉢'nun Çince Pusa 菩薩 (*bodhisattva*) ile nerdeyse eş sesli olduğunu, son olarak da (Tuyuhunların son beyi) Nuohebo 諾曷鉢 isminin Budizm ile ilgili olduğunu düşünür. Bu isimlerin ise Tuyuhunlardaki Budizmin yansıması olduğu kanaatindedir, Molè, **a.g.e.**, s. XXX, 139, 152, 170.

³⁰⁷ **BS**'de dans edebilen at; **ZS**'de at.

³⁰⁸ **BS**, s.3187; **ZS**, s.913.

³⁰⁹ **ZZTJ**, s.4907.

³¹⁰ **WS**, s.2241; **BS**, s.3186.

takip edebiliyoruz. Kualü şüphesiz Ketazhen'den sonra tahta çıkmıştır. Fulianchou'nun ölümünden sonra Tuyuhun tahtında sık sık değişiklikler olmuştur. Ketazhen tahta çıktıktan çok geçmeden Kualü tahta çıkmıştır³¹¹.

3.6.1. Kualü'nün Kağan Unvanını Kullanması ve Başkent'in Fusicheng Yapılması

Kaynaklardan öğrendiğimiz kadarıyla Kualü 夸吕³¹² tahta çıktıktan sonra galiba Juan-juan etkisiyle kağan³¹³ unvanını aldı (Tuyuhunlar, Kök-Türkler'den daha önce ya da yaklaşık aynı zamanda devlet başkanı makamı için bu unvanı kullanmaya başladı). Bu sıralarda Kualü merkezini ise Fuluochuan'dan Kök Nur'un on beş li batısındaki Fusicheng 伏侯城³¹⁴'e taşıdı. Bu devirdeki Tuyuhunlar da şehir ve surları olmasına rağmen buralarda daimi olarak oturmaz genelde keçe çadırda yaşar otlakları takip edip hayvancılık yaparlardı. Onların toprakları, doğudan batıya üç bin li, güneyden kuzeye binliden fazla idi³¹⁵.

Kualü'nün kağan unvanını kullanması, o unvanının manası ile doğru orantılıdır. Bu, Tuyuhun Devleti'nin cihanşümullüğünün ve kağanın halkına karşı vazifelerinin bir çeşit ifadesidir. Bozkır halkları üzerinde bir çeşit meşrutiyete denk gelir.

Kapanan kapılardan sonra Tuyuhunların kuzeydeki sülaleler ile ilk ilişkisi Doğu Tabgaçlar ile oldu. Bu dönemde Çin'de Tabgaçlar gibi büyük bir devlet yoktu. Parçalı yani küçük devletler vardı.

³¹¹ LS, s.73-78 ve 810-811; Tuyuhunların tahtında kim olduğu meselesi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Zhou, **Tuyuhun Shi**, s.45-47.

³¹² WS, s.2240; BS, s.3185; ZS, s.912'de Kualü; SUS, s.1842'de Lükua 吕夸 olarak kayıttır.

³¹³ WS, Ruru (Juan-juan) monografisi, s.2291; Juan-juanlar, Bugünkü Moğolistan topraklarında Hunlara ve Xianbeilere halef oldular. Kök-Türkler tarafından yıkıldılar. Onlar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Duck-chan Woo, "Juan-Juan'lar", **Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi**, Ankara, 1995; Kürşat Yıldırım, **Bozkırın Yitik Çocukları Juan-Juan'lar**, İstanbul, 2015.

³¹⁴ Burasının bugünkü Kök Nur gölünün batısındaki Tieboka-Tiebuka 铁卜卡 antik şehri olduğu yönünde görüş vardır, bkz. Huang Shengzhang 黄盛璋, Fang Yong 方永, "Tuyuhun Gudu---Fusicheng Faxian Ji, 吐谷浑故都---伏侯城发现记", **Kaogu 考古**, 第 8 期, 1962, s.436-440; Huang Shengzhang 黄盛璋, "Guanyu Tuyuhun Gudu---Fusicheng de Ruogan Lishi Dili Wenti 关于吐谷浑故都---伏侯城的若干历史地理问题", **Lishidili 历史地理**, 第二辑, 1982, s.39-50.

³¹⁵ WS, s.2240; BS, s.3185-3186; ZS, s.912; SUS, s.1842.

Xinghe Saltanat Dönemi (539-542) içinde Doğu Tabgaç Başbakanı Qi Shenwu 齊神武 uzak bölgelerdekilerle iyi ilişkiler kurulacağını (kaynaklarda Çin tarih anlayışına göre “af” olarak geçmektedir) ilan etti. Juan-juan’lar hemen ilişki kurdular (kaynaklarda Çin tarih anlayışına göre “tabi oldu” olarak geçmektedir). Kualü de elçi gönderip ilişki kurdu. Qi Shenwu, bunu “büyük erdem 大義” olarak duyurdu. Onun hediyelerini kabul etti. Kualü sonra, Zhaotuguzhen 趙吐骨真 adında birisini Juan-juanların toprakları üzerinden Doğu Tabgaçlara elçi olarak gönderdi. Elçiler bu şekilde birkaç kez Doğu Tabgaçlara gitti³¹⁶.

İki taraf dostane ilişkilerini kuvvetlendirdi. 545 yılında Kualü yeğenini imparatora verdi. Xiaojing İmparator 孝靜 onunla evlenip cariyelerinden biri yaptı³¹⁷. İmparator, karşılık olarak Fu Lingbiao 傅靈柵’yu Tuyuhunlara elçi olarak gönderdi. Kualü de evlenme isteğinde bulundu. Jinan Beyi Kuang 濟南王匡’ın torunu Guangle 廣樂 Prenses ona eş olarak verildi. Bundan sonra Tuyuhunların Çin sarayına gönderdiği hediyeler kesilmedi³¹⁸.

Tuyuhunların yakın komşusu Batı Tabgaç Devleti’nin fiili lideri Zhouwen 周文³¹⁹, Datong Saltanat Dönemi (535-551) ilk yıllarında Yi Tong 儀同³²⁰ Pan Jun 潘濬’u gönderip gözdağı verdi³²¹. Bunun üzerine Kualü tekrar elçi gönderip dans edebilen at, koyun, sığır ve başka ürünler sundu. Böylece barış sürecekti. Buna karşılık Tuyuhunlar Çin topraklarında yağmalarına devam ettiler. Çin merkezinden uzaktakiler bu durum karşısında çaresiz kaldılar³²².

³¹⁶ **WS**, s.2241; **BS**, s.3186. Elçiler, 542, 543, 544, 545, 548, 549 yıllarında da Doğu Tabgaçlara gitmişti. Bkz. **WS**, s.306-312. Batı Tabgaç ve Kuzey Zhou’nun engellemeleri nedeniyle elçi ve tüccarlar sadece Juan-juanların toprağından veya Batı Tabgaç ve Kuzey Zhou’nun elinde olan Gansu koridorundan geçmek zorundalardı. Bu şekilde uzak ve tehlikeli oluyordu. Bu nedenle Doğu Tabgaç ile Kuzey Qi ve Tuyuhunlar ilişkileri güçlendirme, geliş gidişleri artırma isteğine rağmen böyle bir engel ile karşı karşıya kalınmıştı. Zhou, **Tuyuhun Shi**, s.48-49.

³¹⁷ **WS**, s.308.

³¹⁸ **WS**, s.2241; **BS**, s.3186-3187.

³¹⁹ **BS**, s.3187’de Zhouwen; **ZS**, s.913’de Taizu 太祖 olarak kayıtlıdır. Gerçek adı Yuwentai (507-556) 宇文泰.

³²⁰ Hucker, **a.g.e.**, Nu: 3023.

³²¹ Zhou Weizhou’ya göre buradaki amaç Gansu koridoru 河西 ve Long’un batısına 陇右 yapılan yağmayı durdurma’dır. Zhou, **Tuyuhun Shi**, s.49.

³²² **BS**, s.3187; **ZS**, s.913.

Tuyuhunlar yağmalarını gitgide artırdılar. 542 yılında Gui 檜 Huanghe 湟河³²³'ye Askeri Vali 郡守³²⁴ olarak atandı. Sonra, Tuyuhunlar il sınırına yağmalar yaptı. Gui'nin birliklerindeki asker sayısı azdı, halk ise korku içindeydi. Gui, askeri ve halkı cesaretlendirdi. Korkuları yatıştırdı. Az sayıdaki insanla Tuyuhunlara saldırdı. Tuyuhunlar büyük yenilgi alarak kaçtılar. Buna rağmen o zamanlar çok kudretli olan Tuyuhunlar sınırları yağmalamaya devam ettiler. Gui, Shanzhou 鄯州'yu koruduktan sonra defalarca Tuyuhunları mağlup etti. Birkaç yıl sonra Tuyuhunlar daha saldırmaya cesaret edemediler³²⁵.

548 yılı civarında Tuyuhunlar tekrar göründüler Xiping'e yağma yaptılar. Ardından Batı Tabgaç ordusu Changningchuan 長寧川³²⁶'da Tuyuhunları mağlup etti³²⁷.

Bu gelişmeler üzerine Batı Tabgaçlar, Gansu koridoru ve Long'un batısında (Helong) 河隴 hâkimiyetini artırdı. Bugünkü Sichuan'ı ele geçirdi, Yizhou³²⁸'yu kurdu. Böylece Tuyuhunlar ile Güney Çin'deki devletlerin irtibatını kesti³²⁹.

553 senesinde Zhouwen büyük bir ordu ile bizzat sefere çıktı, Guzang 姑臧³³⁰'a ulaştı. Kualü korkuya kapılarak elçi gönderip yerel ürünlerinden sundu³³¹. Aynı yıl Kualü keza Doğu Tabgaçlar yerine kurulan Kuzey Qi Devleti (550-577) 北齊'ne elçi gönderip iş birliği yaptı. Batı Tabgaç Liangzhou Valisi Shi Ning 史寧 onların geri döneceği yolu gizlice öğrendi. Liangzhou'nun batısındaki Chiquan 赤泉'da onlara saldırdı: Yardımcı İdareci 僕射³³² unvanlı Qifu Chupan (veya Qifu Chuban)

³²³ Bugün Kök Nur'daki Guide ile Xunhua 循化'nın arasında, bkz. Zhou, **Tuyuhun Shi**, s.49.

³²⁴ Hucker, **a.g.e.**, Nu: 1785.

³²⁵ **BS**, s.2279-2280; **ZS**, s.827-828.

³²⁶ Bugün, Xining 西寧'in kuzeyindeki Huangshui 湟水'e akan Beichuanhe 北川河. Bkz. Zhou, **Tuyuhun Shi**, s.50.

³²⁷ **ZS**, s.701.

³²⁸ Bugünkü Chengdu 成都 topraklarındaydı.

³²⁹ Zhou, **Tuyuhun Shi**, s.50.

³³⁰ Guzang şehri için bkz. K. Yıldırım, "Hunların Gansu Koridoru'ndaki Guzang 姑臧 Şehri Üzerine Bazı Notlar", **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 39-Bahar, Konya, 2016, s.61-69.

³³¹ **ZS**, s.34.

³³² Hucker, **a.g.e.**, Nu: 4826.

乞伏觸扳³³³, General Dipanmi 翟潘密³³³'yi, yabancı tüccar (batı topraklarından gelen tüccarlar olmalı, belki içlerinde Sogdlular da vardı) 商胡 240 kişi, 600 baş deve, katır ve çeşitli renkli ipek ve kumaşlardan on binlerce ele geçirdi³³⁴. Matsuda Hsiao'ya göre yabancı tüccarların da olduğu bu kervanda Tuyuhunların doğu ile batı arasındaki ticaretteki görevi pek açık değildir. Burada Qi Devleti'nin de kervanı olmalıdır. Tuyuhunlar Çin ile batı toprakları arasında bir geçiş noktasında bulunuyordu. Bulunduğu konum itibarıyla ticaret kervanları ile ilgili birçok olaydan da haberdardı. Yine Tuyuhunların zorlukların üstesinden gelerek uzun bir yolculuk yapması, birçok insan ve hayvanı götürmesi şaşırtıcıdır. Tuyuhunlar fayda elde etmek için batı topraklarındaki tüccarları koruma ve onlara rehberlik etme işini de yaptı. Bu tür bir misaller Hun döneminde de vardı³³⁵. Tuyuhunlar besledikleri hayvanlar sayesinde burada tüccarlara hızlı bir şekilde taşımacılık hizmeti de vermiş olmalı.

3.6.2. Kualü Döneminde Tuyuhunlara Çin Tarafından Gelen Seferler ve Kualü Dönemi Ülke İçinde Şiddetlenen Meseleler

Bu dönemde Tuyuhunlar ile Çin tarafındaki devletler karşılıklı savaştı. Tuyuhun ülkesine dört büyük sefer düzenlendi:

Birinci Sefer (Kök-Türk ve Batı Tabgaçlar): Bu zamanlarda Çin'in kuzeyinde 4. yüzyılda devletlerini kuran güçlü Juanjuanlara 552 yılında son verip devletlerini kurduklarını kabul ettiğimiz Kök-Türk Kağanlığı vardı. Şimdi, Kök-Türk Kağanlığı tahtında cihangir Mukan (Mugan) 木杆 Kağan (553-572) oturuyordu. Kitanları³³⁶ ve onların batısındaki batısında yaşayan Shiwei³³⁷ boylarını, Kırgızları,

³³³ ZS, s.913'te Qifu Chupan veya Qifu Chuban 乞伏觸扳; BS, s. 3187'de Qifu Chuzhuang 乞伏觸狀.

³³⁴ BS, s.3187 ve ZS, s.467, 913.

³³⁵ Matsuda, a.g.e., 2. kısım s.89-90. Hun dönemi misali için bkz. HHS, 89. Bölüm.

³³⁶ Kitanlar için bkz. Vásáry, **Eski İç Asya'nın Tarihi**, s.151-155; Herbert Franke, **Erken İç Asya Tarihi**, Çev. İsenbike Togan, Derleyen Denis Sinor, s.537-553.

³³⁷ Cevdet Gökalp, **Çin Kaynaklarına Göre Shih-Wei Kabileleri (Proto Moğollar Üzerine Bir Etüt Denemesi)**, Ankara, 1973.

Akhunları (Eftalitler)³³⁸ kendine katmıştı. Kuzey Çin'deki iki devlet onunla iyi ilişkiler kurmanın yollarını arıyordu. Mukan Kağan etrafındaki tüm güçlere boyun eğdirdikten sonra Tuyuhunlar üzerine gitmeye karar verdi. 556 yılında Batı Tabgaç arazisi Liangzhou'dan geçip Tuyuhunlara saldıracaktı. İmparator, Shi Ning'e ona eşlik etmesini emretti. Tuyuhunlar durumun farkına varıp güneydeki dağlara kaçtılar. Shi Ning, Mukan'a şunları söyledi: “*Shudun 樹敦*³³⁹ ve *Hezhen 賀真*³⁴⁰, *Tuyuhunların inidir. Şimdi oraları ele geçirirsek, geriye kalan halk kendiliğinden dağılır, en iyi plan budur*”. Mukan bu planı onayladı. Orduyu ikiye ayırdılar. Mukan kuzeyden Hezhen'e; Shi Ning ise Shudun'a gitti. Beraber Tuyuhunları mağlup ettiler. Kualü'nün karısını ve çocuklarını, değerli eşya-hazine ile çeşitli hayvanlarını ele geçirdiler³⁴¹. Kualü'nün karısını ve çocuklarının ele geçirilmesi Tuyuhunların Türk gücü karşısındaki aczinin ifadesiydi. Aslında, Tuyuhunların Kök-Türk Kağanlığı'na kıyasla tarihte nasıl bir rol oynadığının küçük bir ifadesi olarak da düşünebiliriz.

557 senesinde Batı Tabgaçlar yerine Kuzey Zhou Devleti Yuwen Jue 宇文覺 tarafından kurulmuştu. Bu devlette hükümdar kanadı içinde çekişmeler vardı. Bununla beraber Kök-Türklerle iyi geçinmeye çalışacaklar, dış siyasette ise entrikalarla kazanımlar elde etme yolları arıyacaklardı³⁴². Bu arada Tuyuhunlar aldıkları ağır mağlubiyete rağmen hızla toparlandılar. Mukan ile yapılan hücumun inkımanı almak istiyorlardı. 559 yılında, Kualü tekrardan Liangzhou'yu istila etti. Çıkan çarpışmada Vali Shi Yunbao 是云寶 öldü. İmparator, Helan Xiang 賀蘭祥 ile Yuwen Gui 宇文貴'yi orduyu komuta edip ona saldırması için gönderdi. Kualü ise Guangding Beyi 廣定王 ile Zhongliu Beyini 鍾留王 karşı koymaları için gönderdi. Helan Xiang ve beraberindekiler onları yendi. Guangding Beyi ve diğerleri kaçtı.

³³⁸ Hunların dağılması ile batıya hareket eden Hun boylarının kurduğu devlet. 6. yüzyılın başlarında en güçlü zamanlarında Afganistan, Türkistan ve kuzey Hindistan'a hâkim olmuşlardır. 562 veya 568 senesinde Kök-Türk ve Sasani ittifakı ile yıkılmışlardır, bkz. Enver Konukçu, **Kuşan ve Akhunlar Tarihi**, Ankara, 1973.

³³⁹ Bugünkü Kök Nur'un güneydoğusundaki Mantoushan çevresi veya bugün Kök Nur'daki Gonghe 共和 ya da Qugou 曲沟, bkz. Zhou, **Tuyuhun Shi**, s.51.

³⁴⁰ Bugün Kök Nur'un güneybatısındaki Chaka 茶卡 Tuz Gölü çevresi, bkz. Zhou, **Tuyuhun Shi**, s.51.

³⁴¹ **BS**, s.3187; **ZS**, s.468, 913; Taşağıl, **Gök-Türkler 1-2-3**, s.19-22.

³⁴² Eberhard, **Çin Tarihi**, s.171 ve 174.

Kuzey Zhou ordusu, Taoyang ve Honghe 洪和'ye hücum edip iki şehri ele geçirip buraya Taozhou 洮州'yu kurdu³⁴³.

561-565 yılları arasında, Kualü ardı ardına üç kez Kuzey Zhou sarayına elçi gönderip yerel ürünlerinden hediyeler sundu. 566 senesinde Longhe Beyi 龍涸王 Mochang 莫昌 halkına başlık edip gelip Kuzey Zhou'ya teslim oldu. İmparator onun bölgesini Fuzhou 扶州 yaptı. Kualü 567 yılında tekrardan elçi gönderip hediye sundu³⁴⁴.

İkinci Sefer (Kuzey Zhou): 576 yılında, kaynakların nedeni hakkında bilgi vermediği bir nedenden Tuyuhunların ülkesi büyük karışıklığa sahne oldu. Kuzey Zhou İmparatoru Wu, bu durumdan faydalanmak istedi. Tahtın varisi olan oğluna Tuyuhunlara saldırmasını emretti. Ordu, Fusicheng'i zaptetti, Kualü kaçtı. Kuzey Zhou ordusu, Kualü'den arta kalan halkı ele geçirip geri döndü³⁴⁵.

Ertesi yıl Kualü bir kez daha Kuzey Zhou'ya elçi gönderip haraç sundu. 578 yılında, Kualü'nün Zhao Beyi 趙王 Taloutun 他婁屯 Kuzey Zhou'ya sığındı. Bundan sonra Tuyuhunların saraya gönderdiği hediyeler kesildi³⁴⁶.

Tuyuhunların sürekli mücadele ettiği düşmanları Çin'in kuzeyindeki devletler idi. "16 Devlet Dönemi"nden 581 senesine kadar yaklaşık 350 yıl Kuzey Çin, Çinli olamayan devletlerce yönetildi. 581 senesinde bu durum nihayete erdi. Kuzey Zhou Devleti, Yang Jian (İmparator Wen 文) 楊堅 (581-604) tarafından ele geçirildi ve Sui 隋 Devleti (581-618) kuruldu. Şimdi Çin'in kuzey bölgesinde Çinli bir devlet vardı. Çin için bu 350 yılın uzun bir muhasebesi olacaktı. Bu yüzden Sui Devleti içindeki hadiseler Çin için yeniden bir oluşum dönemi diyebiliriz³⁴⁷.

³⁴³ BS, s.3187; ZS, s.56-57, 337-338, 913-914.

³⁴⁴ BS, s.3187; ZS, s.72 ve 914.

³⁴⁵ BS, s.3187; ZS, s.504, 914.

³⁴⁶ BS, s.3187; ZS, s.914.

³⁴⁷ Wen İmparator Çin tarihi için önemlidir. Yine bu imparator her ne kadar Çin'in kuzeyindeki kavimlerden değilse de evlenmeler yoluyla onlara yabancı da değildi; Eberhard, **Çin Tarihi**, s.191-193.

Tuyuhunların Sui Devleti ile ilişkileri onların açısından çok önemli olacaktı. Öyle ki iki ülke büyük bir savaşa girecekti. Sui Devleti hakkında kısa bir bilgi vermek gerekirse şunları söyleyebiliriz: Sui Devleti'nin Tuyuhunlar üzerine yapacağı büyük sefer (609 senesinde) öncesinde onlar, 589 senesinde nispeten zayıf Chen Devleti (557-589) 陳'ne son verecek böylece Çin'in kuzey ve güneyini birleştirecekti; fakat bundan evvelki durum Suiler için öyle kolay değildi. Kök-Türkler bu zamanlarda çok güçlüydü. Wen imparator tahta çıktığında karşısındaki durum çok feci idi. Güney (Chen Devleti) ve kuzeydeki (Sui Devleti) devletlerin düşmanlığından yararlanan Tuyuhunlar, Sui Devleti'nin hedefinde olamazdı. Bununla beraber zamanla Kök-Türlere karşı başarılı olan Sui Devleti'ne, 603 senesinde Qimin 啟民 Kağan bağlandı. Sui Devleti bu tarihten itibaren enerjisini başka yöne harcayabilecekti³⁴⁸.

Üçüncü Sefer (Sui Devleti): Tuyuhunlar 581 yılında Hongzhou 弘州³⁴⁹ ve Liangzhou'ya hücum etti. Bölge uzak ve ulaşılması güçtü. Bu yüzden imparator Hongzhou'yu Tuyuhunlara terk etti ama sonra imparator, Le'an İli Beyi 樂安郡公 Yuanxie 元諧'yi büyük bir ordu ile Tuyuhunlar üzerine gönderdi. Mantou'dan Shudun 樹敦'a kadar Tuyuhun zırhlı süvarileri kesintisizdi. Dingcheng Beyi 定城王 Zhonglifang 鍾利房 ve Kualü'nün şehzadesi Kebohan 可博汗'ı birkaç kez mağlup etti. Yakalayıp başını kestiği on bin Tuyuhun vardı. Kualü dehşete düşmüş, kaçmaktan başka çaresi yoktu. Yakınındaki askerler ile kaçtı. Onun ünlü beylerinden on yedisi, çeşitli rütbelerdeki on üç bey halkını toplayıp teslim oldu³⁵⁰.

Bu durumdan faydalanmak isteyen İmparator Wen eski bir Çin politikasını devreye soktu: kardeşi kardeşe (yabancıyı yabancıya) kırdırmak³⁵¹. Teslim olanlar arasındaki Gaoning Beyi 高寧王 Yizipou 移茲哀 öteden beri halkı için değerliydi.

³⁴⁸ Hisashi Satō (Zuoteng Zhang) 佐藤长, "Sui Yangdi Zhengtao Tuyuhun de Luxian 隋炀帝征讨吐谷浑的路线", *Qinghai Shehui Kexue* 青海社会科学, Japonca'dan Çince'ye Çev. Liang Jinzhi 梁今知, 1982, 第 1 期, s.90.

³⁴⁹ Bugünkü Gansu eyaletindeki Lintan 临潭'ın batısında, bkz. Zhou, **Tuyuhun Shi**, s.64.

³⁵⁰ **SUS**, s.1171, 1842-1843; **BS**, s.3187. Teslim olan Tuyuhun beylerinin sayısı kaynaklarda küçük farklılık göstermektedir.

³⁵¹ Molè, **a.g.e.**, s.XVII.

Bunu gören imparator ona “Büyük General” makamını ve “Sarı Irmak’ın Güneyinin Beyi” unvanlarını verdi. Tuyuhunlardan Sui Devleti’ne teslim olanların yönetimini ona verdi. O zamandan başlayarak geri kalanların unvan ve ödülleri farklılık oldu³⁵².

Dördüncü Sefer (Sui Devleti): Tuyuhunlar 582 senesinde Sui Devleti sınırına akın yaptı. Suilerin batı bölgesi aşırı zarar gördü. İmparator, Helou Zigan 賀婁子幹’a onlara saldırması emrini verdi. Zigan hemen 5 ildeki askerleri sevk etti. Tuyuhun ülkesinin içine derinlemesine girdiler. Kadın erkek on binden fazla insanı öldürdüler. Yirmi gün sonra geri döndüler³⁵³.

Çok geçmeden, Tuyuhunlar sınıra defalarca akın yaptı. Bunlardan birisi 583’te Lintao 臨洮’ya idi. Xuzhou 旭州 Valisi Pi Zixin 皮子信 gelip karşı koydu ancak savaşta öldü³⁵⁴. Aynı yıl 5. ayda Sefer Yüksek Komutanı 行軍元帥³⁵⁵ Dourongding 竇榮定 Kök-Türkleri ve Tuyuhunları Liangzhou’da mağlup etti. 6. ayda Wenchou 汶州 Genel İdare Amiri 總管³⁵⁶ Liang Yuan 梁遠 Sefer Komutanı 行軍總管³⁵⁷ olarak seçkin askerlerini alıp Erhanshan 爾汗山’da Tuyuhunları mağlup etti. Onların isimli beyini öldürdü, Tuyuhunlar kaçtı³⁵⁸. Çok geçmeden gelip Kuozhou 廓州’yu istila ettiler. Eyalet askerleri Tuyuhunları geri püskürttü³⁵⁹. Bu olaylardan sonra Sui Devleti sınırı biraz nefes aldı çünkü bu zamanlarda Tuyuhunlar arasında iç çatışmalar arttı.

Kualü tahta kaldığı süre içinde, birçok kez veliahtlarını azledip öldürdü. Daha sonra bir veliahtı öldürüleceğinden korkarak Kualü’yü tutuklayıp teslim olma planı

³⁵² SUS, s.1843; BS, s.3187.

³⁵³ SUS, s.1352. ZZTJ, s.5473’te bu sefer 584 senesinde yapılmıştır.

³⁵⁴ SUS, s.19 ve 1843; BS, s.3187-3188

³⁵⁵ Hucker, a.g.e., Nu: 8244.

³⁵⁶ Hucker, a.g.e., Nu: 7110.

³⁵⁷ Xiong, a.g.e., s.698.

³⁵⁸ SUS, s.19; BS, s.3188. SUS, s.1843’te binden fazla kelle aldığı kayıtlıdır.

³⁵⁹ SUS, s.1843; BS, s.3188.

yaptı. Sınırdaki Çin memurlardan asker talep etti. Qinzhou Genel İdare Amiri Hejian Beyi 河間王 Hong 弘 ona yardımcı olma niyetindeydi ama imparator izin vermedi³⁶⁰.

Kualü bu sadakatsizliğin haberini aldığıında veliahtını öldürdü. Küçük oğlu Wei Beyi He 鬼王訶'yi tahtın varisi yaptı. Diezhou 疊州 Valisi Du Can 杜粲, Tuyuhunların iç çekişmesinden faydalanıp saldırmak istediye de imparator Tuyuhunlara askeri harekete sıcak bakmadı. İçteki hadiselerden anlaşılan Tuyuhunlar güç kaybediyordu³⁶¹.

586 yılında keza Wei Beyi He, Kualü'nün onu öldüreceğinden korktu. Boyları içinden on beş bin kişi ile Çin'e teslim olmayı planladı, asker talep edip karşılanmasını istedi. İmparator onun elçisine dedi ki: “... *Yerde ve gökte olanların tümü benim hizmetçimdir. Hepsi güzel işler yapıyor. Bu durumdan memnunum. Mademki Wei Beyi'nin iyi niyeti var, gelip emrim altına girmek istiyor, Wei Beyi'ne sadece olağan uygulamalar yaptırabilirim, (ona) asker verip uzaklara gönderemem, kötü şeyler yapmasına izin vermem*”. Wei Beyi bunun üzerine vazgeçti³⁶².

588 yılında Tuyuhunların önde gelenlerinden muhtemelen yıkıldıktan sonra Tuyuhunlara kaçan Tabgaç yönetici zümresinden Tabgaç 拓拔 Mumi 木彌³⁶³ binden fazla aile ile Sui Devleti'ne bağlanmak istedi. İmparator dedi ki: “... *Kocaya ihanet edeni (ve) babayı terk edeni nasıl kabul edebilirim. Onların asıl niyeti, gerçekte ölümden kaçmaktır. Eğer şimdi elçi gönderip ret edersem, insanlık (merhamet) olmaz, eğer (kötü) haber alırsam. Onları teskin edeceğim, onların kendi başlarına halletmesini sağlayacağım, onlara asker vermemize gerek yok. Onun eniştesi 妹夫 ve yeğeni (veya damat) 甥 gelmek isterse, onların isteğine izin vereceğiz, onları teşvik etmeye gerek yok*”³⁶⁴.

³⁶⁰ SUS, s.1843; BS, s.3188

³⁶¹ SUS, s.1843; BS, s.3188.

³⁶² SUS, s.1843-1844; BS, s.3188.

³⁶³ Gabriella Molè göre bu kişi Tabgaçların hanedan ailesinden geliyor. Tabgaçlar yıkıldığında onlar Tuyuhunlara kaçmış olmalıdır. Erken metinlerde Tuyuhunların arasındaki Tabgaçlardan bahsedilmez, bkz. Molè, a.g.e., s.XVII ve 143.

³⁶⁴ SUS, s.1844; BS, s.3188.

Yizipou aynı yıl öldü. İmparator Wen, onun kardeşi Shugui 樹歸'ye Yizipou'dan kalan halkın yönetimini verdi³⁶⁵.

Sui Devleti 589 yılında güneydeki Chen Devleti'ne son verdikten sonra Çin'in kuzey ve güneyini birleştirdi. Tuyuhunlar sınıra saldırmaya cesaret edemedi³⁶⁶. Artık iki taraf dostça ilişkilerini korumaya çalıştı, birbirlerine elçi gönderdiler. Sui Devleti 591 yılında Gelen Giden Belge Sekreteri 通事舍人³⁶⁷ Ruoganqia 若干洽'yı Tuyuhunlara elçi olarak gönderdi³⁶⁸. Aynı yıl Kualü öldü³⁶⁹. Bundan sonra Tuyuhun beyleri Shifu 世伏 ve Fuyun 伏允³⁷⁰ dönemlerinde iki devlet İmparator Yang 煬 ve Çinli siyaset üretici Pei Ju 裴矩 ortaya çıkana kadar evlilikler yoluyla genelde yakın ve barışçıl ilişkiler kurmaya gayret etti.

3.7. Shifu Dönemi (591-597)

3.7.1. Shifu'ya Taht Darbesi

Kualü öldükten sonra oğlu Shifu tahta çıktı. Ardından abisinin oğlu Wusu 無素'yu rapor sunmak, bağlılık bildirmek ayrıca yerel ürünlerden sunmak için Çin sarayına gönderdi ayrıca kızını imparatorun haremine vermek istedi. İmparator bu isteği geri çevirdi. 592 yılında Adalet İşleri Bakanı 刑部尚書³⁷¹ Yuwenbi'yi onları teskin etmesi için gönderdi. 596 yılında Guanghua 光化 Prensesi Shifu'ya eş olarak verdi. Shifu onu imparatoriçe 天后³⁷² yapmak istedi. İmparator buna izin vermedi. Ertesi yıl Tuyuhun ülkesinde bir taht darbesi oldu. Ülkedekiler Shifu'yu öldürdü,

³⁶⁵ SUS, s.1844; BS, s.3188.

³⁶⁶ SUS, s.1844; BS, s.3188.

³⁶⁷ Hucker, a.g.e., Nu: 7507.

³⁶⁸ SUS, s.35-36.

³⁶⁹ SUS, s.1844; BS, s.3188.

³⁷⁰ Fuyun, SUS, s.687'de Murong Foyun 佛允; oğlu Shun ise JTS, s.45'te Murong Shunguang 順光 olarak kayıtlıdır. Böylece Çinliler geç bir dönemde Tuyuhunlar için Murong soyadını kullanılmıştır. Bu konuda başka misaller için ayrıca bkz. Matsuda, a.g.e., 1. kısım, s.83.

³⁷¹ Molè, a.g.e., s.43; Hucker, a.g.e., Nu: 2590 ve 5042; Xiong, a.g.e., s.438 ve 583.

³⁷² Hucker, a.g.e., Nu: 6698.

kardeşi Fuyun'u tahta çıkardılar. Tuyuhun ülkesinde ters giden olaylar zincirine bir de bu olay eklendi³⁷³.

3.8. Fuyun Dönemi (597-635)

Fuyun, Sui Devleti'ne elçi gönderdi ve abisinin ortadan kaldırıldığını onun yerine kendisinin tahta çıkışını duyurdu. Ayrıca tahta çıkmada imparatorun emrini almadan hareket ettiği için özür diledi ve kendi geleneklerine göre prensesle evlenme istediğini bildirdi³⁷⁴. İmparator bunu onayladı. Bundan sonra Tuyuhunlar saraya sürekli hediye gönderdi. Bununla beraber imparator bu durumdan rahatsızdı çünkü Çin'e giden Tuyuhun elçileri, ülkeleri adına Çin hakkında istihbarat alıyordu³⁷⁵.

3.8.1. Çinli Siyaset Üretici Pei Ju'nun Siyasi ve Askeri Başarısı

Çin baskısı, mağlubiyetler ve Tölesler başta olmak üzere boyların isyanı Batı Kök-Türk ülkesinde sarsıntıya yol açtı. Olayları kontrol altına alamayan Batı Kök-Türk Kağanı Tardu 603 yılında Tuyuhunlara sığındı mücadelesine orada devam etti sonra kayıplara karıştı³⁷⁶.

Yine aynı yıl Doğu Kök-Türk tahtına kesin olarak yerleşen Qimin Sui Devleti'ne bağlılığını sürdürdü. Sui Devleti'nin Türklere karşı uyguladığı politika meyvesini verdi. Böylece onların kuzeydeki komşularıyla ilişkileri daha sakin oldu. Bu ortamda, 605 yılında Sui Devleti'nde Yang (605-618) tahta çıktı. Tuyuhunlarla süren iyi ilişkiler artık yerini savaşa bırakacaktı. Yang topraklarını genişletmek, batıdaki yolların hâkimiyetini ve oradaki zengin şehirleri ele geçirmek istiyordu. 608 yılında imparator şimdiden itibaren Tuyuhunlar üzerine yoğunlaştı³⁷⁷.

³⁷³ SUS, s.1844; BS, s.3188.

³⁷⁴ Leviratus geleneği.

³⁷⁵ SUS, s.1844; BS, s.3188.

³⁷⁶ İbrahim Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, İstanbul, 2010, s.107; Taşağıl, **Gök-Türkler 1-2-3**, s.59-60.

³⁷⁷ Eberhard, **Çin Tarihi**, s.193-196; Taşağıl, **Gök-Türkler 1-2-3**, s.61-64; Beckwith ise şu düşüncededir: İmparator Yang batı yollarının kontrolünü istiyordu. Üç rota üzerindeki hâkimiyet Türkler ve Tuyuhunlar tarafından paylaşılmıştı. Beşinci yüzyılın ortalarında Tuyuhunlar, en azından Tarım havzasının güneydoğu bölümünü fethetti ve hatta etkilerini Hoten'e kadar genişletti. Bu kontrolün bir kısmı yedinci yüzyılın başında da devam etti. Bu nedenle İmparator Yang'ın bakanı Pei Ju 裴矩 Töles Türklerini Tuyuhunlar'a saldırmaya ikna etti, Beckwith, **a.g.e.**, s.17-18;

Burada öne çıkan bir isim vardı: Pei Ju. 607 yılından itibaren Sui Devleti'nde etkisini artırmıştı. Çin dış siyasetinde perde arkasındaki isimdi. Batı topraklarındaki çeşitli yabancılar Zhangye 張掖'ye gelip ticaret yapıyordu. İmparator, Peiju'yu durumu yönetmesi için oraya gönderdi. Peiju, Sui Devleti'nin batı toprakları ile arasındaki engel ve tehlike olan Kök-Türk Kağanlığı ve Tuyuhunları ortadan kaldırmak istediğini söyledi. İmparator Yang'ı Tuyuhunlara karşı bir harekâta ikna etti³⁷⁸.

3.8.2. Töleslerin Tuyuhunlara Saldırması, Sui Devleti'nin Tuyuhunlar Üzerine Büyük Askeri Harekâtı ve Tuyuhun Ülkesinde Sui İdaresinin Kurulması

İmparator Yang tahta çıktığında Fuyun oğlu Shun 順'u saraya gönderdi. 605'te Türk gücünün düşüşü ile Batı Kök-Türk idaresindeki Tölesler 鐵勒 Batı Kök-Türk kağanı Chuluo 處羅'yu mağlup etmişti. Qibi Geleng 契苾歌稜'i Mohe 莫何 Kağan ilan edip artık kendi kağanlıklarını kurmuşlardı. Tanhan Dağı 貪汗山'nda³⁷⁹ oturmaya başladılar. Batı topraklarında çeşitli şehir devletlerine hükmediyorlardı. Günden güne güçlendiler, 607'de Sui sınırına saldırdılar³⁸⁰.

İmparator Yang, General Feng Xiaozi 馮孝茲'yi Dunhuang'dan çıkıp onlara karşı koymasına için gönderdi. Feng Xiaozi savaşta başarılı olamadıysa da Tölesler elçi gönderip özür diledi ve bağlılıklarını bildirmek istediler. Pei Ju'nun planlarını uygulaması için fırsat doğmuştu. İmparator, Pei Ju'yu gönderip onları kışkırttı, Tuyuhunlara saldırmaları için ikna etti. Tölesler 608 yılında Tuyuhunların

Hisashi Satō'ya göre Sui Devleti, Pei Ju'nun Zhangye'ye gönderilmesi ile batı topraklarındaki devletlerin Çin ile irtibat ve ticari ilişkisini kurdu, geliştirdi. Onlar burada birtakım zorluklar ile karşılaşılıyordu. Tuyuhunlara saldırının arkasında yatan nedenlerden biri de bu zorlukları (yağma) ortadan kaldırmaktı, Hisashi Satō, "Sui Yangdi Zhengtao Tuyuhun de Luxian", s.90; SUS, s.1578 ve ZZTJ, s.5635.

³⁷⁸ SUS, 67. bölüm, Pei Ju biyografisi, s.1578-1580 ve ZZTJ, s.5634-5635'te Pei Ju bu konuda böbürlenerek şunları söyler. "... Yabancılar 胡 her çeşit hazineye sahip, Tuyuhunlar kolayca ilhak edilebilir". Pei Ju hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Kürşat Yıldırım, "Çağların Vazifesini Yapan Çinli: Pei-Ju", TDA, Kasım-Aralık, 2019, s.305-312.

³⁷⁹ Tanrı Dağlarının doğu ucu; Taşağıl, Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları, s.46.

³⁸⁰ Taşağıl, Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları, s.46-47; Zhou, Tuyuhun Shi, s.70; Yıldırım, "Çağların Vazifesini Yapan Çinli: Pei-Ju", s.307.

beklemediği bir anda onları ağır mağlubiyete uğrattı, Fuyun doğuya kaçtı. Tuyuhunlar, Sui Devleti'ne elçi gönderip yardım istediler. Bu arada Fuyun Xiping 西平 sınırına ulaştı³⁸¹.

Fırsattan yararlanan İmparator, Xu Prenslığı Beyi 許國公 Yuwen Shu 宇文述'yu Tuyuhunlar üzerine gönderdi. Fuyun batıya kaçtı. Yuwen onu takip etti, Mantou ve Chishui'de saldırıp buraları aldılar, onun halkını ağır hezimetle uğrattılar. Tuyuhunların boylarından gelip teslim olan yüz binden fazla insan ve üç yüz binden fazla baş hayvan ele geçirdiler. Fuyun güneye Xueshan 雪山³⁸²'a kaçtı. Eskiden olduğu gibi, Sui ordusu çekilince Fuyun eski topraklarını ele geçirdi. Sui Devleti'nin gelecek yılki büyük hareketi öncesinde Fuyun büyük ordusunu Kök Nur'un kuzeyindeki sahada topladı³⁸³.

İmparator Yang'ın Tuyuhunlar üzerine büyük seferi artık başlayabilirdi³⁸⁴. O, bunun için 609 yılı 4. ayda Longxi'de büyük bir av tertip etti. Daha sonra Sarı Irmak'ı geçip Xiping'e vardı. Ordusuna Tuyuhunlara saldırı hakkında komutlarını verdi. 5. ayda Bayanshan 拔延山'da yine büyük bir av tertip etti³⁸⁵.

O zaman Tuyuhunlar Fuyuancaun 覆袁川³⁸⁶'da idi. İmparator Yang onlara hücum etmek için buraya ulaştı. Onları dört taraftan çevirme planı uyguladı³⁸⁷. Tuyuhunlar dört taraftan çevrilmişti. Fuyun sadece birkaç süvarisi ile kaçtı, isimli

³⁸¹ SUS, s.1465, 1844-1845; BS, s.3188-3189; ZZTJ, s.5641; Yıldırım, "Çağların Vazifesini Yapan Çinli: Pei-Ju", s.307.

³⁸² Bugün Kök Nur'daki Animaqingshan 阿尼玛卿山, bkz. Zhou, **Tuyuhun Shi**, s.70.

³⁸³ SUS, s.71, 1465 ve 1845; BS, s.3189. SUS, Tuyuhun monografisi, s.1845 ve BS, Tuyuhun monografisi, s.3189'da "Guande Beyi 觀德王 Xiong 雄'u Jiaohe'dan, Xu Beyi 許公 Yuwen Shu'yu Xiping'den Tuyuhunlara sürpriz saldırı yapması için gönderdi" bilgileri vardır; fakat Guande Beyi'nin seferi 609 yılındadır, bkz. SUS, s.1217.

³⁸⁴ Sui Devleti'nin bu büyük askeri hakerâtını (farklı bölümlerden) SUS ve (kronolojik olarak) ZZTJ (181. bölüm)'den takip edebiliriz. Bu askeri harekâtın güzergâhı ve yer bilgileri üzerine Zhou Weizhou ve Hisashi Satō çalışmalar yapmıştır. Biz, Zhou Weizhou'nun methodunu takip ettik. Ayrıntılı bilgi için bkz. Hisashi Satō, Sui Yangdi Zhengtao Tuyuhun de Luxian, s.90-95; Zhou, **Tuyuhun Shi**, s.70-76.

³⁸⁵ SUS, s.73.

³⁸⁶ Bugün Kök Nur'daki Menyuan 門源'ın kuzeybatısındaki Ebohe 俄博河 civarı. Bkz. Zhou, **Tuyuhun Shi**, s.73.

³⁸⁷ ZZTJ, s.5643-5644.

beylerinden birini göndererek kendisinin Chewozhenshan 車我真山³⁸⁸, da sığındığını söyledi. Bu bir aldatmaydı. İmparator Yang, Zhang Dinghe 張定和'yi ordunun başında ona saldırması için gönderdi. Zhang Dinghe düşmanı hafife aldı, zırh giymedi ve Tuyuhunlar tarafından oklanıp öldürüldü. Sonra onun yardımcısı Liu Wujian 柳武建'ı gönderdi, Tuyuhunlardan yüzlercesi öldürüldü³⁸⁹. Tuyuhunların Xiantou Beyi 仙頭王 kuşatıldı. Başka çaresi kalmayan bey kadın erkek yüz binden fazla kişi ile Sui'ye teslim oldu³⁹⁰.

İmparator Yang 609 yılının altıncı ayında Liang Mo 梁默, Li Qiong 李瓊 ve diğerlerini Fuyun'a saldırması için gönderdi. Çin ordusu mağlup oldu ve öldürüldüler³⁹¹.

Daha sonra Saray Garnizonu Başbakanı 衛尉卿³⁹² Liu Quan 劉權, Kumul (Yiwu 伊吾) yolundan çıkıp onları mağlup etti. Gidip Kök Nur'a vardı, binden fazla insanı ele geçirdi, zaferin etkisi ile Fusicheng'e ulaştı³⁹³. Çin Devleti'nin geleneksel siyaseti (sürdürülen diplomasi ve askeri harekât)³⁹⁴ sonuç vermişti. Bu aşamada Sui ordusunun Tuyuhunlara karşı vermiş olduğu savaş sona ermiş oldu. Fuyun'un bir şeyi kalmamış ve Tangutlara 党項 sığınmıştı³⁹⁵.

Bu sefer sırasında Sui Devleti'nin iki ordusu daha vardı: Guande Beyi Xiong, Jiaohe'den batıya hareket etti³⁹⁶; Zhoufashang 周法尚 ise Songzhou 松州 yolundan harekete geçip Kök Nur'a ulaştı³⁹⁷.

Altıncı ayın 18. günü İmparator Yang, Tuyuhunların topraklarına Xihai 西海³⁹⁸, Heyuan 河源³⁹⁹, Shanshan 鄯善⁴⁰⁰, Qiemo 且末⁴⁰¹ illeri kurdu⁴⁰².

³⁸⁸ Fuyuanchuan'ın batısı. Bkz. Zhou, **Tuyuhun Shi**, s.73.

³⁸⁹ **SUS**, s.1509-1510.

³⁹⁰ **SUS**, s.73.

³⁹¹ **SUS**, s.73.

³⁹² Hucker, **a.g.e.**, Nu: 7682.

³⁹³ **SUS**, s.1504.

³⁹⁴ Roux, **Türklerin Tarihi Pasifik'ten Akdeniz'e 2000 Yıl**, s.101.

³⁹⁵ **SUS**, s.1844-1845; **BS**, s.3188-3189.

³⁹⁶ **SUS**, s.1217.

³⁹⁷ **SUS**, s.1529.

Sui ordusu nerdeyse Kök Nur'da bütün bölgelere girdi. Onların kurduğu dört bölge Tuyuhunların önemli toprağıydı. Doğudaki ve batıdaki bağkentlerine Sui idaresi kuruldu. Tuyuhunlar fiilen sonra ermiŐti. *“Onun bütün eski toprakları boş kaldı... Toprakların hepsi Suilerin oldu. (Buralara) İl 郡 ile 縣 Garnizon 鎮 (ve) Uç Birlikleri 戍 kuruldu, Çin'in hafif suçluları buraya göçürülüp yerleştirildi”*⁴⁰³.

İmparator Liu Quan'e Heyuan'de Jishi Garnizonu 積石鎮 kurması emrini verdi. Çin'in suçlularından buraya gönderdiler. Böylece batı sınırını korumuŐ olacaktı. Ordunun ihtiyaını gidermek için büyük tarım alanı atılar⁴⁰⁴.

Tuyuhunlar yükselme dönemlerinde kuvvetli düşmanları Batı Qin'in ortadan kaldırılması ile büyük bir tehlikeden kurtulmuş oldular. Sonrasında ise kuzeydeki Çinli devletlerle bazen savaştılar bazen ise iyi ilişkiler kurup ticaret yaptılar; güneydeki Çinli devletlerle m tfevik ilişkisini sıkı tuttular. Asla bir çatıŐmaya girmediler. Bir biri ardına gelen Tuyuhun beyleri bu siyaseti zekice uyguladı. Gerçekte güneydeki devletler Tuyuhunlara gebeydi.

Qiang, Hun ve Xianbei boylarını kendine katan Tuyuhunlar batıda Doğu Türkistan'ın güneydoğusuna uzandı. Uzun bir ömre sahip olmalarındaki en önemli unsurların başında gelen sıkı bir boy yapısına dayanmamaları, onları olası i tehlikelerden korudu.

Bunlar olurken Tuyuhun ülkesinde kötü hadiseler üst üste gelmişti. Kual  döneminin faturası Tuyuhunlar için çok ağır oldu. Onun döneminde Çin tarafından gelen büyük-küçük dört askeri harekât onlara büyük hasar verdi. Yine, Sui Devleti'nin Tuyuhunlardan kaan azımsanmayacak sayıdaki beyleri kendi menfaatine kullanması Tuyuhun gücünü kırdı. Hatta onlardan biri olan Yizipou'ya “Sarı Irmak'ın Güneyinin Beyi” unvanı verilmiŐti. Kual 'n n veliahtını  ld rmesi,

³⁹⁸ “Eski Fusicheng 伏侯城'de kuruldu, burası Tuyuhunların bağkentidir...”.

³⁹⁹ “Eski Chishui Őehrinde 赤水城 kuruldu...”.

⁴⁰⁰ “akılıkta kuruldu, Eski Loulan Őehridir 樓蘭城...”.

⁴⁰¹ “Eski eren Őehrinde 且末成 kuruldu...”.

⁴⁰² SUS, s.73. Kurulan idari birimler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. SUS, s.816.

⁴⁰³ SUS, s.1845; BS, s.3189.

⁴⁰⁴ SUS, s. 687 ve 1504; ZZTJ, s.5645.

Shifu'ya taht darbesi gibi iç meseleler ile Sui Devleti'nin etrafındaki ülkelere son vermesi neticesinde onların 609 yılındaki büyük seferi, Tuyuhunları yıkılış dönemine soktu.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

TUYUHUNLARIN YIKILMA DÖNEMİ (609-663)

4.1. Tuyuhun Devleti'nin Sonunu Hazırlayan Olaylar

4.1.1. (Fuyun Dönemi Askeri ve Siyasi Olayların Devamı) Sui Devleti İdaresinin Ülkeden Atılması

Tuyuhun Devleti'nin kendi içindeki ciddi çatışmalara Sui Devleti'nin 609 yılındaki seferi de eklendi. Pei Ju'nun entrikası galip gelmiş onların bağımsız yaşadığı müreffeh günleri artık geride kalmıştı. 609 yılında Sui Devleti'nin büyük askeri seferinin sonucunda, Tuyuhunlar bir süre sonra tekrar eski topraklarına sahip olsalar dahi dönüşü olmayacak bir çöküş ve yıkılış dönemine girdiler.

İmparator Yang, Tuyuhunların başına geçirdiği Shun'u Yeşim Kapısı 玉門'ndan yolcu etti. Kalan halkını toplaması emrini verdi, onun Dabao Beyi 大寶王 Niluozhou 尼洛周'yu ona yardımcı olması için beraberinde gönderdi. Shun ve beraberindekiler Xiping'e ulaştılar, emri altındakiler Niluozhou'yu öldürdü. Shun gerçekte ülkesine giremeden geri döndü. (Daye 大業 saltanat dönemi 605-618 sonlarında) Sui Devleti'ndeki iç sıkıntılara 615'te imparatorun Türkler tarafından mağlup edilmeleri yanan ateşi daha da artırdı. 617 senesi civarında Sui Devleti'ndeki kaos ve bir yıl sonra onların çöküşü ile Tuyuhunlar, Sui idaresini ülkelerinden söküp attılar. Eski topraklarını geri aldılar, Çok defa Sarı Irmak'ın batısını yağmaladılar. İl ve ilçeler buna karşı koyamadı⁴⁰⁵. Bu zamanlar onların son bağımsız günleri olacaktı⁴⁰⁶.

⁴⁰⁵ SUS, s.1844-1845; BS, s.3188-3189.

⁴⁰⁶ Eberhard, Çin Tarihi, s.195-197; Molè, a.g.e., s.XVIII.

Sui Devleti istediklerini görünürde elde etmişti ancak onların Tuyuhun ülkesindeki hâkimiyetleri zayıftı. Öyle ki İmparator Yang'ın başa geçirdiği Shun Çin'de rehin olarak kalmıştı, Tuyuhunlar bu beyi ülkelerinden kovdu⁴⁰⁷.

4.1.2. Tuyuhunların Kök-Türk'lere Bağlanması

Tuyuhunlar, Sui'lerin hâkimiyetinden kurtulduktan sonra Kök-Türk Kağanlığı'na bağlılığı kabul ettiler. Kök-Türkler, Shibi Kağan ile tekrar güçlenmeye başladılar. Zayıf dönemlerinde Çin (Sui Devleti)'e kaptırdıkları Kitan, Shiwei, Gaochang gibi Tuyuhunlarda Kök-Türk Kağanlığı'na bağlandı. Shipi'nin kuvveti çok artmıştı askerleri bir milyon ile ifade ediliyordu⁴⁰⁸. Tuyuhunlar, Kök-Türlere bağlıyken de Tang Devleti 唐 (618-907)'nin yeni kurulmasından faydalanarak onların sınırına çokça baskın yaptı.

4.1.3. Tuyuhunların Yeni Kurulan Tang Devleti Sınırına Baskınları

618 yılında Li Yuan (Gaozu 高祖) 李淵 Chang'an 長安'da tahta çıktı, Sui Devleti sona erdi, Tang Devleti kuruldu. Fakat onların ülkesinde iç karışıklıkların sonra ermesi 623 yılına kadar sürdü⁴⁰⁹.

İç meselelerle uğraşan Tang Devleti'nin bu zamanlarda kuzeybatıda Gansu koridorundaki 河西 Li Gui 李軌'nin devletiyle başı beladaydı⁴¹⁰. Gaozu elçi gönderip Tuyuhunlar ile iyi ilişkiler kurdu. Eğer, Li Gui'ye saldırırlarsa Fuyun'un oğlunu geri göndereceğine söz verdi. Fuyun derhal ordusunu alıp Li Gui'ye saldırdı. Kushan 庫山⁴¹¹'da onunla savaştı ve geri çekildi. Fuyun bu zamanda Tang Devleti'ne çok kez elçi gönderip hediye sundu, oğlunun geri gönderilmesi talebinde bulundu. Bunun üzerine imparator onun oğlunu geri gönderdi⁴¹². Oğlunun unvanı

⁴⁰⁷ Zhou, *Tuyuhun Shi*, s.77.

⁴⁰⁸ Taşağıl, *Gök-Türkler 1-2-3*, s.68.

⁴⁰⁹ Eberhard, *Çin Tarihi*, s.197.

⁴¹⁰ *JTS*, 2251; *XTS*, s.3710.

⁴¹¹ *JTS* ve *XTS*'de Kumen 庫門 olarak kayıtlıdır; fakat Kushan 庫山 olmalıdır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Zhou, *Tuyuhun Ziliao Jilu*, s.41.

⁴¹² *JTS*, s.5298; *XTS*, s.6224.

Daning Beyi 大寧王 oldu⁴¹³. Tang Devleti 619’da Li Gui’nin beyliğine son verdi ve Gansu koridoruna hâkim oldu⁴¹⁴.

625 yılında Tang Devleti’nden Liu Anyuan 劉安遠 Tuyuhunlara elçi olarak gönderildi iyi ilişkiler kurdu. Fuyun, Tang ile sınırdaki ticaret yapmak istedi⁴¹⁵. Tang Devleti kendi ihtiyaçlarını gidermek istiyordu⁴¹⁶. Bununla beraber Tuyuhunlar ile ticaret yaparak onların ihtiyaç duyduğu malları verecek böylece yağmayı engelleyecekti. Neticede Chengfengshu 承風戍⁴¹⁷, da pazar kuruldu⁴¹⁸.

Tuyuhunlar, Tang Devleti’nin içinde bulunduğu sıkıntılı dönemden yararlandı. Onların, Tang sınırını yağmaladığı kaydı kaynaklarda yirmi dördü buluyor: Min 岷, Shan 鄯, Tao 洮, Die 疊, Fang 芳, Xu 旭, Fu 扶, Lan 蘭, Liang 涼, Song 松 ve He 河 on bir eyalet bunlardan zarar görmüştü. Tuyuhunların yaptığı akınların büyük çoğunluğu Tuyuhun ile Tangutların işbirliğinde yapıldı⁴¹⁹. Kurulduğu ilk yıllarında Tang Devleti tüm dikkatini Sui Devleti tahtına hak iddia edenler ve kuzeydeki Türkler ile mücadeleye verdi. Tuyuhunların sınıra yaptığı baskınlarda ise bu durumla başa çıkmayı sınırdaki görevlilere bırakmışlardı⁴²⁰.

Tang şiirinde ünlü şair Wang Changling 王昌齡’in Orduya Katılmak 從軍行 şiirinde Tuyuhunlar ile ilgili bir bölüm vardır⁴²¹.

Taizong 太宗 tahta yeni çıktığında (627-649) Fuyun, Luoyang Beyi 洛陽公’ni Çin sarayına gönderdi. Elçi geri dönmeden Shanzhou’ya büyük bir yağma

⁴¹³ XTS, s.6224.

⁴¹⁴ JTS, s.9, 2251-2252; XTS, s.9; Zhou, **Tuyuhun Shi**, s.78.

⁴¹⁵ JTS, s.2302.

⁴¹⁶ Zhou, **Tuyuhun Shi**, s.79.

⁴¹⁷ Bugün Kök Nur Eyaleti, Guide’nın kuzeyindeki **Qianhuzhuang** 千户庄 çevresi. Bkz. Zhou, **Tuyuhun Shi**, s.79.

⁴¹⁸ CFYG, 999. bölüm, s.11562.

⁴¹⁹ Tuyuhunların 24 akını hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Zhou, **Tuyuhun Shi**, s.80-82.

⁴²⁰ Molè, **a.g.e.**, s.XVIII.

⁴²¹ Bütün Tang Şiirleri 全唐诗, 143. bölüm:

从军行: “Orduya Katılmak” şiiri

大莫风尘日色昏 Büyük çöl üstündeki güneşi rüzgâr ve toz kapattı.

红旗半卷出辕门 Kırmızı sancaklı askerler karargahtan çıktı.

前军夜战洮河北 Öncü ordu gece Tao Nehri’nin kuzeyinde savaştı.

已报生擒吐谷浑 Tuyuhunu canlı ele geçirdiklerinin haberi geldi. Bkz. Zhou **Tuyuhun Shi**, s.82.

yaptı ve uzaklaştı. Taizong elçi gönderip Fuyun'u kınadı ve saraya çağırdı, Fuyun hasta olduğunu söyleyip gitmedi. Ardından oğlu Zun Beyi 尊王 için evlilik teklifinde bulundu. İmparator, Zun Beyi'ni gelini alması için saraya çağırdı. Onu sarayda gözetim altında tutmak istiyordu. Zun Beyi de hasta olduğunu söyleyerek saraya gitmeyi kabul etmedi. İmparator bunun üzerine evlilik işini durdurdu⁴²².

Tuyuhunlar 634 yılında Liangzhou'ya yağma yaptı. O zamanki Shanzhou Valisi Li Xuanyun 李玄運 imparatora rapor sunup dedi ki: “*Tuyuhunlar iyi atlarını hep Kök Nur'da otlatıyor, hafif ordu ile baskın yaparsak çok fazla kazanım elde edebiliriz*”. İmparator, Sol Kanat Cesur Muhafızlar Büyük Generali 左驍衛大將軍⁴²³ Duan Zhixuan 段志玄'ı sınırdaki askerlere, Qibilere ve Tuyuhunların eski tabisi Tangutlara liderlik edip Tuyuhunlara saldırması için diğerleri ile beraber gönderdi. Kök Nur'dan otuz li uzağa gittiler, askerleri konuşlandırdılar ve ilerlemediler. Bunun üzerine Tuyuhunlar hemen Kök Nur'da otlayan atlarını alıp kaçtılar. Yardımcı General 亞將 Li Junxian 李君羨 seçkin askerleri alıp diğer yoldan ilerledi. Tuyuhunları Kök Nur'un güneyinde Xuanshuizhen 懸水鎮'de yakaladı, savaşçı onları mağlup etti. Sığır ve koyun dâhil yirmi binden fazla hayvan ele geçirdi ve geri döndü⁴²⁴. Tang Devleti'nin bu seferi kısmi başarı ile sonuçlansa da bir tehdit ve uyarından fazlası değildi⁴²⁵.

4.1.4. Tang Devleti'nin Tuyuhun Ülkesine Seferi ve Tuyuhunların Tang Himayesine Girmesi

O zamanlarda Fuyun yaşlanmıştı. Bakanlarından Tianzhu Beyi 天柱王, Tuyuhun ülkesinde nüfuz sahibi idi. Aynı yıl on birinci ayda Tuyuhunlar Liangzhou'ya yağma yaptı. Yabancılar İçin Saray Merasim Yardımcısı 鴻臚丞⁴²⁶

⁴²² JTS, s.5298; XTS, s.6224-6225.

⁴²³ Hucker, a.g.e., Nu: 2457.

⁴²⁴ Savaş hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. JTS, s.5298; XTS, s.35, 3762-3763, 6225.

⁴²⁵ Molè, a.g.e., s.XVIII.

⁴²⁶ Molè, a.g.e., s.50; Hucker, a.g.e., Nu:2906.

görevindeki elçi Zhao Dekai 趙德楷'yi alıkoydular. Taizong, elçiyi bırakmaları için defalarca elçi gönderdi ancak Fuyun'un düşüncesinde bir değişim olmadı⁴²⁷.

Bu olaylar Tang saldırısına davetiye çıkardı. Gerçekte savaşın nedeni Tuyuhunların yağmalarına engel olmak ve onları Çin ile batı toprakları arasındaki engel olmaktan kaldırmaktı⁴²⁸.

Tuyuhunlar sınıra saldırdığında imparator etrafındakilere dedi ki: “*Li Jing 李靖 tekrardan başkumandanlık yapabilir mi?*” Li Jing, Fang Xuanling 房玄齡'e ziyarette bulunup şöyle dedi: “*Yaşlıyım ama hala bir sefer yapabilirim*”. İmparator bu duruma çok sevindi. Bu diyalog sonrasında imparator 634 yılında Tuyuhunlar üzerine gönderdiği büyük ordunun başkumandanı olarak 630 yılında Doğu Kök-Türk Kağanlığı'nı yıkan Çin'in ünlü generali Li Jing'i atadı⁴²⁹.

634 yılında⁴³⁰ (Zhenguan 貞觀 sekizinci yıl 12. ay) imparator emirle Tejin 特進⁴³¹ Li Jing'i Xihai⁴³² Yolu 西海道 ve Tüm Seferin Başkomutanı 行軍大總管; Hou Junji 侯君集'yi Jishi Yolu 積石道 Ordusu Başkomutanı 行軍總管; Daozong 道宗'u Çakılık Yolu 鄯善道 Ordusu Başkomutanı; Dao Yan 道彥'ı Chishui Yolu 赤水道 Ordusu Başkomutanı; Li Daliang 李大亮'ı Çerçen Yolu 且末道 Ordusu Başkomutanı; Gao Zengsheng 高甌生'i Yanze Yolu 鹽澤道 Ordusu Başkomutanı atadı⁴³³. Ayrıca (Doğu Kök-Türk) İl Kağan'ın Tang Devleti'ne bağlanmasından sonra bunların arasındaki Türkler ve Töles boyu Qibilerden de Li Jing'in emrinde olanlar vardı⁴³⁴.

⁴²⁷ JTS, s.45 ve 5298; XTS, s.35.

⁴²⁸ Bu konuda bkz. Zhou, **Tuyuhun Shi**, s.97-98.

⁴²⁹ XTS, s.3815. Li Jing hakkında bkz. Hayretin İhsan Erkoç, “General Li Jing'in Askeri Düşüncesi ve Doğu Türk Kağanlığı'nın Çöküşü”, **Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Doktora Tezi**, Ankara, 2015.

⁴³⁰ Bu seferin başlangıç tarihi XTS, Taizong biyografisi s.35'te Zhenguan sekizinci yıl on ikinci ay; JTS, s.5298 ve XTS, s.6225'te Zhenguan dokuzuncu yıl olarak kayıtlıdır.

⁴³¹ Çinlilerin kullandığı bir çeşit onursal unvan, bkz. Hucker, **a.g.e.**, Nu: 6335; Xiong, **a.g.e.**, s.499.

⁴³² Sui Devleti'nin Tuyuhunlara 609 yılında yaptığı büyük sefer sonucu kurmuş olduğu 4 yönetim biriminden birisidir. Tuyuhunların başkenti Fusicheng çevresini ifade eder.

⁴³³ XTS, s.35. Tang ordusu hakkında ayrıca bkz. JTS, s.44.

⁴³⁴ JTS, s.5298; XTS, s.6225; Saadettin Gömeç, **Kök Türk Tarihi**, Ankara, 2011, s.101; Taşağıl, **Gök-Türkler**, s.82-85, 197-200; Ayrıca Çin esareti altındaki İl Kağan'ın 634 yılında

Tang Devleti'nin Tuyuhunlara fiili olarak son verdiği bu büyük sefer hakkında **TD**, **JTS**, **XTS**, **CFYG**, **ZZTJ** gibi Çin ana kaynaklarının çeşitli bölümlerinde (monografi, biyografi vs.) geçen bilgiler yer yer farklılık gösterir. Bu zorluğa saraya hatalı ve abartılı rapor veren generallerin de katkısı vardır. Bu yüzden geçmişte ve yakın zamanda yapılan araştırmalar, bu askeri harekât için ana olarak kuzey ve güney olarak ikiye ayrılan Çin ordusunda kimlerin kuzey kimlerin güney ordusunda olduğu, seferde takip edilen güzergâh gibi konularda bir görüş birliği ortaya koyamamıştır. Ana kaynakların verdiği malumatlardan farklı yorumlar çıkartıldığından dolayı şu an için tek bir görüş yoktur. Biz bu konuda, Tuyuhun tarihine büyük bir titizlikle yaklaşan ve yakın dönemdeki görüşleri tetkik eden Zhou Weizhou'nun methodunu kullanmayı tercih ettik⁴³⁵. Bu savaş hakkındaki kayıtlar **CFYG** (985. bölüm) ve **ZZTJ** (194. bölüm) üzerinden genel olarak takip edilebilir.

635 yılı ilk aylarında Çin'e bağlı olan Tangut Qiangları; üçüncü ayda ise Taozhou'daki Qianglar Tuyuhunlara bağlandı⁴³⁶.

Aynı yıl Li Jing'den saldırı emrini alan Daozong, Tuyuhunları Kushan 庫山⁴³⁷, da mağlup etti, dört yüzden fazla esir aldı⁴³⁸.

Li Jing'in emrindeki Xueguwu'er 薛孤吳兒 hafif ve seçkin ordusunu alarak Tuyuhunları Mantoushan'da mağlup etti, onun ünlü beyini öldürdü, beş yüzden fazla insan ve çok sayıda hayvan ele geçirdi. Ele geçirdiği hayvanları ise ordunun besin

üzüntüsünden öldüğünde yanındaki Tuyuhun asıllı eski veziri Uluğ Toygun (Huludaguan) Tuyuhun Ye 胡祿達官吐谷渾邪 de üzüntüsünden boğazını keserek intihar etti. İmparator bu olaydan çok etkilendi. Onu, İl Kağanın yanına defnettirdi. Tuyuhun Ye, İl Kağanın annesi Poshi 婆施 hanımın evliliği sırasında Kök-Türklere gelmişti. İl Kağan doğduğunda eğitim işlerinden o sorumlu oldu, bkz. **TD**, s.5412. II. Kök-Türk Kağanlığı'nı kuran Kutluk (İlteriş)'un, İl Kağanın soyundan (veya ailesinden) geldiğini biliyoruz, bkz. Taşağıl, **Gök-Türkler**, s.308-312. Böylece 682'de ikinci kez kurulan (veya fetret devrine [yeniden toparlanma] son veren) Kök-Türklerin dayılarının Tuyuhunlardan geldiğini düşünebiliriz.

⁴³⁵ Bu savaş hakkında incelemeler için bkz. Hisashi Satō, "Tuyuhun de Zhu Genjudi", s.103-107; Zhou, **Tuyuhun Shi**, s.88-98.

⁴³⁶ **XTS**, s.35, 6225; **CFYG**, 985. bölüm, s.11401.

⁴³⁷ Bugün Kök Nur, Riyueshan 日月山 civarı. Bkz. Zhou, **Tuyuhun Shi**, s.90

⁴³⁸ **CFYG**, 985. bölüm, s.11401.

ihtiyacı için kullandı⁴³⁹. Daha sonra Li Jing ve diğerleri Tuyuhunları Niuxindui 牛心堆⁴⁴⁰, de mağlup etti⁴⁴¹.

Li Jing orduyu Kushan'da topladı. Orduyu kuzey ve güney olarak ikiye ayırdı, sonra Tuyuhun topraklarına derinlemesine girdiler. Li Jing'in liderlik ettiği Li Daliang, Xue Wanjun 薛萬均 ile Xue Wanche 薛萬徹 iki kardeş, Qibi 契苾 Heli 何力 ve diğerleri kuzey ordusunu oluşturdu; Hou Junji ve Daozong güney ordusunu oluşturdu⁴⁴².

Bir sayı veremediğimiz fakat kalabalık olduğu anlaşılan Çin ordusu karşısında zor durumda kalan Fuyun bu savaş sırasında ülkesindeki otlakları yaktı böylece Tang ordusunu yorgun düşürdü ve çölün içine kaçtı⁴⁴³.

Kuzey ordusu⁴⁴⁴ Mantoushan'dan çıkıp Chishui 赤水⁴⁴⁵,ye geldi. Heli, Li Daliang, Xue Wanche ve kardeşi Xue Wanjun, Tuyuhunlara Chishui'de saldırdı. Wanjun süvarileri ile ilerledi, Tuyuhunlar tarafından etrafı sarıldı, Heli bütün gücüyle kuşatmaya saldırdı, Tuyuhunlar yenilmeye başladı⁴⁴⁶. Tuyuhunların çeşitli hayvanlarından on binlerce ele geçirdiler⁴⁴⁷. Li Jing sonra Kök Nur'a geldi. Fusicheng'i ele geçirdi ve ordusunu Fusicheng'e konuşlandırdı⁴⁴⁸.

Li Daliang, Xue ailesi abi kardeş ve Qibi Heli, Kök Nur'dan takibi sürdürüp Fuyun'a Heyuan'da hücum etti⁴⁴⁹. Daliang, Tuyuhunlar ile Shuhunshan 蜀渾山⁴⁵⁰,da

⁴³⁹ CFYG, 985. bölüm, s.11401.

⁴⁴⁰ Bugün Kök Nur'da Huangzhong 湟中 güneybatısı. Bkz. Zhou, **Tuyuhun Shi**, s.90.

⁴⁴¹ JTS, s.45; CFYG, 985. bölüm, s.11401.

⁴⁴² JTS, s.45; CFYG, 985. bölüm, s.11401.

⁴⁴³ XTS, s.6225; ZZTJ, s.6111.

⁴⁴⁴ Kuzey ordusunun güzergâhı “Mantoushan 曼頭山'dan ayrıldılar. Chisui 赤水'yi geride bıraktılar. Kök Nur 青海'u aştılar. Heyuan 河源 ve Çerçen 且末'i geçip en uzağa onların batı sınırına 西境 gittiler”, bkz. CFYG, 985. bölüm, s.11401.

⁴⁴⁵ Bu savaş için kaynaklardaki Chishui; Chishuiyuan 赤水源; Chishuichuan 赤水川 aynı yerdir. Bugün Kök Nur'un güneydoğusundaki **Qiakaqiahe** 恰卡恰河 üst akımlarıdır. Burası Fusicheng'e uzak değil ve Tuyuhunların önemli savunma noktalarından biridir; Zhou, **Tuyuhunshi**, s.93.

⁴⁴⁶ JTS, s. 3291; XTS, s.4117.

⁴⁴⁷ CFYG, 985. bölüm, s.11401.

⁴⁴⁸ TD, s.3984-3985; XTS, s.3815.

⁴⁴⁹ Bu Heyuan, Sui Devleti'nin kurduğu Heyuanjun'un batı bölümünü ifade eder, bugünkü Kök Nur'daki Dulan 都兰'ın güneyindeki bölgedir. Yine JTS, s.5292'de şu bilgiler vardır: “... Hei Tangutlar da var. Onlar, Chishui (Sui Devleti'nin kurduğu Heyuanjun yönetimindeki Chishui,

büyük bir savaşa girdi, Tuyuhunların ünlü beyini ve çeşitli hayvanlarından elli bin baş ele geçirdi⁴⁵¹.

Fuyun yine batıya kaçtı. Daliang ve diğerleri onu takip edip Qiemo'ya ulaştı. Fuyun o zamanlarda Tulunqi 突倫磧⁴⁵², deydi, Heli hücum etmek istiyordu; fakat Xue Wanjun Chishui'de almış olduğu mağlubiyetin etkisi ile buna yanaşmıyordu. Heli binden fazla seçkin süvarisi ile doğrudan onların karargâhına hücum etti, birkaç bin tanesinin başını kesti, çeşitli hayvanlardan iki yüz binden fazla ele geçirdiler. Fuyun kaçtı fakat onun karısı ve çocukları Tang ordusunun eline düştü⁴⁵³.

Fuyun halkını kaybetti, ona bağlı olan yüz kadar süvarisi ile on günün sonunda emri altındakiler tarafından öldürüldü⁴⁵⁴. Tuyuhunlar artık itaat altına alınmıştı.

Bu savaşta yaşça büyük olan başkomutan Li Jing, Fusicheng'den sonra yoluna devam etmemiştir. Kuzey ordusu geri döndüğünde Kök Nur'da bir araya geldiler⁴⁵⁵.

Güney ordusunun güzergâhı ise şekilleydi: Kushan'dan çıktılar, Poluozhengu 破邏真谷⁴⁵⁶,yu geçtiler, Hankushan 漢哭山⁴⁵⁷,ı geride bıraktılar, buradan Wuhai 烏

Bugünkü Kök Nur, Xinghai 兴海)'yin batısında yerleşmişti. Li Jing, Tuyuhunlara hücum etti. Tuyuhun lideri Fuyun, Heitangutlara kaçtı. (Heitangutlar onu) boş bir araziye yerleştirdiler". Bu sebeple Li Daliang ve diğerlerinin Fuyun'u Heyuan'a kadar takip etti yer burası olmalı, CFYG, 985. bölüm, s.11401; Zhou, **Tuyuhun Shi**, s.93.

⁴⁵⁰ Kök Nur'un 100 li'den fazla güneybatısındadır; Zhou, **Tuyuhunshi**, s.94.

⁴⁵¹ **JTS**, s.2389; **XTS**, s.3912.

⁴⁵² **XTS**, s.4117'de Tulunchuan 突倫川; **JTS**, s.5299 ve **XTS**, s.3830, 6226'da Tulunqi 圖倫磧, Bugün Çerçen'in batısındaki çöl, bkz. Zhou, **Tuyuhun Shi**, s.94.

⁴⁵³ **XTS**, s.4117.

⁴⁵⁴ **CFYG**, 985. bölüm, s.11401. **CFYG** ve **TD**, s.5166'daki kayıtlarda Fuyun etrafındakiler tarafından öldürüldüğü kaydı vardır; fakat **JTS**, s.5299 ve **XTS**, s.6226'da kendini asarak intihar ettiği kaydı vardır.

⁴⁵⁵ **XTS**, s.3830: "Tulinqi'ye kadar takip ettikten sonra geri döndüler Li Jing ile Kök Nur'da bir araya geldiler".

⁴⁵⁶ Yaklaşık olarak Kök Nur'un güneydoğusundaki Dafeichuan 大非川'nın doğusu; Zhou **Tuyuhun Shi**, s.95.

⁴⁵⁷ Wuhai 烏海'in doğusunda; Zhou, **Tuyuhun Shi**, s.95.

海⁴⁵⁸, a ulaştılar, Tuyuhunları mağlup ettiler, onların ünlü beylerinden Liangqucong 梁屈忽⁴⁵⁹, u ele geçirdiler. Wuhai’da atlarını suladılar⁴⁶⁰.

Buradan güneye gidip Xingsuchuan 星宿川⁴⁶¹, a ulaştılar. İki bin li’den fazla yol gittiler, boş arazilerden ilerlediler, yazın sıcak dönemiymiş kırağı düşmüş, dağda çok fazla kar birikmişti, çok kez savaşarak Xingsuchuan’ı geçtiler, Baihai 柏海⁴⁶², ya ulaştılar, çok kez düşmanla karşılaştılar, büyük zaferler elde edip esir aldılar. Kuzeyde Jishishan 積石山’ı gözetlediler, Heyuan’nın çıktığı yeri incelediler, birliklerini geri çekip Dafeichuan’da Li Jing ile bir araya geldiler⁴⁶³. Tang Devleti 630 yılında kuzeydeki Doğu Kök-Türkleri, şimdi ise batıdaki komşusunu kendine bağladı. Tuyuhunlar artık tedricen ortadan kalktılar.

4.2. Shun Dönemi (635-635)

Daning Beyi Shun⁴⁶⁴, Tianzhu Beyini öldürüp Tang Devleti’ne tabi oldu. 635 senesinde Li Jing onu tahta çıkardı ve döndü⁴⁶⁵. Tuyuhun halkı onu kağan olarak tanıdı. Shun, Fuyun’un baş hatundan oğluydu. İmparator ona Xipingjun Beyi 西平郡王 unvanı ve Juhulüwugandou Kağan 趙胡呂烏甘豆可汗⁴⁶⁶ makamını verdi. Taizong onun sükûneti sağlayamayacağından korktu. Li Daliang’ı birkaç bin seçkin askerlerin başında Shun’a yardımcı olması için gönderdi. Shun uzun zaman Çin (Sui)’de rehin olarak kalmıştı. Ülkedekiler onun hükmü altına girmedi. Geçen sefer

⁴⁵⁸ Tang dönemi Wuhai, Bugün Kök Nur Kalahai 喀拉海; Zhou, **Tuyuhunshi**, s.95.

⁴⁵⁹ **JTS**, s.5299’da cong 忽; **XTS**, s.6226’da cong 蔥 olarak yazılmıştır. Aynı sesi verir.

⁴⁶⁰ **JTS**, s.45, 2510, 5299; **XTS**, s.6225-6226; **CFYG**, 985. bölüm, s.11401.

⁴⁶¹ Bugün, Sarı Irmak kaynağı çevresindeki Xingxiuhai 星宿海; Zhou, **Tuyuhun Shi**, s.95.

⁴⁶² Bugünkü Kök Nur Elinghu 鄂陵湖 veya Zhalinghu 札陵湖; Zhou, **Tuyuhun Shi**, s.95.

⁴⁶³ **JTS**, s.45, 2510, 5298-5299; **XTS**, s.6225-6226; **CFYG**, 985. bölüm, s.11401.

⁴⁶⁴ **JTS**, s.45’te Murong Shunguang; **JTS**, s.5298; **XTS**, s.6224; **TD**, s.5165; **CFYG**, 164. bölüm, s.1829’da Shun olarak kayıtlıdır.

⁴⁶⁵ **JTS**, s.45.

⁴⁶⁶ Molè göre ilk karakter Ju 趙, Türkçe “kül” (*glorious*) yani yüce, muhteşem, şanlı ile ilgili olabilir. Hulüwu 胡呂烏 ise Batı Kök-Türk boyu Hulüwu 胡祿屋’yu hatırlatıyor. Molè, ilk hecenin sesli harf sistemi böyle bir hipotezle çelişmesine rağmen *ku-lü-wu* değişkeni için Türk unvanı *külüg* ile ilgili olduğu eğilimindedir. Bkz. Molè, **a.g.e.**, s.169-170; Lü Jianfu 呂建福’nun çevirisine göre unvanın anlamı “Bilge 英明 Kağan” olabilir, bkz., Qinghai Tongshi 青海通史, Baş Editörler Cui Yonghong 崔永红, Zhang Dezu 张得祖 ve Du Changshun 杜常顺, Xining, 2017, s.148.

ülkeden kovdukları Shun'u bu kez öldürdüler. Onun oğlu Yan beyi 燕王 Nuohebo 諾曷鉢'yu onun yerine tahta çıkardılar. Bu, Tuyuhun Devleti'nin son beyiydi⁴⁶⁷.

Tang Devleti büyük seferinden sonra Sui gibi Tuyuhun ülkesinde yönetim birimleri kurmadı. Tuyuhunlar, Çin ile Tibet arasında tampon bölge oldu⁴⁶⁸.

4.3. Nuohebo Dönemi (635-663)

4.3.1. Tuyuhunların Tang ve Tibet Arasında Tampon Bölge Olması, Tuyuhun-Tang Devleti Yakın İlişkileri ve Tibet İmparatorluğu'nun Tuyuhunların Doğu ve Batı Kanadına Son Vermesi

Nuohebo başa geçtiğinde yaşı küçüktü. Shun dönemindeki olayların devamı gibi görünen bakanlar arasındaki güç mücadelesi ülke içinde büyük karışıklıklar çıkardı. İmparator, Hou Junji'yi durumu kontrol altına alması için gönderdi. Nuohebo, Çin takvimini kullanıma sokmak ve çocuğu ile kardeşini saraya hizmet yapmak için göndermek istedi. Çin sarayı Nuohebo'ya Heyuanjun Beyi 河源郡王 (636) rütbe ve Wudiyebaledou Kağan 烏地也拔勒豆可汗⁴⁶⁹ unvanlarını bahşetti⁴⁷⁰.

İmparator bu sıralarda Huaiyang Beyi 淮陽王 Dao Ming 道明'i Nuohebo'ya unvanlar ile davul ve sancak vermek için gönderdi⁴⁷¹.

Tuyuhunlar ile Tang Devleti'nin ilişkilerini yakınlık ve barış içinde devam ediyordu. 636 yılında Nuohebo bizzat saraya gidip teşekkür etti⁴⁷². Evlenme isteğinde bulundu⁴⁷³. Ertesi yıl at, sığır, koyun on üç bin baş hediye sundu⁴⁷⁴. Nerdeyse her yıl saraya gidiyordu. 639 yılında yine saraya gitti, ertesi yıl bu sadık

⁴⁶⁷ JTS, s.5299-5300; XTS, s.6226.

⁴⁶⁸ Beckwith, a.g.e., s.22.

⁴⁶⁹ Anlamını bilmediğimiz unvan için; Zeki, zengin ve asil 智慧富贵 Kağan anlamı, bkz. Qinghai Tongshi, s.148.

⁴⁷⁰ JTS, s.45 ve 5300; XTS, s.6226.

⁴⁷¹ JTS, s.5300; XTS, s.6226.

⁴⁷² JTS, s.46.

⁴⁷³ JTS, s.5300; XTS, s.6226.

⁴⁷⁴ CFYG, 970. bölüm, s.11229.

Tuyuhun beyinin ödülü imparatorluk ailesinden Honghua 弘化 Prensesi ile evlendirilmesi oldu. Prenses büyük bir debdebe ile gönderildi⁴⁷⁵. Böylece Tuyuhunlar, Tibet İmparatorluğu'na karşı Çin ile evlilik ittifakı kurdu ve ilişkiler daha yakın oldu.

Türkler ve Tuyuhunların Tang Devleti'nden bir prensesle evlenme isteğinde bulunması Tibet İmparatoru Songzan Ganbu 松贊干布 tarafından duyulmuştu. O, bunun üzerine elçi gönderip Tang Devleti'nden bir prensesle evlenmek istedi ancak imparator bunu kabul etmedi. Elçi ise başarısızlığını gizlemek amacıyla Tuyuhun beyinin saraya geldiğini, muhtemelen bu yüzden Tang imparatorunun Tibetlilerin isteğini reddettiğini söyledi. Tibet İmparatoru buna sinirlendi. Neden bu gibi görünse de Tibetliler Tuyuhunlara yapmak istediği harekât için sebep bulmuştu. Kuzey komşusu zayıf Tuyuhunlara yapılacakları saldırı ile onların mallarını ele geçireceklerdi. 637 (veya 638 senesinde) Tibet İmparatorluğu Tuyuhunlara saldırdı, onları Kök Nur'un kuzeyine sürdü⁴⁷⁶, onların mallarını ele geçirdi. Tangutlara ve Bailan Qianglarına 白蘭羌 da saldırıp onları mağlup etti. Tang Devleti'ne ait Songzhou 松州'ya hücum etti ve prensesin gönderilmesi için tehditte bulundu; fakat aynı yıl ekim ayında Çin kuvvetlerine mağlup oldu, elçi gönderip hatasından dolayı özür diledi. Çinli prensesle evlenme isteğini yineledi. İmparator bunu kabul etti⁴⁷⁷.

Zhou Weizhou, Tibetlilerin Tuyuhunlar üzerine yaptığı askeri hareketin sonrası için şunları söyler: 641 yılında Tang Devleti'nin, Tibet İmparatorluğu'na gönderdiği prensesin Tuyuhun ülkesinden geçti⁴⁷⁸. Tibetlilerin sürdüğü Tuyuhunlar çok geçmeden eski topraklarına geri dönmüş görünüyor⁴⁷⁹. Bu görüş akla uygundur; fakat Tibetliler sıkıştıkları bu coğrafyadan çıkacakları tek yön vardı: onlar, Tuyuhunları yıkmanın mutlak hedef olduğundan emindi. Bundan asla vazgeçmeyeceklerdi. Bu, aynı zamanda Çinliler için de muazzam bir tehlikeydi. Daha sonra göreceğimiz gibi Tuyuhunların yıkılma arifesinde acil yardım talebine

⁴⁷⁵ JTS, s.51, 5300; XTS, s.6226.

⁴⁷⁶ XTS, s.6073'te Kök Nur'un güneyine 青海陰; CFYG, 978. bölüm, s.11325'te gölün kuzeyine 青海之北 olarak kayıtlıdır.

⁴⁷⁷ XTS, s.6073-6074; Beckwith, a.g.e., s.22-23.

⁴⁷⁸ XTS, s.6074.

⁴⁷⁹ Tibetlilerin hâkimiyet alanı hakkında görüşler için bkz. Zhou, **Tuyuhun Shi**, s.101.

göz yuman Tang Devleti kendileri için hayati olan bu durumun hiçte farkında değildi⁴⁸⁰.

641 yılında Tuyuhun başbakanı 丞相⁴⁸¹ Xuan Beyi 宣王 otoriteyi eline almıştı. İsyan başlatmak için bir komplo kurdu. Asker toplayacaktı. Dağ tanrısına 山神 kurban verme yalanını söyledi. Bu fırsattan yararlanıp prensese sürpriz bir saldırı yapacak, Nuohebo'yu korkutup Tibetlilere kaçıracaktı. Nuohebo bunu öğrendi ve çok korktu. Hafif süvarilerine önderlik edip Tang (sınırındaki) Shancheng 鄯城⁴⁸²'e kaçtı. Onun, Weixin Beyi 威信王 askerleriyle onu karşıladı. Shanzhou Valisi Du Fengju 杜鳳舉, Xi Junmai 席君買'yi Weixin Beyi ile ordularını birleştirip Xuan Beyi'ne saldırması için gönderdi. Onu mağlup edip üç kardeşini öldürdüler⁴⁸³.

Bu olaylarla beraber Tuyuhunların ülkesinde büyük karışıklık çıktı. İmparator yine fermanla Tang Jian 唐儉 ile Ma Zhou 馬周'yu onları teskin etmesi için gönderdi⁴⁸⁴. Hayati bir meselede, Tuyuhunlar içindeki Tibet yanlılarının karıştığı komploda Tuyuhun Devleti'ndeki beylerin cevabı Çin tarafı bir tutum olmuştu. Çin ile iyi ilişkilerinden gelen hediyelerinin, bu tutumda etkili olduğu görülür. Bu, onların Tang ile ittifakı sürdürmek istediğini gösterir⁴⁸⁵.

Yine aynı yıl Tang imparatorluk ailesinden Wencheng 文成 Prenses, Tibet İmparatoru Songzan Ganbu 松贊干布 ile evlendirildi⁴⁸⁶. Bu yıldan itibaren Tang İmparatoru Taizong'un öldüğü 649 yılına kadar Tuyuhun-Tibet; Çin-Tibet ilişkilerinde karşılıklı barış korundu. Bundan sonra üç ülke barış içinde yaşadı. Tibet

⁴⁸⁰ Gumilev, **Eski Türkler**, Çev. Ahsen Batur, İstanbul, 2006, s.313-315.

⁴⁸¹ **XTS**, s.6226'da kısaltma olarak xiang 相; **JTS**, s.5300'de chengxiang 丞相. Hucker, **a.g.e.**, Nu: 483, 2303; bkz. Xiong, **a.g.e.**, s.77, 565.

⁴⁸² Bugünkü Xining 西宁. Ayrıca **XTS**, s.6226'da; **CFYG**, 358. bölüm, s.4035'te 鄯城; fakat **JTS**, s.5300; **ZZTJ**, s.6167'de, Shanshancheng 鄯善城 olarak kayıtlıdır.

⁴⁸³ **JTS**, s.5300; **XTS**, s.6226; **CFYG**, 358. bölüm, s.4035; **ZZTJ**, s. 6167.

⁴⁸⁴ **JTS**, s.5300; **XTS**, s.6226.

⁴⁸⁵ Gumilev, **Eski Türkler**, s.283.

⁴⁸⁶ **XTS**, s.6074. **XTS**, s.6076'daki kayıtlara göre Tuyuhunlar yıkıldıktan sonra (Zhou Weizhou'ya göre 673 senesinde) Çin imparatoru, saraya gelen Tibet elçisine Tuyuhun ile Tibet, yeğen-dayı münasebetli devletlerdir 甥舅國'der. Bu kayıttan anlayacağımız Tuyuhun ve Tibet ülkesi daha erken dönemde bir evlilik ilişkisi kurmuştu; bkz. Zhou, **Tuyuhun Shi**, s.103.

ve Tang devletleri birbirleri ile mücadele etmektense ilgilerini sınırlarının dışında başka meselelere çevirmişti⁴⁸⁷.

Taizong 649'da öldü⁴⁸⁸. Yerine koyu bir Budist olan Gaozong 高宗 geçti. Bir yıl sonra Tang Devleti ve Tuyuhunlar ile dostça ilişkiler sürdüren ilk büyük Tibet İmparatoru Songzan Ganbu da öldü⁴⁸⁹. Oğlu yoktu. Yerine torunu tahta çıktı. Yeni imparatorun yaşı küçük olduğu için tüm otorite Başbakan Ludongzan 祿東贊⁴⁹⁰'ın elindeydi⁴⁹¹. O, önümüzdeki yaklaşık yirmi yıl için fiili Tibet İmparatoru olacaktı⁴⁹².

Gaozong tahta çıktığında, prenesten dolayı Nuohebo'ya İmparator Damadı 駙馬都尉⁴⁹³ unvanını bahşetti ve kırk parça hediye verdi⁴⁹⁴. 651 yılında Tuyuhunlar ünlü atlarından sundular. İmparator atın özelliğini sordu. Elçi dedi ki: “Ülkenin en iyi atıdır”. İmparator cevaben dedi ki: “İyi at kişi tarafından sevilir”. İmparator emir verdi ve atı geri gönderdi⁴⁹⁵. Daha sonra Honghua Prenses saraya gelmek istedi. 652 senesinde Honghua Prenses ve Nuohebo saraya geldi⁴⁹⁶.

Ludongzan 656 yılında yüz yirmi bin askeri alıp Bailan⁴⁹⁷'a saldırdı binden fazla insanı öldürdü⁴⁹⁸.

Tuyuhunların, Tang Devleti'ne bağlanması Tibet İmparatorluğu'nu rahatsız etti. Ludongzan bunun üzerine 660 yılında oğlu Qizheng 起政'i Tuyuhunlara saldırması için gönderdi⁴⁹⁹.

⁴⁸⁷ Beckwith, **a.g.e.**, s.24-25.

⁴⁸⁸ Taizong öldüğünde Nuohebo'nun heykeli taşta kazındı ve Taizong'un anıt mezarının (Zhaoling) 昭陵 altına dikildi. Bkz. **JTS**, s.5300. Burası, bugünkü Shaanxi Liqian 礼泉'ın 45 li kuzeydoğusundaki Jiuzong Dağı 九嵕山.

⁴⁸⁹ **XTS**, s.6074'te 650 yılında öldü bilgisi vardır.

⁴⁹⁰ **XTS**, s.6075'te “okuma yazma bilmemesine rağmen doğası zeki ve kararlıydı. Ordusunda nizam vardı. Tibetliler ona meyil ediyordu. Bu nedenle güçlü ülke oldular” kaydı vardır.

⁴⁹¹ **XTS**, s.6074-6075.

⁴⁹² Beckwith, **a.g.e.**, s.25-26.

⁴⁹³ Hucker, **a.g.e.**, Nu: 2083; Xiong, **a.g.e.**, s.166-167.

⁴⁹⁴ **JTS**, s.5300; **XTS**, s.6227.

⁴⁹⁵ **XTS**, s.6227; **CFYG**, 168. bölüm, s.1868.

⁴⁹⁶ **JTS**, s.71; **XTS**, s.6227.

⁴⁹⁷ Bu Bailan, bugünkü Kök Nur Qaidam havzası civarındaki Bailan'dır, Zhou, **Tuyuhunshi**, s.104

⁴⁹⁸ **CFYG**, 995. bölüm, s.11521.

⁴⁹⁹ **XTS**, s.6075; **ZZTJ**, s.6321.

Tuyuhun-Tibet mücadelesinde artık sona gelmişti. Her iki tarafta savaşırken, Tang Devleti'ne elçi gönderip askeri yardım istediler, Gaozong bunların hiçbirini onaylamadı ⁵⁰⁰ . Gaozong akılsızca hareket ederek müttefikleri ve Tibetlilerle aralarında tampon devlet olan Tuyuhunların isteğini kabul etmedi.

Ludongzan 663 senesinde Tuyuhunlara saldırdı. Tuyuhunların büyük bakanlarından Suhegui 素和貴 Tibetlilere kaçtı. Tuyuhunların durumunu, güçlü ve zayıf noktalarını anlattı. Tibet İmparatorluğu asker çıkarıp onların zayıf noktalarından faydalanarak hücumu kalktı. Sarı Irmak'ın kıyısında Tuyuhun ordusunu imha ettiler. Nuohebo karşı koyamadı. Honghua Prenses ve birkaç bin çadır ile Liangzhou'ya kaçtı. İmparator onların kargaşasına son verip bir araya getirmesi ve iki ülkenin düşmanlığını sona erdirmesi için memurlarını gönderdi. Tibet İmparatorluğu en sonunda Tuyuhunların topraklarını ele geçirdi. Doğu ve batı kanat tüm Tuyuhun Devleti, Tibet İmparatorluğu'nun bir parçası oldu. Nuohebo beraberindeki Tuyuhunlar ise Çin'e sığındı⁵⁰¹.

⁵⁰⁰ JTS, s.5300; XTS, s.6227.

⁵⁰¹ JTS, s.5300; XTS, s.6075 ve 6227; ZZTJ, s.6335-6336.

BEŞİNCİ BÖLÜM

TUYUHUNLARIN KÜLTÜR TARİHİ

5.1. Kaynaklarda Tuyuhunların Kültürü ile İlgili Metinlerin Tahlili

5.1.1. Tuyuhun Adı Kökeni, Okunuşu, Anlamı

Tuyuhun başlangıçta bir kişi adı veya unvanı yerine kullanılırken daha sonra bir halka ad olmuş ve devlet adına dönüşmüştür. Çin kaynaklarına göre, Tuyuhunlar Yeyan döneminde Tuyuhun adını devlet adı yaptı.

Çin kaynaklarındaki ifade ile kuzeybatıdaki milletler onlara Achai Düşmanları (Achai lu) 阿柴虜⁵⁰², Azi Düşmanları (Azi lu) 阿贗虜⁵⁰³, Ye Düşmanları (Ye lu) 野虜⁵⁰⁴ gibi isimler vermiştir. Zi 贗 ve Zi Düşmanları (Zi lu) 贗虜⁵⁰⁵, nın ise Tuyuhunlar ile ilişkisi vardır. Bilim insanları bu ifadelerin karşılığı üzerinde birtakım görüşler ortaya atmıştır. Bunlar: Tuyuhun yöneticisi Achai 阿柴 veya Tibet kaynaklarında Tuyuhunların adı olduğu iddia edilen Aza (Haza) ile ilişkisi olduğudur.

Tuyuhunlar Sarı Irmak'ın güneyinde hâkimiyet kurdukları için çeşitli adlandırmalar almıştır. Helianding'in 428 senesinde Mugui'e Sarı Irmak'ın Güneyinin Beyi unvanını verdiğini görmüştük⁵⁰⁶. Güney hanedanları kayıtları SS⁵⁰⁷,de (Song Devleti döneminde) Tuyuhunlar, Sarı Irmak'ın Güneyinin Devleti olarak geçer. Yine aynı dönemde Muliyan ve Shiyin'e Sarı Irmak'ın Güneyinin Beyi

⁵⁰² JS, s.2538; WS, s.2234; BS, s.3179; SS, s.2369 ve 2370.

⁵⁰³ TD, s.5164.

⁵⁰⁴ JS, s.2538.

⁵⁰⁵ SGZ, 30. Bölüm, Weilue 魏略 kısmı, Batı Rongları monografisi, s.859 ve NQS, s.1025.

⁵⁰⁶ Bkz bu çalışma, s.51.

⁵⁰⁷ Misaller için bkz. SS, s.81 ve 2372-2373. Zhou Weizhou'ya göre Tuyuhunlar galiba 432 senesinde Güney hanedanı Song Devleti tarafından Sarı Irmak'ın Güneyinin Ülkesi olarak kaydedilmeye başlandı; ancak Song Devleti Muliyan'e Sarı Irmak'ın Güneyinin Beyi unvanını 439 senesinde verdi. Bu konuda bkz. Zhou, **Tuyuhun Ziliao Jilu**, s.100 ve 104-107.

unvanı verilmiştir; NQS⁵⁰⁸, LS⁵⁰⁹, NS⁵¹⁰’de ise Sarı Irmak’ın Güneyi’nin (Devleti/Ülkesi) 河南 (國) olarak kaydedilmiş ya da Sarı Irmak’ın Güneyinin Beyi unvanını almışlardır.

Tuyuhunlar ile ilgili isimler üzerine çok sayıda bahis vardır. Bunlardan bir tanesi de Çin kaynaklarının Tuyuhunları Hunlara bağlamasıdır. Bu konuda kaynakların verdiği bilgiler şu şekildedir:

Daha erken bir tarih kitabı olan SGZ’deki bilgilere göre, “Zi lu 贄虜⁵¹¹, Hunların neslindedir. Hunlar, köle ve hizmetçiye 奴婢 Zi 贄 adı verir. Jianwu 建武 saltanat dönemi (25-56) başlangıcında Hunlar zayıfladı, köle ve hizmetçilerini terk ettiler. (Onlar) kaçıp Jincheng 金城, Wuwei 武威, Jiuquan 酒泉’ın kuzeyine Heishui 黑水’e, Sarı Irmak’ın kuzeybatıdaki bölümünün doğu ve batısına (veya Xihe’nin doğu ve batısına) 西河⁵¹²東西 sığındılar. Hayvancılık yapıp otlakları takip ettiler. Liangzhou’yu yağmaladılar. Boyları (sayıları) günden güne arttı, on binlerce oldular. Doğu Xianbeileri (Doğu Xianbeileri’nin Zi luları?) ile aynı değillerdi. Onlar tek soydan oluşmuyordu. Dahu 大胡, Dingling 丁令 ve çok sayıda Qiang ile birlikte yaşıyorlardı...”⁵¹³.

Çin kaynaklarının, Tuyuhunları Hunlara bağlaması daha geç bir dönem tarih kitabı olan NQS’deki Henan monografisinde: “Sarı Irmak’ın Güneyi (Tuyuhunlar) 河南, Hunların neslindedir. Han hanedanlığı Jianwu saltanat dönemi içinde Hunların köle ve hizmetçileri kaçıp Liangzhou sınırına sığındılar. Çeşitli milletlerden birkaç bin kişiydiler. Hunlar köle ve hizmetçiye Zi 贄 der, diğer bir söylenişi Zi lu 贄虜 dur”⁵¹⁴.

⁵⁰⁸ Misaller için bkz. NQS, s.1025-1027.

⁵⁰⁹ Misaller için bkz. LS, s.475 ve 810.

⁵¹⁰ Misaller için bkz. NS, s.816 ve 1977.

⁵¹¹ Hun köle ve hizmetçileri için ayrıca bkz. Ögel, **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi**, C. 2, s.456-457.

⁵¹² **Zhonguo Lishi Da Cidian** 中國歷史大辭典, Shanghai Cishu baskısı, 2000, s.969.

⁵¹³ SGZ, 30. Bölüm, Weilue kısmı, Batı Rongları monografisi, s.859.

⁵¹⁴ NQS, s.1025.

Matsuda Hsiao'ya göre Tuyuhunlar göçleri sürecinde, bu (A)zi lu boylarını kendilerine kattılar ve bunlar Tuyuhun ülkesinin ana unsurlarından biri oldu. Tuyuhunların ülkelerini kurmalarındaki kilit nokta oldular. Onlar Azi lu'ları hâkimiyet altına aldıktan sonra Di ve Qiangları mı hâkimiyet altına aldı veya Azi lu'lar Tuyuhunlar'ın batıdaki fethinden önce mi Qiang topraklarına girdi ya da onları Tuyuhunlar göç yolunda mı içlerine kattılar bunu bilmiyoruz. Ayrıca Zi lu'ları Hunlara bağlamak keyfi olur. Onlar, Hunlara bağlı idi; fakat tek soydan oluşmuyordu içlerinde Hunlar (Dahu), Dinglingler ve Qianglar vardı. Matsuda Hsiao, Çinlilerin yabancı isimleri çeviri yazımında sıkça baştaki a ve i ünlülerini yazmayı ihmal etmesinin nadir bir durum olmadığını, Pelliot'un Zi lu'yu Azi lu'nun yazımındaki ihmal olarak gördüğünü, yine Azi lu'nun doğru çeviri yazısı olduğunu, Achai ve Azi'nin Pelliot'un keşfi olan Tuyuhunların Tibet kaynaklarındaki adı olan A-Za ile aynı kökenli ses olduğunu öne sürmüştür⁵¹⁵. Her ne kadar kesin bir şey söylemek güç olsa da Tuyuhunların bu boyları kendilerine kattıklarını düşünebiliriz.

Tuyuhun adındaki Çince karakterlerin eski okunuşu temel olarak Tuguhun⁵¹⁶, Tuyuhun⁵¹⁷, Tuluhun⁵¹⁸ gibi üç şekilde olabilir. Okunuş üzerine farklılıklar genelde ortadaki hece üzerinedir; fakat okunuş ve anlam üzerine başka yorumlar da getirmek mümkündür⁵¹⁹.

Tuyuhun adının okunuşu üzerine 1327 tarihli bir Tibetçe eserden *T'u-lu-hun* transkripsiyonu Berthold Laufer tarafından yapıldı⁵²⁰. Pelliot da bu görüşü sürdürmüştü. 1912 yılındaki makalesinde Tuyuhun'un Tibetçe çeviri yazımını, Tibetlilerin yerel dildeki çeviri yazımı değil fakat belki Çince'den gelen bir edebi anlayışla Tuyuhunları, *Thu-lu-hun* olarak kaydettiğini öne sürmüş bunun sonucunda

⁵¹⁵ Matsuda, **a.g.e.**, 1. kısım, s.83-85.

⁵¹⁶ B. Karlgren, (özellikle Tuyuhun adı için değil ama ortasındaki) 谷 karakterini *kuk* olarak okumuştur. Bernhard Karlgren, *Analytic Dictionary of Chinese and Sino-Japanese*, Taipei, 1973, s.146.

⁵¹⁷ **ZZTJ**, s.2852'deki dipnotta Hu Sansheng 胡三省 Tuyuhun adının telaffuzunu yapar: tu 吐, tun 嗽 gibi fakat rusheng 入聲 (rusheng, giriş tonudur. Eski Çince'deki dört tondan biridir. Özelliği ise söyleyişi çok kısa ve hızlı olmasıdır)'dir; "谷" karakteri ise yu 欲 sesidir.

⁵¹⁸ **SJ**'de dipnotta bazı Hun isimlerinin çeviri yazımında "谷"nun "lu 鹿" olarak okunduğu kayıtlıdır bkz. **SJ**, 110. bölüm, s.2891.

⁵¹⁹ Molè, **a.g.e.**, s.66.

⁵²⁰ Berthold Laufer, "Die Sage von den Goldgrabenden Ameisen", **TP**, Second Series, Vol. 9, No. 3, 1908, s.450-451.

ise ikinci heceyi *lu* olarak kabul etmiştir. Pelliot aynı makalesinde Dunhuang'dan getirdiği 2762 numaralı yaklaşık 900 yılındaki yazmada Tibetlilerin, Uygurlara *Dru-gu*; Tuihun (Tuyuhun) 退渾'lara Ha-ža ('A-ža) dediğini bulmuştur⁵²¹; fakat daha sonra ortadaki karakterin *lu* olarak okunduğu anlayışından vazgececektir.

Çince karakterlerin Tuyuhun olarak okunuşunun genel kabulü, galiba bir kafa karışıklığının önüne geçmek için Pelliot ile başladı diyebiliriz⁵²². Pelliot'un 1921, Louis Hambis'in ise 1948⁵²³ yılındaki makalesinde öne sürdüğü görüşlere Bazin'in ilavesi okunuşun *Tuyuyun* (Tuyugun); kelimenin *Pre-moğolca* olduğuydu⁵²⁴. G. Tucci'nin *T'o-yo-gon* adının Tibetçeden transkripsiyonu ile bu görüşün güvenilirliği sürdürülmeye çalışıldı. Tucci'ye göre, *A ža* yönetici sınıfa işaret ederken *T'o-yo-gon* bütün Tuyuhun halkını gösteriyordu⁵²⁵. Pelliot 1921 yılındaki makalesinde şu görüşü ortaya atmıştır: Tuyuhun'un Tibetçe adı *Thu-lu-hun* değil 'A-ža idi. Tuyuhunlar, Tibetliler tarafından 'A-ža olarak adlandırıldılar. SS, 96. bölüm, Xianbei Tuyuhun biyografisi şu şekilde başlar "Achai lu Tuyuhunlar, Liaodong Xianbeilerindendir 阿柴虜吐谷渾, 遼東鮮卑也". Metnin biraz ilerisinde ise şu ifade vardır: kuzeybatıdaki çeşitli milletler Tuyuhunları, Achai lu 阿柴虜 olarak adlandırır. Bu ise Tibetlilerin 'A-ža kullanımı için uygundur. Pelliot ayrıca Hunların kölelerine Zi 贄 dediği ve Zi'nin da chai 柴 ile aynı olduğu yani farklı yazımlar olduğunu ileri sürer. Tibet kaynaklarındaki 'A-ža'nın ise buna dayanak olduğu görüşündedir⁵²⁶. Tibetlilerin Tuyuhunlara, 'A-ža dediği Ligeti tarafından da kabul edilmiştir⁵²⁷. Ding Qian 丁谦

⁵²¹ Paul Pelliot, "Les noms Tibétains des T'ou-yu-houen et des Ouighours", **JA**, Tome 20, 1912, s.520-523.

⁵²² Hoong Teik Toh, "The -yu Ending in Xiongnu, Xianbei, and Gaoju Onomastica", **Sino-Platonic Papers**, 146, February, 2005, s.3.

⁵²³ Louis Hambis, "Note sur les Tuyuyun, **JA**, CCXXXV, 1948.

⁵²⁴ Louis Bazin, "Recherches sur les parlers T'o-pa", **TP**, Second Series, Vol. 39, Liv. 4-5, 1950, s.281-282.

⁵²⁵ Tucci, 16. yüzyıla ait bir Tibet kaynağında korunan Tibet imparatoru K'ri lde sroñ btsan (797-817) dönemine ait bir fermanadaki dBon 'A-ža rje Dud-kyi-bul-ži-k'ud-bor Ma-ga T'o-yo-gon k'a-gan kaydından yola çıkan Tucci'ye göre Dbon'un yeğen anlamındadır, Tibetlilerin ve Tuyuhunların geçmişteki yeğen dayı ilişkisini gösterir; 'A-ža, Tuyuhun'a karşılık gelir; rje ise prens (bey) anlamındadır. Çoğu *dBon 'A-ža* orduda komutanlık yapıyordu, devletteki konumları yüksekti, bkz. Giuseppe Tucci, **The Tombs of The Tibetan Kings**, Roma, 1950, s.50-65 ve 103.

⁵²⁶ Pelliot, "Note sur les T'ou-yu-houen et Les Sou-p'i", s.323-331.

⁵²⁷ Louis Ligeti, "Le Tabghatch Un Dialecte De La Langue Sien-pi", **Mongolian Studies**, Editör Louis Ligeti, XIV, Budapest, 1970, s.266.

ise Tuyuhunların Achai (417-426) 阿豺 döneminde güçlendiğini, böylece insanların onlara Achai Düşmanı 阿柴虜 veya Achai 阿柴 dediğini bunun ise Tuyuhun Beyi Achai olduğunu öne sürer⁵²⁸.

L. A. Waddel ise *T'uku-hun* okunuşunu ve bunun Tibet metinlerinde Türk adının erken görünüşü olduğunu düşündüğü *Drug* veya *Drug-gu* ile fonetik olarak aynı olduğunu önermiştir. Ona göre Tibetçe, Türkçe sesleri yeniden üretmekte Çince'den çok daha iyiydi ve *Drug* eğer asıl Türk kelimesi ile aynı olmasa bile muhtemelen çok yakındır⁵²⁹.

F.W. Thomas 1926 senesindeki makalesinde ise Pelliot'un kanıtı olan Tuyuhun ile Ha-za'nın aynı olduğuna karşı çıkmıştır. Tuyuhunların, Hoten yıllıklarındaki *Drug-gu* olduğunu ortaya atmıştır. Tabgaç hücumu sırasında Tuyuhun beyi Muliyan'ın Hoten kralını ve onların çok sayıda halkını öldürdüğünü Çin kaynaklarından biliyoruz. Thomas'a göre (tarihsiz bir kayıt olan) bu eserdeki *Drug-gu* 'A-no-śos ('A-no-śod) ordusuyla Li Ülkesine (Hoten) girdi. Viharaları (Budist manastır) ateşle geniş çapta yaktı. Gautoşan'a kadar ülkeyi harabeye çevirdi. Azalan nüfus Viharaları yeniden inşa edemedi. Thomas bu iki olayın aslında tek bir olay olduğunu ve Tuyuhunları göstermesi gerektiğini söyler⁵³⁰.

Ancak kaynakta Hoten kralının öldürüldüğüne dair bir bilgi yoktur. Molè göre 'A-no-śos, Muliyan ile ilgili olamaz; 'A-no-śos'un Türk ismi Ashina (Aşina) 阿史那'nın *matatetik* (sesin veya hecenin yer değiştirmesi) formu olduğunu düşünür. Tuyuhunlardan ziyade Batı Kök-Türklerin Hoten'in ele geçirilmesiyle ilgili olmalıdır. Her ne kadar kesin bir sonuç alamazsak da *Drug-gu*'ların Hoten ülkesini yıktıktan sonra devam eden kayıtlarda şunlar vardır: Kral Vijaya Kīrti'nin yerine Kral Vijayaśaṅgrāma yedi yaşında ülkenin başına geçti. Rüşünü ispatladığında, ülkeyi kimin yerle bir ettiğini sordu. 'A-mo-no-śod (yani 'A-no-śos) ve diğerlerinin yaptığı cevabını aldı. Sonrasında büyük güç toplayarak *Drug-gu*'ların ülkesini yerle bir etti

⁵²⁸ Ding Qian'nın, *Songshu Yimozhuan Dili Kaozheng* 宋书夷貊传地理考证 isimli eserinde öne sürdüğü bu görüşü, Zhou Weizhou alıntılamıştır, bkz. Zhou, **Tuyuhun Shi**, s.12.

⁵²⁹ L. A. Waddell, "Ancient Historical Edicts at Lhasa", **JRAS**, 1909, s.936-937.

⁵³⁰ Thomas, "The Ha-za of Chinese Turkestan", s.311-312. Hoten'e yapılan seferin çevirisi için ayrıca bkz. R. E. Emmerick, **Tibetan Texts Concerning Khotan**, London, 1967, s.51.

çok sayıda insanı öldürdü; fakat Çin kaynakları Hotenlilerin Tuyuhun ülkesine misilleme olarak saldırı yaptığını kaydetmemiştir⁵³¹.

Thomas görüşlerini şu şekilde geliştirmiştir: Tibetlilerin Çakılık (Shanshan) bölgesindeki halkı Ha-za olarak adlandırdığını, Shanshan Krallığı'na bir zamanlar uzun süre hâkim olan Tuyuhunları ise *Drug-cun (Little Dru-gu)* olarak bildiğini veya en azından bu iki ismin muhtemelen aynı kökten türediğini öne sürmüştür⁵³². Thomas böylece (Pelliot'un görüşü yani) Tuyuhunların Tibet kaynaklarındaki Aza (Haza) olduğu tespitini coğrafi ve tarihi gerçeklere uymadığı için reddetmiştir. Ona göre Tuyuhunlar 663'te Tibetliler tarafından yıkılınca bütün önemlerini kaybetmişti⁵³³; fakat burası Tuyuhunların batı kanadının merkeziydi. F. W. Thomas'ın görüşü Tibet kaynakları ile uygun düşmemektedir. Aza (Haza), gerçekte Tuyuhunları göstermelidir. Yine Pelliot ve Tucci'nin çalışmalarında Tibet kaynaklarında Tuyuhunların 'A-ža geçtiğinin kanıtı ile Thomas'ın görüşü geçersiz kılınmıştır⁵³⁴.

P. Boodberg makalesinde Tuyuhun sözcüğünün "T'uo-kuk-yuən" veya "T'uo-luk-yuən" olabileceği fikrindedir. Eski Çince "谷" karakterinin, kuzey milletlerinin isimlerinin çeviri yazısında genellikle -luk 鹿 şeklinde olduğunu eklemektedir. Buna uygun olarak Tibet dilinde de bu halka "Thu-lu-hun" denildiği düşünür⁵³⁵.

Shiratori'ye göre, Xianbeilerin ilk zamanlarda yerleştikleri yer Zuoleshui 作樂水 (Raolushui 饒樂水) ve Wuhouqin 烏候秦水'dir. Birincisi, Moğol dilindeki "Şarakha"nın Çinceye çeviri yazımıdır, *Sarı Su* 黃水 anlamında, bugünkü Şira Muren (Xilamulun) Nehri'ni gösterir; ikincisi ise Moğol dilindeki *Toghosun* anlamının çevirisidir, *Toprak Nehir* 土河 anlamındadır, bugünkü Laohahe 老哈河'yı gösterir.

⁵³¹ Molè, **a.g.e.**, s.96-97; Emmerick, **a.g.e.**, s.51-53.

⁵³² F. W. Thomas, "Tibetan Documents concerning Chinese Turkestan V: (a) The Dru-gu (Great Dru-gu and Drug-cun; the Dru-gu cor and the Bug cor; the Dru-gu and Ge-sar; the Title Bog-do; Conclusion); (b) the Hor; (c) the Phod-kar", **JRAS**, 1931. s.807-831

⁵³³ F. W. Thomas, "Tibetan Documents concerning Chinese Turkistan. I: The Ha-za", **JRAS**, January, 1927, s.51-85.

⁵³⁴ Thomas'ın görüşü hakkında tetkik için ayrıca bkz, Molè, **a.g.e.**, s.73-75.

⁵³⁵ Peter A. Boodberg, "The Language Of The T'o-pa Wei", **HJAS**, Vol. 1, No. 2, 1936, s.182.

Shiratori görüşünü şu şekilde temellendirir: Tuyuhun'un babası Shegui, oturdukları yerden dolayı bu nehirlerin adını iki çocuğuna verdi. Tuyuhun'un kardeşi Muronggui'yin gerçek adı Ruoluogui'dir. Ruoluogui ile Zuoleshui'yin farklı çevirisi Ruluogui 如洛瓌 ve Xiaoluoge 曩羅箇'nin sesi (okunuşu) Moğolca *sarımsı* 微黃 anlamındaki “*Šarakha*” kelimesinin çevirisi ile neredeyse aynıdır; Tuyuhun ile Laohahe'nin eski adı Wuhouqin 烏侯秦, Tuohechen 託紇臣 ve Tuhuzhen 吐護真'nin sesi (okunuşu) Moğol dilinde (Shiratori'nin makalesindeki Çince karakterlerin karşılığı olan) *toz, toprak* 塵土 ve toprak, kil toprak 泥土 anlamındaki *Toghosun*'un *Toghohun, Tôhong* ile sesteki değişimine oldukça benzemektedir⁵³⁶.

Christopher I, Beckwith ise Tuyuhun Devleti'ni kuzey kökenli, göçebe, Moğolca konuşan insanların güçlü imparatorluğu olarak tanımlar. Tuyuhunların Tibet kaynaklarında *Togon* veya *'A-za*; Çin kaynaklarında ise *Tuyühun, Tuihun* veya *A-ch'ai* olarak bilindiğini söyler ve eserinde Tuyuhunlar için *'A-za* adını kullanır⁵³⁷.

Thomas D. Carroll ise *T'ü-yü-hün* kelimesini yeniden oluşturmuş ve *T'uorruk* (*T'uarruk*) kelimesini elde etmiştir. Bu ise Tibetceleştirilen *drug-gu* (*dru-gu*) ve Hoten metinlerindeki *ttûrri* (*ttrûki*) yani Türk adıydı. Carroll görüşünü şu şekilde sürdürmüştür: bu isimler Türkler yükselmeden önce Tibet ve Hoten metinlerinde kullanıldı. O zamanlarda Tuyuhun ülkesi içinde uygulanmış gibi görünüyor. Carroll ayrıca *Ā-ch'ai*'ın *Zi* ve *Zi lu*'yu işaret ettiğini, *Zi* (veya *Zi lu*) lerin Hunlardan köptuktan sonra Tuyuhunlar tarafından özümzendiklerini iddia eder. Ayrıca *Ye lu*'ya alternatif olan *Achai lu* (veya *Azi lu*) okunuşunu reddeder, *Shǔ-lǔ* okunuşunu tercih eder. Son olarak Carroll, geç belgelerde (Tang ve sonrası) Tuyuhunlar için *Tuihun* 退渾, *Tuhun* 吐渾 veya kolayca *Hun* 渾 imlerini kullanıldığını. *Liao Shi*'de kullanılan *Yuhun* 谷渾 da muhtemelen Tuyuhunlar ile ilişkili olduğunu kaydetmiştir⁵³⁸.

Fakat Carroll'un görüşü olan *Drug-gu*'yu Tuyuhun ile bir tutmak *ölü doğmuştur*. Çünkü Pelliot'un 1912'deki makalesi ve Tucci'nin ispatları ile

⁵³⁶ Shiratori, **Donghu Minzu Kao**, 1. kısım, s.47-49.

⁵³⁷ Beckwith, **a.g.e.**, s.17.

⁵³⁸ Carroll, **a.g.e.**, s.17-18 ve 23-24.

Tuyuhunların, Tibet kaynaklarında 'A-ža olarak kayıt edilmesi bunu geçersiz kılmıştır⁵³⁹.

Zhou Weizhou *Tu-yu-hun* okunuşunu uygun görür⁵⁴⁰. Kaynaklarda Tuyuhunlar ile ilgili geçen kelimeler hakkında Zhou Weizhou'nun düşünceleri ise şu şekildedir: Kuzeybatıdaki çeşitli milletler Tuyuhunları Achai lu olarak adlandırmış, bunu aşağılayıcı bir adlandırma 贱称 olarak kullanmışlardır. Achai ve Azi 阿贗'nin kullanım amacı ise muhtemelen Hunların köle ve hizmetçileri adlandırdığı Zi'den kaynaklanmaktadır. Bu nedenle 16 Devlet döneminde Achai veya Azi adı, Gansu koridoru civarındaki bazı Xianbeilere takılan ad 昵称 veya çeşitli milletlerden oluşan bazı kabilelerin adı haline geldi. Bunlar kesinlikle Tuyuhunlara gönderme yapmaz. Tuyuhunların dokuzuncu yöneticisinin adının Achai ve Batı Qin Qifu Qiangui'yin kardeşinin oğlunun adının Achai olması⁵⁴¹, Mengxun 蒙遜'un amcaoğlu Nancheng 男成'in Zi lu'ya kaçması⁵⁴² gibi misallerin Çin kaynaklarında kayıtlı olmasından görebildiğimize göre buradaki Zi lu, Tuyuhunlar değildi; ya çeşitli lu (düşmanlar) veya Hunlardan kaçıp Jiuquan'a sığınan Zi lu'lardı. Tuyuhunlara Azi lu denmesi aşağılamak içindi, ayrıca Hunların köle ve hizmetçileri içinde kullanılmaya devam etti. Onun anlamı Ye lu ile aynıdır.

Zhou Weizhou, Ye lu için ise şunları söylemektedir: Su Klasığı Üzerine Açıklamalar (Shuijing Zhu) 水經注 ikinci bölüm Heshui 河水'deki bilgilere göre "Tuyuhun, Doğu Yan'daki Murong'un cariyeden doğmuş kardeşiydi, halkı onun (Tuyuhun) adını soyadı olarak aldığı için onlara Ye lu dediler 吐谷渾者，始是東燕慕容之枝庶，因氏其字以為首類之種號也，故謂之野虜". Buradan görüleceği üzere kuzeybatıdaki milletler Tuyuhunları nispeten aşağı ve temelsiz bir millet olarak gördüğünden dolayı bu namı vermiştir. Kısaca Achai lu, Azi lu, Zi lu, Ye lu bunların

⁵³⁹ Molè, a.g.e., s.67.

⁵⁴⁰ Kangxi Zidian 康熙字典 isimli eserde kayıtlı olan, Shi Shizhi 釋適之'nin Jinhu Zikao 金壺字考 eserinden alıntılanan bilgiye göre Tuyuhun okunuşu "Tuyuhun 突浴魂" olarak verilir. Bu okunuş ve Hu Sansheng'in de önerdiği okunuşu takip eden Zhou Weizhou ortadaki karakterin (谷) okunuşunu yu kabul eder.

⁵⁴¹ ZZTJ, s.3651.

⁵⁴² JS, 122. bölüm, s.3061.

hepsi kuzeybatıdaki milletlerin Tuyuhunlara verdiği aşağılayıcı namdır. Ayrıca kabilenin genel isimlendirmesine gelince Tuyuhunların özel adı değildir⁵⁴³.

Yakın dönemde ortaya atılan önemli görüşlerden biri Luo Xin'e aittir. Kök-Türk dönemi bilge veziri "Tonyukuk" ile "Tuyuhun"un okunuşu ve anlamının aynı kökene sahip olduğunu ileri sürmüştür bu sebeple Luo Xin'in görüşünü eserimizde açıklamak için biraz detaylı tutmak zorunda kaldık. Ona göre Tuyuhun, Tonyukuk (Tunyugu) 噉欲谷'un bir diğer yazımıdır. Hu Sansheng'in açıklamalarında, Tuyuhun'un telaffuzu söylenir: tu 吐, tun 噉 gibi fakat giriş tonunda; "谷" karakteri ise yu 欲 sesidir. Böylece Tuyuhun 吐谷渾'un, Tunyuhun 噉欲渾 olarak yazılabileceği görülebilir. Erken orta dönem çeviri alışkanlığında hun 渾 sesinin kun 昆 sesinde de yazılabileceği esasına göre Tuyuhun'un, Tunyukun 噉欲昆 olarak yazılabileceği görülür. 昆 ile 谷'nun ilk ünsüzü ve ünlüsü aynıdır. Tuyuhun ile Tonyukuk'un nerdeyse aynı ses sahip olduğu görülebilir. Bu nedenle, Tuyuhun 吐谷渾 ile Tonyukuk 噉欲谷 aynı grup kuzey milletin unvanının 名号 farklı yazımıdır.

Luo Xin görüşünü şu şekilde sürdürür: SS, 96. bölümde "Xianbei Tuyuhun Monografisi"ndeki kayıtlarda, Muronggui'yin Tuyuhun'a gönderdiği başkâtip Yinalou 乙那樓 ile Tuyuhun arasında geçen diyalogda başkâtip, Tuyuhun'a "kağan" olarak hitap ediyor. Buradan, Tuyuhun'un o zamanki unvanının "kağan" olduğunu bilebiliriz. Muronggui 慕容廆'yin kağan unvanı Ruoluogui 若洛廆 (buradaki Ruoluo 若洛 yukarıda bahsettiğimiz el/ilig olmalı)'dir. Tuyuhun'un kağan unvanı Tuyuhun'dur. Ruoluogui ile Tuyuhun ikiside kağan unvanıdır, yani övücü bir unvanıdır. Kök-Türk Kağanlığı dönemindeki Tonyukuk 噉欲谷 ile farksızdır. Tonyukuk ise bir kelime değil; gerçekte iki kelimenin birleşmesinden oluşan bir kelime grubudur. Aynı zamanda *Ton+quq* şeklinde oluşmayıp *Ton+yuquq* şeklinde oluşmuştur, "yu" bağımsız bir yapıda değildir. Tonyukuk kelime grubunun anlamını şu an için tahmin edilemiyor. İlk olarak düşünülmesi gereken şey bu kelimenin karakteri (sıfat, isim vs.), yapısı, parçalarının kendi fonksiyonudur. Tonyukuk bir kişi

⁵⁴³ Zhou, **Tuyuhun Shi**, s.8-14.

ismi değil, hatta bir görev-pozisyon (官称) da değil; fakat uzun bir övücü unvan (*appellation*) 一长串官号 içindeki bir bölümdür. Bu bölümün kendisi, iki tane övücü unvandan (官号) oluşmuş bir grup övücü unvandır. “Bilge Tonyukuk Boyla Baga Tarkan” yapısı içinde ‘Tarkan’ bir resmi görev; ‘Bilge Tonyukuk Boyla Baga’nın hepsi bir övücü unvandır (官号). Çin’in kuzeyindeki milletlerde, kişi resmi bir göreve geldiğinde bir veya birden fazla övücü unvan (官号) alırdı ve övücü unvan + resmi görev (官号 + 官称) yapısı içinde unvanına sahip olurdu. Bu yapıda övücü unvan, görevden daha düşük değildi hatta bazen daha önemliydi. Bu nedenle onun adı (başkalarının hitabı), övücü unvanın tamamından veya bir kısmından söylene geliyordu. İşte, Tonyukuk’un isim alması bu şekilde gelişmiştir. Tonyukuk bir isim değil, bir resmi görev de değil; fakat bir övücü unvan veya bir grup övücü unvanın (Bilge + Tonyukuk + Boyla + Baga + Tarkan) içindeki bir bölümdür. Ton ve yukuk kelimelerinin aslı ve nasıl geliştiğine bakılmaksızın onların birleşiminden Tonyukuk ortaya çıkmıştır. Ton ve yukuk başlangıçta ayrı ayrı bir övücü hitaptı 美称 sonra bir unvan değerini aldı, aynı zamanda bundan sonra bir ayrılma oldu, övücü unvan ve görev-pozisyon işlevine sahip oldular. Batı Kök-Türk Kağanlığı Duolu 咄陸 ailesi içindeki beş Çor 啜’ dan üçüncüsü Sheshetitun Çor 攝舍提噉 ve yine aynı Batı Kök-Türk Kağanlığı içinde bulunan Nushibi 弩失畢 ailesinin beş Erkininden 俟斤 biri olan Basaigantunshabo Erkin 拔塞幹噉沙鉢俟斤’de, yani buradaki Çor ve Erkin içinde Ton, her iki görevinde övücü unvanıdır⁵⁴⁴. Tonyukuk’un ikinci kısmındaki Yukuk ise asıl olarak övücü hitaptır. Yapısal olarak unvan ve görev olma işlevi vardı. Tang Devleti dönemi tarih kayıtlarında yukuk’un başka bir yazımı olup olmadığını bilmiyoruz. Yukuk, sadece Batı Kök-Türk Yipiduolu Kağan 乙毗咄陸可汗, kağan olmadan önce “Şad 設” görevini üstleniyordu⁵⁴⁵, onun övücü unvanı Yukuk’tu (Yukuk + Şad) 欲谷設. Bu da yukuk’un övücü unvan olarak bağımsız kullanılmasını gösteren bir misaldir. Tıpkı ton gibi yukuk da bağımsız ve bir grup görevin birleşiminden oluşan bir isim olabilir, ayrıca onun övücü unvanı ile bir grup unvan oluşturup bir görevi niteleyebilir. Ton ile yukuk beraber bir övücü söz oluşturabilir;

⁵⁴⁴ JTS, 194. bölüm, s.5186.

⁵⁴⁵ JTS, 194. bölüm, s.5184.

fakat ton + yukuk olarak ele aldığımızda bu iki yapı aynı değildir: onun içindeki “ton” bir övücü söz iken “yukuk” bir görevdir. Bu şekildeki yapı ile “Qifu 乞伏” ve “Tuoba (Tabgaç) 拓跋” tamamen aynıdır⁵⁴⁶. Tonyukuk bir grup övücü unvandır. Ton ve yukuk’un birleşmesinden oluşmuştur. Tonyukuk, Tarkan ile beraber bu kişinin (Tonyukuk’un) yönetimdeki tüm adını oluşturmuştur⁵⁴⁷.

Gürhan Kırilen ise Tuyuhunların, kuzeydoğudan geldikleri ve Donghu kökene sahip olmalarından dolayı, basitçe “*Do-gu Hun*” adını almış olabileceklerini söyler. Ortadaki karakter için verilen *yü* okunuşu, Uygurlar için kullanılan çeşitli karakterlerdeki karşılama sorunsalına benzeye bilir. Bir ihtimal Çin yazısı ile *ğ* sesinin karşılanamadığı bu yüzden karakterin daha az yaygın olan *yü* okunuşunun vurgulanmaya çalışıldığı düşünülebilir. Kırilen’e göre, kuzey-güney ekseninde sessiz harflerde karşılaşılan *g-ğ* değişim ihtimaline dayanak sağlar niteliktedir⁵⁴⁸.

Adem Aydemir, çeviri yazımını yaptığı runik harflerden, Kül Tigin yazıtının kuzeydoğusundaki *tuy(u)g(u)n* ile güneybatısındaki *tuy(u)g(u)t*’un aslının, Türkçe’de *h* sesi olmadığından dolayı Tuyuhun’un *tuy(u)g(u)n*; Tuyuhunluların *tuy(u)g(u)t* olarak kaydedildiğini savunmuştur. Onlar, Kök-Türk Kağanlığı hanedan zümresi içinde çeşitli görevlerde bulunmuştu⁵⁴⁹.

Kafesoğlu’na göre G. Haloun’un Arap kaynaklarındaki *Kun* isminin Tuyuhunlar için bir kısaltma olduğu görüşü (Molè göre Minorsky’de bu düşüncededir) ise taraftar bulmamıştır⁵⁵⁰.

Molè’nin eserinde bize haber verdiği görüşlerden, Wilhelm Radloff’un önerisi ise *T’u-[yü-]hun*’un Orhon-Türk unvanı *Tuyun* (Toygun) ile ilişkili

⁵⁴⁶ Luo Xin’e göre bu yapıda “Tuo” bir övücü unvan “ba” ise görev yani bey anlamındadır, Luo, **Zhonggu Beizu Minghao Yanjiu**, s.60.

⁵⁴⁷ Luo Xin’in görüşü hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Luo, **Zhonggu Beizu Minghao Yanjiu**, s.213-221.

⁵⁴⁸ Kırilen, **Tuyü Hunlar ve Tabgaçlar**, s.19.

⁵⁴⁹ Adem Aydemir, “Kuzey Tibet Kavimlerinden Tu-yu-hunlar ve Kül Tigin Yazıtında Geçen ‘Tuyugun-Tuyugut’ Sözcükleri Üzerine”, **Babir International Journal for Human Sciences**, Volume 1, Issue 1, 2018, s.1-16; Adem Aydemir, “Kül tigin Yazıtı’nın Güneydoğu Yüzünde Geçen ‘Tuygun Sözcüğü Üzerine’ **Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi**, S. 49, Bahar 2020, 35-65.

⁵⁵⁰ İbrahim Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, İstanbul, 2010, s.180; Molè eserinde, Minorsky’nin de bu düşüncede olduğunu paylaşmıştır, bkz. Molè, **a.g.e.**, s.XXVI.

olabileceğidir⁵⁵¹. Molè sayesinde haberdar olduğumuz diğer bir görüş ise Petech'in, *A-ch'ai/A-ža* ile Orhon yazıtlarındaki *Az⁵⁵²/Yeniseyliler?* ilişkisine değindiğidir⁵⁵³; fakat Daffinà buna karşı bir görüş öne sürmüştür⁵⁵⁴.

Huang Chi-Huei'in eseri aracılığıyla haberdar olduğumuz *T'u-Yü-Hun*'un Türkçe; Türk ve Hun kelimelerinden oluştuğu görüşü ve Hudûdü'l-Âlem'de *A-Ca-Yul* (aslı metinde *Ā-Hā-Yul*) isimli bir yer kaydedildiği bunun ise *Haza* gibi Tuyuhunların diğer adı olduğu gibi görüşler de vardır⁵⁵⁵.

Son olarak eserinde Tuyuhunlar için Togon adını kullanmayı tercih eden Gumilev'den haber aldığımız bir bilgi: Tuyuhunlara *Hor* denilmesi⁵⁵⁶ ve İstván Vásáry'nin görüşü olan Tuyuhunların dilinin Moğolca; Çince isimlerinin aslının *Toyogon* ismini yansıtıyor olduğudur. Tibetlilerin onları daima *A-ja* (Ha-za) olarak adlandırdıklarını kaydetmiştir⁵⁵⁷.

Tuyuhun adı, kökeni, okunuşu üzerine çok sayıda görüş olmasına rağmen mevcut kaynaklar buna cevap vermekten henüz uzaktır. Bununla beraber Çin'in kuzeybatısındaki çeşitli milletlerin onları Achai Düşmanları, Azi Düşmanları olarak adlandırdıklarını Hun kökenli Zi veya Zi Düşmanları'ndan geliyordu. Çin kaynaklarının Tuyuhunları, Hunların nesline bağlaması ise Hunların köle ve hizmetçilerine (Zi veya Zi Düşmanı) kullandığı bir isimlendirmeyi Tuyuhunlar için kullanmasından kaynaklıdır. Aslında, Tuyuhunlar Zi veya Zi Düşmanı boylarını kendilerine katmış olmalı ki Tibetliler onlara A-za veya Ha-za dedi. Çin kaynaklarında geçen "kuzeybatıdaki çeşitli milletler onlara Achai Düşmanı (Achai lu)'der ifadesinde yer alan "Achai" Düşmanı adlandırması ise "Zi (veya Zi Düşmanı)"

⁵⁵¹ Molè, **a.g.e.**, s.67.

⁵⁵² Bu topluluk hakkında ayrıca bkz. S. Gömeç, "Kök Türkçe Kaynaklarda Geçen Boy ve Kavim Adları: Azlar", **Belleten**, C. LVIII, S. 221, Nisan 1994, s.51-54; Peter B. Golden, **Türk Halkları Tarihine Giriş**, Çev. Osman Karatay, Ankara, 2002, s.115; Taşağıl, **Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları**, s.50-51.

⁵⁵³ Molè, **a.g.e.**, s.75; L. Petech, "Alcuni nomi geografici nel La-dvags rgyal-rabs", **RSO**, Vol. 22, 1947, s.84-88.

⁵⁵⁴ P. Daffinà, "L'itinerario di Hui Shêng", **RSO**, Vol. 38, 1963, s.261-264.

⁵⁵⁵ Huang Chi-Huei, **a.g.e.**, s.43-44.

⁵⁵⁶ Gumilev, **Eski Türkler**, s.21 ve 206; Gumilev, **Hunlar**, s.329.

⁵⁵⁷ İstván Vásáry, **Eski İç Asya'nın Tarihi**, s.158.

ile benzer karakterlerin yazım hatasından kaynaklanmıştır. Achai gerçekte Tuyuhun beyidir.

5.1.2. Tuyuhunların Dili

Tuyuhunların Altay dil ailesine ait olduğu birçok araştırmacı tarafından kabul görmüştür. Ancak tarihi ve dil bilimsel çalışmalardan yola çıkarak Tuyuhunların hangi dile mensup olduğunu söylemek şu an için biraz zor görünüyor. Elimizdeki kaynaklardan kesin bir sonuca varamıyoruz. Bunun için yeni buluntuları beklemek zorundayız; onların dili üzerine önemli birkaç görüş şöyledir:

Altay dil ailesinin güçlü taraftarı olan Pelliot, Tuyuhunlar ile ilgili Çin kaynaklarında görmüş olduğumuz Chu Kağan 處可寒⁵⁵⁸, Kağan 可寒⁵⁵⁹, Agan (Ağabey) 阿干⁵⁶⁰ ve Mohe (Baba) 莫賀⁵⁶¹ kelimelerden hareket ederek Tuyuhunların dilinin Moğolca olduğunu öne sürmüştür⁵⁶²; fakat Alexander Vovin bunlara birtakım itirazlar getirip Pelliot'un görüşünü kabul etmemiştir. O, Pelliot zamanında Moğolca

⁵⁵⁸ SS, s.2369. SS'de Chu Kağan'ın anlamı (metindeki karakter anlamına göre) Song dilinde "Siz imparatorsunuz (Er Guan'ia) 爾官家" dur; Shiratori bu ifadeyi "Peki İmparator" olarak çevirmiştir, Shiratori, "Kaghan Unvanının Menşei", s.499; fakat Eberhard Chu'nun "Peki" anlamında olduğuna karşı çıkmış Türklerde kullanılan Çor unvanını olabileceğine değinmiştir, bkz. W. Eberhard, Bir Kaç Eski Türk Unvanı Hakkında, **Bellekten**, IX, S. 35, 1945, s.329-30; Kürşat Yıldırım ise Chu'nun, Türk unvanlarından biri olan Çor olabileceği düşüncesindedir. Çor, savaşçı anlamındadır, bkz. Kürşat Yıldırım, **Bozkırım Yitik Çocukları Juan-Juan'lar**, s.87.

⁵⁵⁹ SS, s.2369'da Chu Kağan 處可寒, s.2370'de Kağan 可寒; WS, s.2233 ve BS, s.3178'de sadece Kağan 可汗 olarak kaydedilmiştir. Kağan, M.Ö. I. yüzyılda Asya Hunlarında *Hu-yü* (*wax-wa*); M.S. III. yüzyılda Kafkasya Hunlarında; Ak Hunlarda, Tabgaçlarda ve diğer Türk siyasi teşekküllerinde yaygın olarak kullanılmıştır, bkz. Abdülkadir Donuk, **Eski Türk Devletlerinde İdarî-Askerî Ünvan ve Terimler**, İstanbul, 1988, s.26. Ayrıca bkz. S. Gömeç, **Türk Kültürünün Ana Hatları**, Ankara, 2012, s.77-104.

⁵⁶⁰ JS, s.2537'de Tuyuhun abisi Muronggui'den ayrıldıktan sonra şu bilgiler vardır: "Xianbeiler, ağabeye Agan 阿干 derler, Gui abisini hatırlayıp, Agan'ın şarkısını yaptı, gece kederlendiği zaman sıklıkla o şarkıyı söylerdi". Ağabey, WS, s.2233 ve SS, 2370'de Agan 阿干; BS, s.3179'da ise Ayu 阿于 olarak kayıtlıdır. Türklerde ağabeye "eçi, içi" denildiği biliniyor. Ağabey hakkında ayrıca bkz. Clauson, **a.g.e.**, s.118-119; Faruk Sümer, "Eski Türk Devletlerinde Ağa Unvanı", **TDA**, S. 38, Ekim 1985, s.58-66; Luo, **Zhonggu Beizu Minghao Yanjiu**, s.183-193; bu konuda Saadetin Gömeç'in *kağan* (kağan) kelimesinin menşei ile *aka-aga*'nın bir olabileceğini etimolojisi önemlidir, S. Gömeç, **Türk Kültürünün Ana Hatları**, s.77-78.

⁵⁶¹ WS, s.2234; BS, s.3179; SS, s.2371'de mohe hakkında şu bilgileri verir: Suixi oğlu Shilian'i velayet yaptı, devlet işlerini ona bıraktı, unvanı "Mohelang 莫賀郎" oldu. Mohe 莫賀, Çin dilinde baba demektir. Mohe için ayrıca bkz. Kırılın, **Tuyü Hunlar ve Tabgaçlar**, s.28.

⁵⁶² Pelliot, "Note sur les T'ou-yu-houen et Les Sou-p'i", s.323-331

ve para-Moğolca (Moğolumsu, Moğolcaya benzeyen) diye bir ayırım olmadığını, Tuyuhun dilinin Moğolca'dan çok para-Moğolca yapıya sahip olduğunu düşünür⁵⁶³.

G. Clauson, makalesinde Tuyuhunlar ile ilgili paragrafına şöyle başlar: “*T’u-yü-hunlar, çok garip bir problem arz etmektedir*”. Yazar, Tuyuhunların bir Murong bölümü olduğundan dolayı Türkçe konuştukları düşüncesindedir. Nitekim Clauson makalesinde Hun, Wu-huan, Xianbei, Murong, Tabgaç ve Juan-juanları Türk kabul eder⁵⁶⁴. Buna yakın bir görüşü O. Pritsak da ifade eder: Çinlilerin Xianbei, *Mu-yun* ve Tuyuhun dediği boylar, Tabgaçlar gibi Türk idi⁵⁶⁵. Zhang Yichun’ın aktardığı bilgiye göre de Parker, Chavannes ve Franke Tuyuhun dilinin Donghu diline ait olduğu fikrindedirler⁵⁶⁶

Zhou Weizhou ise Tuyuhunların, Altay dil ailesinden olduğuna bir engel olmadığı görüşündedir. Ona göre sorulması gereken Altay dil ailesinin hangi koluna ait olduğudur: Moğolca, Tunguzca veya Türkçe. Bazı bilim insanlarının Donghu Xianbeilerin dilinin Moğolca ve Türkçe karışımından oluşabileceğini ve bazı batılı bilim insanlarının Tabgaçlardan arta kalan sözcüklere göre Xianbeilerin Türk dilini kullandığını savunduklarını söylemiştir. Ayrıca Donghuların Tunguzca’ya ait olduğu iddiasının dayanağının sağlam olmaması nedeniyle günümüzde bu görüşü benimseyenin nerdeyse olmadığını söyler. Sonuç olarak Zhou Weizhou şunu savunur: “Günümüzdeki araştırmalar ışığında Donghular gibi daha sonra ondan ortaya çıkan Wuhuan, Xianbei, Tuyuhun, Rouran gibi toplulukların yaklaşık olarak daha sonraki Moğol dil grubuna ait olduğu Çin ve yabancı ülkelerde genel kabul görmesi doğrudur”⁵⁶⁷.

⁵⁶³ Vovin, **a.g.e.**, s.159-165.

⁵⁶⁴ Clauson, **a.g.e.**, s.118-122.

⁵⁶⁵ Omeljan Pritsak’ın Two Movements: “Two Migratory Movements in Eurasian Steppes in the 9 th-11 th Centuries” **Proceedings of the XXVI th Congress of Orientalists**, II, Delhi, 1968’de geçen görüşünü Emel Esin alıntılamıştır, bkz. Emel Esin, **İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Târîhi ve İslâma Giriş**, (Türk Kültürü El-Kitabı, II, Cild I/b’den Ayrı Basım), İstanbul, 1978, s.45 ve 187.

⁵⁶⁶ Zhang Yichun 张一纯, “Tuyuhun Zu Kaozheng 吐谷浑族考证”, **Bianzheng Gonglun 边政公论**, 1944, 3 卷, 第 5 期, s.37.

⁵⁶⁷ Zhou, **Tuyuhunshi**, s.8-9.

Ayrıca, Tuyuhunlar ile ilgili kaynaklarda şu kelimeler vardır: Kezun (hatun) 恪尊⁵⁶⁸ ve Wuqi 五期 (王)⁵⁶⁹.

5.1.3. Yazı, Dil, Destan ve Edebiyat

Tuyuhunlar yaklaşık 350 yıl hüküm sürdüler. Geniş coğrafyaya sahip olmaları ve İpek Yolu üzerinde bulunmaları sayesinde çeşitli milletler ile diplomatik ilişkiler kurdular bu yüzden onların yazı kullandıkları, kayıt tuttıkları şüphesizdir. Onlardan kalan yazılı bir belgeye henüz ulaşmış değiliz; ancak Çin kaynaklarına göre onlar okumayı yazmayı biliyordu⁵⁷⁰. Shiyin'in oğlu Duyihou astronomiye ilgiliydi. Çinlilerden Yıldızname 星書 talep etti ama onun isteğini Çin sarayı kabul etmedi⁵⁷¹.

Song Yun'un seyahatinde gördüklerine göre “Onlarda yazı vardı, (yazı) Tabgaçlar ile aynıydı”⁵⁷². O zamanda Çin'de Tabgaç Devleti vardı ve onlar Çin yazısını da kullanıyor olmalıydı. Yine, Çin kaynakları Tuyuhunlara ait olan At Sırtında Marş (Askeri Marş) 馬上樂'dan bahseder⁵⁷³.

5.1.4. Yönetim Sistemi, Merkezleri, Ordu ve Şehir

Tuyuhunlar, yüzyıllarca Hunların ve Xianbeilerin yönetimi altında yaşamıştır. Onlar, ayrı bir devlet kurabilmişti. Devletlerinin yıkılışı sonrasında ise bugüne kadar varlıklarını devam ettirdikleri düşünülen kadim bir halktır; fakat onların kültürüne dair açık bilgiler azdır.

⁵⁶⁸ Hatun'un bozulmuş şekli olmalıdır. **WS**, s.2240 ve **ZS**, s.913'te kezun 恪尊; fakat **BS**, s.3186'da muzun 母尊 olarak kayıtlıdır.

⁵⁶⁹ Jin Shi Cui Bian 金石萃编, 40. bölümde İmparator Yang 609 yılında Tuyuhunları mağlup ettiğinde “Tuyuhun Dabao Wuqi Nilezhou 大保五期尼樂周 ve diğerleri halkına liderlik edip bağlılık bildirdiler” kaydı vardır, Bkz. Zhou, **Tuyuhunshi**, s.132; **SUS**, 83. bölüm, s.1845'te Dabao Wuqi Nilezhou, Dabao Wang Nilezhou 大寶王尼洛周 olarak kayıtlıdır. Bu nedenle Zhou Weizhou, Wang (bey)'in Tuyuhun dilinde Wuqi anlamına gelebileceğini düşünür.

⁵⁷⁰ **JS**, s.2538; **LS**, s.810; **NS**, s.1978; **JTS**, s.5297; **XTS**, s.6224.

⁵⁷¹ **NQS**, s.1026.

⁵⁷² Kürşat Yıldırım, “Sung Yün'ün Türkistan'daki Seyahati”, s.285.

⁵⁷³ **JTS**, 29. Bölüm, s.1071-1072. Tuyuhunların at sırtında marşı Çin'e taşıdığı ve Çin müzik kültürüne çok büyük zenginlik kattı. Bu marşlar çeşitli törenlerde kullanıldı, bkz. Zhou, **Tuyuhun Shi**, s.134-135 ve Eberhard, **Çin Tarihi**, s.156.

Bir zamanlar bugünkü Gansu, Sichuan, Kök Nur, Doğu Türkistan bölgelerinde büyük bir sahada kağanlıklarını idare ettiler. Bu bölgelerde aynı zamanda Qiang, Di, Hun, Xianbei ve çeşitli Türkistan beylikleri ile diğer başka krallık ve halklar yaşıyordu. Tuyuhunların ilk dönem göç edip yerleştikleri alanda insan sayısı olarak Qianglar fazlaydı.

Tuyuhunlar Xia Devleti'nden kalan Helian ailesi, Kuzey Liang Devleti'nin biraz nüfusu, Tabgaçların yıkılması ile Tuyuhunlara sığınan Tabgaçlar gibi Türk; Batı Qin Devletin'den kalan Xianbei Qifu ailelerini de zamanla kendine katmıştı.

Çin kaynaklarına göre, Yeyan'ın iktidarı zamanında onların devlet örgütlenmesi tamamlanmış kabul ediyoruz. **JS**'de ilk dönem memuriyet görevi olarak Başkâtip 長史, Saray Danışmanı 司馬 ve Generalin 將軍 olduğunu görüyoruz⁵⁷⁴. Daha sonraki dönemlerde ise Kağan 可汗, Kezun (Hatun) 恪尊, Başbakan 丞相, Bey 王, Gong (rütbece beyin altı) 公, Yardımcı İdareci 僕射, Bakan 尚書, Bakan Yardımcısı 侍郎, Saray koruması 郎中⁵⁷⁵, Vali Yardımcısı 別駕⁵⁷⁶.

Achai döneminde onun anlattığı öğretilerdeki ok motifinden edebi olarak da bozkırlı devlet karakteri gördüğümüz Tuyuhunlar, Liaoxi (veya Liaodong)'den göçüp Gansu, Kök Nur bölgesinde yurt tuttu. Şehir ve surları olmasına rağmen burada oturmazlardı. Ekonomilerinin dayanağı hayvancılığa uygun olarak otlakları takip ederler keçe çadırda yaşarlardı⁵⁷⁷ bu durum devletin yıkılışına kadar devam etti. Moğolistan yaylalarında yaptıkları hayvancılığı burada devam ettirdiklerinden kurdukları şehirleri etkin kullanmadılar. Bu şehirlerden bazıları yerel ahalden kalmış olmalı. Bununla beraber hayvancılık işiyle uğraşan Tuyuhunların daimi konaklama yerleri vardı.

⁵⁷⁴ **JS**, s.2537-2538.

⁵⁷⁵ Hucker, **a.g.e.**, Nu: 3565.

⁵⁷⁶ **WS**, s.2238 ve 2240; **BS**, s.3184 ve 3185-3186; **ZS**, s.912; **SUS**, s.1842; **JTS** s.5297 ve 5300; **XTS**, s.6224 ve 6626.

⁵⁷⁷ **JS**, s.2537; **WS**, s. 2234 ve 2240; **BS**, s. 3179 ve 3185-3186; **NQS**, s. 1026; **LS**, s.810; **NS**, 1978; **ZS**, s.912; **SUS**, s.1842; **JTS**, s.5297; **XTS**, 6224. Ayrıca **NQS**, s.1026'da şu bilgiler vardır: Daha sonra yavaş yavaş evler kurdular fakat halk keçe çadırları hareket ettirilebilir ev olarak kullanmaya devam etti.

Boylar barış zamanlarında hayvancılık, ticaret gibi sıradan işler ile meşgul olurdu. Çin kaynaklarının ifadesi ile Tuyuhun ülkesinde düzenli vergi yoktu. Gelirleri sağlanmadığında zengin ailelerden ve tüccarlardan tedarik edilir, yeteri kadar alır, daha fazlasını almazlardı⁵⁷⁸. Gerçekte Tuyuhunlar, başka kavimleri yöneten diğer güçlü devletler gibi yönettikleri-mağlup ettikleri kavim ve şehirlerden vergi alıyordu. Tuyuhun ülkesi içindeki halkın vergisi ise bir kısmı merkeze, bir kısmı ise zenginlere ve tüccarlara aitti. Zengin aile ve tüccar zümresinden alınan vergi devletin işini kolaylaştırmışa benziyor. Bununla beraber onlar devlet nezdinde güçlenmiş olmalı. Yine onlar Qiang şeflerinin zenginleri ve tüccarlarından planlanan zaman dışında da vergi ve iş gücü taleplerinde bulunurdu⁵⁷⁹.

Onların yasalarına göre birisini öldüren ve at çalan kişinin cezası ölümdü. Anlaşılan özel mülkiyet kanunlarla koruma altına alınmıştı. Diğer suçlardaysa tazminat olarak suçların mallarına el koyarlardı⁵⁸⁰. Kaynakların bilgi verdiği diğer bir cezai yaptırım ise şu şekildeydi: suçun durumuna göre bir çeşit aletle vurulurdu. İdam cezası alan kişi hayvan tüylerinin ezilip birleştirilmesi (ince tabakalı) ile elde edilen bir şekli başına geçirmek zorundaydı. Kayayı (veya taşı) yüksekten ona atarlardı⁵⁸¹.

At çalan kişinin cezasının ölüm olması, atın maddi bir değerinden ziyade Tuyuhun hayatındaki önemi ve anlamından kaynaklanmalıdır. Bozkırda bol otlak, çok at yetiştirip ticaret yapmak ve süvari çıkarmadaki en başta gelen ihtiyaçtı. Kendi kendine yeten bozkırlı hayat tarzı bazı olağanüstü durumlarda Tuyuhunların ihtiyaçlarını karşılamazdı. Buna çözüm için bazen askeri yola başvurular yani Çin sınırına akınlar gerçekleştirip çare bulurlar, bazen de ticaret ile ihtiyaçlarını giderirlerdi. Bu ikisinde en büyük yardımcı ve destekçileri at idi. At, askeri ve ticari hayatları için en önemli konumda olmaktadır yani devletlerinin temelindeydi. At sayesinde dış tehditlere karşı cevap verebildiler, bağımsız yaşadılar ve büyüdüler.

⁵⁷⁸ JS, s.2538; WS, s.2240; BS, s.3186; ZS, s.913; SUS, s.1842; JTS, s.5297; XTS, s.6224.

⁵⁷⁹ Matsuda, a.g.e., 1. kısım, s.92-93.

⁵⁸⁰ JS, s.2538; WS, s.2240; BS, s.3186; ZS, s.913; SUS, s.1842; JTS, s.5297; XTS, s.6224.

⁵⁸¹ WS, s.2240; BS, s.3186; ZS, s.913.

Nitekim onların devleti at üstünde kurulmuştu. Yine at ulaşım ve beslenme için çok önemliydi⁵⁸².

Tuyuhunlar ülkelerinde ihtiyaca göre zaman zaman birtakım hukuksal ıslahatlar yaptı. Shuluogan, zorla çalıştırmayı ve vergiyi azalttı, yararlılık gösterenleri ödüllendirdi, suçu olanları cezalandırdı⁵⁸³.

Tuyuhunların kültür hayatına dair bildiğimiz değerli bilgilerden biri de onların kağan unvanını kullanmalarıdır. Kağanı bir unvan olarak kullanmaları en erken Tuyuhun'un boyuyla beraber, kardeşi Muronggui'den tam ayrılacağı zaman görülür. Bu sırada, Yinalou (bu kişi diğer kaynaklarda farklı isimler ile kayıtlıdır, burada SS'deki adı verildi), Tuyuhun'a kağan olarak hitap eder⁵⁸⁴. Buradaki kağan bir devlet başkanı düzeyinde değil fakat bir boy başbuğu düzeyinde kullanılmıştır veya sonradan eklenen bir bilgidir. Bu konuda henüz bir ittifak kurulamamıştır. Daha sonraki beylerden Shuluogan, "Büyük Ordu Müfettişi", "Arabalı Atlı Büyük General", "Büyük Chanyu", "Tuyuhun Beyi" unvanlarını kullandı. Emri altındakileri eğitti, halkı istekli çalıştı. Onlar, Shuluogan'a "Wuyin Kağan 戊寅可汗" dediler⁵⁸⁵. Shuluogan burada, Hunların en yüksek unvanı olan chanyu ve Kök-Türklerin de kullandığı kağan unvanını kullandı. Kağan'ın bir devlet başkanı unvanı olarak kullanılması ise Kualü döneminde Juanjuan'ların etkisi ile olmuştur. Kağanların eşine de hatun denirdi.

Devletin en başında (Kualü döneminde kullanılmaya başlanan) kağan düzeyinde bir yönetici olurdu. Tuyuhun tarihinde sıkça gördüğümüz kağanın altındaki beyler genelde hanedan ailesinden olurdu. Yönetimde bazı bağlı beyliklerin boy beyleri de kullanılırdı.

⁵⁸² İstván Vásáry, *Eski İç Asya'nın Tarihi*, s.28-30; Denis Sinor, *Erken İç Asya Tarihi*, Çev. Ruşen Sezer, Derleyen Denis Sinor, s.18-22.

⁵⁸³ *ZZTJ*, s.3580.

⁵⁸⁴ *WS*, s.2233; *BS*, s.3178; *SS*, s.2369-2370.

⁵⁸⁵ *JS*, s.2541.

NQS ve TD'deki bilgilere göre Tuyuhunların Qingshuichuan 清水川, Chishui 赤水, Jiaohe 澆河, Tuquzhenchuan 吐屈真川'da dört büyük Uç Birlikleri vardı. Hepsi abi ve kardeşlerinin yönetimindeydi⁵⁸⁶.

Tang zamanında İmparator, memurunu göndererek Nuohebo'ya unvanlar ile davul ve sancak verdiği kaynaklarda kayıtlıdır⁵⁸⁷.

Tuyuhunların erken dönem merkezleri Gansu'nun güneyinde Tao Nehri'nin aktığı topraklar; orta dönem merkezleri Sarı Irmak'ın Güneyinin Beyleri unvanından da anlaşılacağı gibi bugün Kök Nur'da olan Sarı Irmak'ın bir bölümüydü, Shulugan döneminde ülkenin başkenti Mohechuan 莫何川 (Muhechuan 慕賀川, Mujiachuan 慕駕川) oldu. Shiyin zamanında ülkenin başkenti Fuluochuan 伏羅川 oldu kaydı vardır. Bu iki yer muhtemelen aynı yerd; sonraki dönemlerde merkezleri ise ikiye ayrılır. Yani aynı anda iki siyasi merkezleri vardı: doğu taraftaki Fusicheng, batıdaki ise (bir zamanlar Fulianchou'nun ikinci oğlu tarafından yönetilen) Çakılık idi. Doğu ve batı birbiri ile uyumlu çalışıyordu. O zamanda ülke topraklarının büyüklüğü doğudan batıya üç bin li; güneyden kuzeye binliden fazlaydı. Ülkenin doğu batı olarak yönetilmesi buradan başlamaktaydı. Kualü döneminde doğuda (yani merkezde) Kök Nur'un 15 li batısındaki Fusicheng başkent tutuldu Bu dönemlerde Tuyuhun kağanları genelde Kök Nur civarındaydı. Burası, devletin yıkılışına dek bu özelliğini korudu⁵⁸⁸.

Shiyin, Tabgaçların takvimini alıp kullanıma soktu⁵⁸⁹. Shiyin döneminde yazı kullandılar 書契⁵⁹⁰. Şehirler kurdular, saray inşa ettiler, onun küçük beyleri hep saray

⁵⁸⁶ NQS, s.1026; TD, s.5164-5165. Tuyuhunların Uç Birlikleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Hisashi Satō, "Tuyuhun de Zhu Genjudi", s.102-103.

⁵⁸⁷ JTS, s.5300; XTS, s.6226.

⁵⁸⁸ Li, Xichui Gudi yu Qiang Zang Wenhua, s.322.

⁵⁸⁹ WS, s.2237; BS, s.3183

⁵⁹⁰ Kaynak kullanılan yazının herhangi bir özelliğini açıklamaz. Molè göre Çince yazı olmalıdır, Molè, a.g.e., s.137; ancak uzun dönem büyük Hun ve Xianbei birliği altında yaşayan Tuyuhunların sadece Çin yazısı kullandığı düşünülemez. Tuyuhunlar yaklaşık 350 yıllık devletleri zarfında sadece Çin'deki devletlerle ilişki kurmadı, başka devletlerle de diplomatik ve ticari ilişki kurdu. Bu ilişkilerde muhakkak kendi yazılarını kullanmış olmalılar. Onların yazılarının olmadığı mantığa aykırı olur.

kurdu. Ülkede Budizm inancı yayıldı kaydı vardır⁵⁹¹. Tuyuhunlar gerçekte Shiyin döneminden önce yazı kullanmış ve şehirler kurmuştu⁵⁹².

Kuzey Çin'deki devletlere karşı güneydekiler ile diplomatik bağları geliştiren Tuyuhunlar bunu gayet başarılı uyguladılar. Onlar, güney hanedanlarının kuzey hanedanlarına karşı en büyük müttefiklerinden biri idi. Mesela kuzeydeki Tabgaçlara karşı güneydeki Song Devleti ile ilişkilerini her zaman iyi tuttular. Bu politikayı ustalıklı yönettiler. Tuyuhunların güçlenmesi Çin'deki devletleri rahatsız ediyordu. Tabgaç, Sui ve Tang devletleri onlara büyük çaplı hareketler yaptı.

Tabgaçlar döneminde güneydeki hanedanlar ile dost ve müttefik olan Tuyuhunlar, Tabgaçlar ikiye ayrıldıktan sonra kuzey Çin'de ortaya çıkan 4 devletten Batı Tabgaç, Doğu Tabgaç, Kuzey Qi ve Kuzey Zhou gibi kuzey devletlerinden yakındakiler (Batı Tabgaç ve Kuzey Zhou) ile bazen savaş bazense barış içinde ilişkiler kurdu; fakat uzaktakiler (Kuzey Qi ve Doğu Tabgaç) ile yakındaki devlete karşı daima müttefiklik bağlarını sıkı tutup, ticari ilişkilerini geliştirdiler, evlilik bağı kurdular. Tuyuhun beylerinin zaman zaman kuzeydeki Çin devletlerine çocuklarını rehin göndermesi bir nevi bağlılık göstergesiydi; bunun temelinde ticareti sürdürme gayesi vardı.

Tuyuhunların konumları komşu ülkelerde yüksekti. Nitekim Kuzey Qi elçisi Hexi Yong'an 紇奚 永安, Kuzey Zhou Devleti tarafından ülkesi yıkılmadan biraz önce (577 senesi) Kök-Türklerden yardım istemeye gönderildiğinde Taspar Kağan (Tuobo 572-581) 佗钵 onların elçisini Tuyuhun elçisinden aşağı oturtmuştu⁵⁹³.

Tuyuhunlar güçlü ve yiğit bir ordu milletti. Ordu daimi, ücretsiz ve süvari idi. Çok iyi askerdiler. İyi süvariler yetiştirdiler, ok atmada ustaydılar. Onlar silah imal ederdi. Ordularında yay 弓, bıçak (kama) 刀, savaşçının giydiği deriden yapılmış elbise (zırh) 甲, mızrak, uzun mızrak 稍 vardı. Gelişmiş madencilikleri sayesinde orduları güçlü idi⁵⁹⁴. Savaş zamanında taktikler uyguladılar. Tuyuhun akıncıları

⁵⁹¹ LS, s.810.

⁵⁹² Zhou, **Tuyuhun Shi**, s.116.

⁵⁹³ ZZTJ, s.5376; Taşağıl, **Gök-Türkler 1-2-3**, s.147-148.

⁵⁹⁴ WS, s.2240; BS, s.3186; ZJ, s.913.

Çin'in batı sınırına sıkça baskın yaptı. Çin sınır halkı bundan zarar gördü. Tuyuhun beylerinin ve kendilerine kattıkları boyların ve kavimlerin muhtemelen arazisi ve savaş zamanında çıkaracak askerleri vardı.

Kurdukları şehirler arasında Xiqiangcheng 西強城, Jiaohecheng 澆河城, Mantoucheng 曼頭城, Honghecheng 洪和城, Fusicheng 伏俟城, Tuyuhuncheng 吐谷渾城, Shuduncheng 樹敦城, Hezhencheng 賀真城, Minghecheng 鳴鶴城, Zhenniancheng 鎮念城, Sanzucheng 三足城, Dangyixian 當夷縣 vardır⁵⁹⁵. Bunlarla kalmayıp yaşadıkları toprakları bayındır hale getirdiler, yol ve köprü inşa ettiler. Shuijing Zhu kayıtlarına göre Tuyuhunlar Sarı Irmak üzerine köprü inşa ettiler, ona Heli 河厲 dediler⁵⁹⁶.

5.1.5. Ticaret

Tuyuhunlar Juan-juanlar ve sonra Kök-Türkler ile Liangzhou; Kuzey Çin'deki devletler ile Shanzhou; Güney Çin'deki devletler ile Yizhou; güneybatıda Tibet'teki bağlı ülkeler ile Nü Ülkesi (Kadın Ülkesi) 女國; batı topraklarında güney yolundaki bütün ülkeler ile Çakılık üzerinden iletişim sağlıyordu⁵⁹⁷.

Tuyuhunlar, bozkırlı bir devlet olarak uluslararası ticarete çok büyük işler yaptılar. Tuyuhun ticaret kervanları doğuda Çin içlerine; batıda Pers (İran) bölgesine; güneyde Tibet ve Hindistan'a uzanıyordu. Onlar, Çakılık ve Çerçen topraklarına hâkim oldular. Bu iki yer batıda güneyden giden ticaret yolunun en önemli noktalarındandı. Kuzey ve Kuzeybatıdaki Çin devletlerinin Güney Çin ve Kuzey Çin'in doğu tarafındaki devletleri bastırmaya girişip dış dünya ile irtibatlarını ve ticaret yapmalarını engelleme çabaları önündeki en büyük engel Tuyuhunlar idi. Çünkü onlar sapada kalan bu devletlerin dış dünya ile ilişkilerinde en büyük aracıydı.

⁵⁹⁵ Şehirler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Zhou, **Tuyuhun Shi**, s.116-118.

⁵⁹⁶ Köprü hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Li, **Xichui Gudi yu Qiang Zang Wenhua**, s.337-339; burası belki Muliyan döneminde karşımıza çıkan "Damuqiao 大母橋"dur. Bkz. Zhou, **Tuyuhun Shi**, s.34 ve 118-119.

⁵⁹⁷ Matsuda, **a.g.e.**, 2. kısım, s.95-98.

Tüm bozkırlı kavimler gibi Tuyuhunlar da Çin ile olan ilişkiye önem verirdi. Tuyuhun beyleri kuzey ve kuzeybatıdaki Çin devletlerine şeklen bağlıydılar ve onlardan unvanlar kabul ettiler. Kuzeydoğu ve güneydeki Çin devletlerine asla bağlı değildiler. Bununla beraber onlardan unvanlar kabul ettiler. Onların kabul ettiği unvanlar ticari ilişkinin bir çeşit usulüydü. Ticari çıkarlarını korumak ve müttefik kazanmak için böyle bir yol tuttular bu sayede büyük kazanç ve zenginlik elde ettiler. Matsuda Hsiao'nun makalesinde de belirttiği gibi Tuyuhunların Tabgaçlara gönderdiği elçi sayısının diğer devletlere göre çok daha fazla olmasının nedenlerinden biri budur. Fulianchou döneminde “İmparator Xuanwu (宣武 500-516)’döneminden, (İmparator Xiaoming 孝明) Zhengguang 正光 (520-525) saltanat dönemine kadar yabancı yak öküzü (Liniu 犛牛), Sichuan atı (Shuma 蜀馬) ve güneybatının değerli hazinelerinin ulaşmadığı yıl yoktu”⁵⁹⁸ kaydında Tuyuhunların gönderdiği hediyeler, gerekte Çin ile ticaretinin sürdürülmesi gayesiyle yapılmıştı⁵⁹⁹.

Yine Akhun (Yeda) 嚙嚙 ile Liang Devleti'nin görüşmesinde Tuyuhun ülkesinden birisinin çevirmenlik yapması ile anlaşmaya varmaları Çin kaynaklarında kayıtlıdır⁶⁰⁰. Fakat burada kullanılan dil hakkında şu an için bir bilgimiz yok. Akhunlar ve Çin'in güneyindeki devletler ile ilişkiler Tuyuhunlar eşliğinde kuruluyordu. Turfan (Gaochang), Kuça (Qiuci), Hoten, Persiya devletleri Akhunlarla aynı vaziyette idi. Hepsi, Tuyuhun ülkesinden geçip güney hanedanları ile ilişki kurardı⁶⁰¹. Juanjuanlar ile güney hanedanları arasındaki ilişkiler de Tuyuhun ülkesi üzerinden olurdu. Juanjuanlar sıkça Tuyuhun ülkesinden geçip Yizhou'ya gelirdi⁶⁰². Juanjuanlar, Tuyuhun ülkesinden (430-541 yılları arasında) 20 kez geçip güneydeki devletler (Song, Qi, Liang) ile irtibat kurdu.⁶⁰³

⁵⁹⁸ WS, s.2240; BS, s.3185.

⁵⁹⁹ WS'de kayıtlı olan bilgilere göre, Tabgaç Devleti (Kuzey Wei ve Doğu Wei)'ne giden elçi sayıları devletlere göre şu şekildeydi: Tuyuhunlar (61'i Kuzey Wei; 6'sı Doğu Wei) 67, Danchang 宕昌 23, Turfan (Gaochang 高昌) 15, Kaşgar (Shule 疏勒) 15, Dengzhi 鄧至 14, Akhun (Yeda) 嚙嚙 14, Semerkent (Xiwanjin) 悉萬斤 12, Hoten 11, Kuça (Qiuci) 龜茲 11, Persiya (Bosi) 波斯 10..., bkz. Matsuda Hsiao, a.g.e., 1. kısım, s.81-82 ve 2. kısım, s.89; Zhou Tuyuhun Shi, s.43, 48; Li, “Tuyuhun Yanjiu”, s.196.

⁶⁰⁰ LS, s.812.

⁶⁰¹ Matsuda, a.g.e., 2. kısım, s.95.

⁶⁰² NQS, 59. bölüm, s.1025, 1027 ve NS, 73. bölüm, s.1819-1820; Matsuda, a.g.e., 2. kısım, s.95-96.

⁶⁰³ Li, “Tuyuhun Yanjiu”, s.133-137.

Yizhou, bugünkü Sichuan⁶⁰⁴ başketi Chengdu 成都 bölgesidir. Eskiden beri Sichuan'ın önemli noktası olarak bilinir. Burası Tuyuhunlar ile bitişiktir ve tüccarlar sıkça kullanırdı⁶⁰⁵. Tuyuhun sınırı dışındaki ülkelerin Tuyuhun ülkesi aracılığıyla yapılan ticaret pazarlarının varış noktasıydı. Yine, Tuyuhunlar ile güney hanedanları için çok önemli bir ticaret pazarıydı⁶⁰⁶. İrtibat kurdukları ticaret noktalarında zaman zaman ellerindeki fazla ürünü verip az olanı aldıkları yani bir değiş tokuş yaptıkları da olmalıdır.

Çin'in güneyindeki hanedanların Tuyuhunların ürünlerine ilgisi genelde onların yetiştirdikleri at üzerine idi⁶⁰⁷. Bunlar askeri amaç için gayet kullanışlıydı. Bununla beraber güney hatta kuzeydeki hanedanlara giden bir diğer önemli emtia vardı ki bu ise Tuyuhunlar üzerinden batı topraklarından ithal edile gelen Kunlun Yeşim Taşı 昆仑玉⁶⁰⁸ idi. Tuyuhunlar, Köke Nur'daki İpek Yolu'na hâkim olunca batıdan doğuya İpek Yolu üzerinde büyük rol oynamaya başladı. Çin'in güneyindeki hanedanlara yeşim taşı ve onunla ilgili eşyalar Köke Nur'daki İpek Yolu üzerinden Tuyuhunlar aracılığı ile gerçekleşti. Fakat Tuyuhunların burada yaptıkları işi tam olarak bilemiyoruz. Yani onlar batıdan gelen tüccarları koruyor muydu veya ara bir ticaretle mi uğraşıyorlardı bu konuda kaynaklar açık bilgi vermiyor. Bununla beraber Hoten'den Yeşim taşı da Tuyuhunlar aracılığı ile Çin'e ulaşırdı. Yine bazı yeşim taşları Tuyuhun ülkesinde işlendi mi veya Tuyuhun ülkesindeki yeşim taşı pazarlarından mı taşındı kesin bir şey söyleyemiyoruz⁶⁰⁹.

Tuyuhunlar ile Çin'in güneyindeki devletler iyi ilişkiler kurup barış içinde yaşamışlardır. Tuyuhunlar, Song'a yirmi; Güney Qi'ye bir; Liang'a dokuz kez elçi göndermiştir. Kuzey hanedanlarında olduğu gibi burada da bütün elçiler kayıt edilmemiştir⁶¹⁰. Kaynaklardaki elçi gidiş gelişi dışında kayıtlarda olmayan işler

⁶⁰⁴ Eberhard, **Çin Tarihi**, s.6.

⁶⁰⁵ **LS**, s.810; **NS**, s.1978.

⁶⁰⁶ Matsuda, **a.g.e.**, 2. kısım, s.96.

⁶⁰⁷ Luo Xin'e göre bu at Sichuan atıdır.

⁶⁰⁸ Burada bahsedilen Kunlun Yeşim Taşı, bugün Doğu Türkistan'da Hoten bölgesindeki Hoten Nehri 和田河 üst akımları ve Shache (Yarkent) 莎车'deki Ye'erqianghe (Yarkent Nehri) 叶尔羌河 üst akımlarındaki çeşitli Ruanyu 软玉'dur.

⁶⁰⁹ Luo, "Tuyuhun yu Kunlun Yu", s.43-52.

⁶¹⁰ Matsuda, **a.g.e.**, 2. kısım, s.95 ve Zhou, **Tuyuhun Shi**, s.60-61; Li, "Tuyuhun Yanjiu", s.196.

muhakkak vardır ve bunlar ticari mahiyetli olmalıdır. Öyle ki LS’de şu bilgiler vardır: “Onun (Fulianchou) gönderdiği elçiler, bazen yılda iki-üç kez, bazen iki yılda bir kez geliyordu. Onların arazisi ile Yizhou yan yanaydı. Tüccarlar sık sık gidip geliyordu. İnsanlar bunun faydasını arzuladı, çok sayıda insan oraya (Tuyuhunlara) gitti. Onlara okuma yazma öğretiler çeviriler yaptılar (çevirmenlik)”. Ticari ilişkiler sonucu tüccarlar Yizhou’dan Tuyuhun ülkesine taşındı. Böylece halk arasında da çeşitli bağlar kuruldu⁶¹¹.

Tabgaçların ikiye ayrılmasından sonra uzaktaki devletlerden Doğu Tabgaç ve sonraki Kuzey Qi ise Tuyuhunlar ile ticaret yapma isteği duyuyordu. Doğu Tabgaçlar ve Tuyuhunlar arasında Batı Tabgaç vardı. Batı Tabgaçların batısından kuzeye oradan da Doğu Tabgaçlara elçi ve tüccar gidebilirdi. Misal bu şekilde Kualü’nün gönderdiği elçi Juanjuan topraklarından geçip Doğu Tabgaçlara gitmişti⁶¹².

5.1.6. Tarım, Hayvancılık, Ekonomi, Maden

Tuyuhunlar Kök Nur bölgesine göç etmeden önce ve göç ettikten sonra onların geçimlerinin temelinde hayvancılık vardı; fakat yanında tarım ve el sanatları ile de uğraştılar.

LS’deki ifade ile “Bu şekilde Tuyuhunların sınırı doğuda Diechuan idi; batıda Hoten ile komşu oldular; kuzeyde Turfan’a uzandılar; kuzeydoğuda Qinling ile temasa geçtiler, toprakların yüz ölçümü bin liden fazla idi. Yaklaşık olarak eskinin Çöl (akarkum) 流沙 bölgesini içine alıyordu. (Ülkelerinde) otlaklar kısıtlı, yağmur azdı. Dört mevsim kar ve buz vardı. Sadece altıncı ve yedinci ayda dolu çok yağardı. Rüzgâr açık havada estiğinde kum ve çakıl getirir, manzarayı kaplar, görüş düşerdi”⁶¹³. Kaynağın ifadesi aslında tarım ve çiftçilik için elverişsiz coğrafya ve iklim engelinden başka bir şey değildi.

⁶¹¹ LS, s.810-811.

⁶¹² Matsuda, a.g.e., 2. kısım, s.90.

⁶¹³ LS, s.810. kaynaktaki bu ifadeler Song Yun’un seyahatindekiler ile benzerlik gösterir, bkz. Yıldırım, “Sung Yün’ün Türkistan’daki Seyahati”, 285.

Onların yönettiği bölge Kök Nur ve Tibet⁶¹⁴ yaylalarını içine alıyordu. Bu yüksek ve soğuk bölgede hayvancılık için şartlar Moğolistan yaylalarındaki kadar iyi değildi. (Onların yönetimi altındaki Qianglar dâhil olmak üzere) Tuyuhunlar, nehir ile dereler, göl çevresi, vadiler ve doğada zorlu bir mücadele içine girip bölgede hayvancılıktaki düzeyi yükselttiler. Bu bölgelerin gelişmesi ve inşasına katkıda bulundurlar⁶¹⁵.

“Onlar tarım yapmayı biliyordu”⁶¹⁶, toprakları arpa 大麥 yetiştirmeye uygundu. Çokça turpgil (lahanagil) bitkiler 蔓菁, nispeteden de fasulye ve darı 菽粟 vardı⁶¹⁷.

Qianglar, Han hanedanlığı döneminde Hehuang 河湟 bölgesinde tarımı geliştirmişti⁶¹⁸. Tuyuhunlar başlangıçta bozkırlı bir halk özelliği gösterirken daha sonra Qiangların yarı tarım yarı hayvancı hayat tarzından birtakım etkilenmeleri tabiidir. Bundan şikayetçi olmadılar⁶¹⁹. Onların (tarım) aletleri 器械⁶²⁰ ve (Tören) elbiseleri⁶²¹ Çin ile neredeyse aynıdır⁶²².

At yetiştiriciliği onların hem hayatları hem de ekonomileri için en mühim konumda bulunuyordu. Onlar için sadece üretim ve ulaşım aracı değil aynı zamanda savaş içinde vazgeçilmez bir parçaydı. Tuyuhunların, tarih kayıtlarında sıkça gördüğümüz iyi atları vardı. Bunlardan ilki Kök Nur gölünde yetiştirdikleri tay-at çok iyi olurdu, buna “ejderha türü” 龍種 denirdi. İkincisi bir zamanlar Perslerden (Bosi 波斯) getirdikleri kısrağı Kök Nur’a koydular. Mavimsi beyaz renkli tay doğurdu (veya soluk kıllı) 驄駒. Günde bin li yol alabiliyordu. Ünlü Kök Nur mavimsi beyaz renkli at (Qinghai cong) 青海驄 budur. Bu at, Pers bölgesinden

⁶¹⁴ Tibet coğrafyası hakkında bkz. Jean Paul Roux, **Orta Asya Tarih ve Uygarlık**, Çev. Lale Arslan, İstanbul, 2001, s.25-26.

⁶¹⁵ Zhou, **Tuyuhun Shi**, s.110-112.

⁶¹⁶ **WS**, s.2240; **BS**, 3186; **ZS**, s.913.

⁶¹⁷ **JS**, s.2538; **WS**, s.2240; **BS**, s.3186; **LS**, s.810; **NS**, s.1977; **ZS**, s.913; **SUS**, s.1842; **JTS**, s.5297; **XTS**, s.6224.

⁶¹⁸ Zhou, **Tuyuhun Shi**, s.119.

⁶¹⁹ Matsuda, **a.g.e.**, 1. kısım, s.93.

⁶²⁰ Zhou Weizhou burdaki aletleri tarım aleti olarak değerlendiriyor, Zhou, **Tuyuhun Shi**, s.120.

⁶²¹ Tören elbisesi olmalı, normal halk bozkır hayatına uygun giyim kuşamı tercih etmelidir.

⁶²² **SUS**, s.1842.

getirdikleri at ile yerel damızlık atın çiftleşmesinden olmuştur⁶²³. Üçüncüsü ise Sichuan atı 蜀馬⁶²⁴ idi. Kuzeybatı Sichuan, Kök Nur ve Tibet yaylalarının bir parçası olduğundan Kök Nur ile kuzeybatı Sichuan, coğrafya ve bölge halkları açısından oldukça yakın ilişkiler içindedir. Bu nedenle buralarda yetiştirilen atların vücutları küçüktü, yükseğe ve soğuğa dayanıklı olurlar, dağlık bölgelerde iyi yol alabilirlerdi. Son olarak Tuyuhunlar, Çin'deki hanedanlara kaynaklarda dans eden at 舞馬 olarak kayıt edilen, törenlerde kullanılan at gönderirdi⁶²⁵. Topraklarında ayrıca yabani yak öküzü (maoniu) 犛牛⁶²⁶, katır 騾, çok sayıda papağan 鸚鵡 beslerlerdi⁶²⁷.

Onlarda madencilikte de vardı. Bakır 銅, demir 鐵, zhusha 朱砂 (dansha 丹砂 veya 朱沙)⁶²⁸ çıkarırlardı⁶²⁹. Yine, Bailan'da altın 黃金, bakır ve demir çıkartırlardı. Quzhenchuan 屈真川⁶³⁰, de tuz yatağı 鹽池 vardı⁶³¹.

5.1.7. Giyim

Tuyuhunlar uzun etekli başlık (şapka) 長裙帽⁶³², başlık (veya ipekten başlık) ya da mili (veya luomi)⁶³³ takarlardı⁶³⁴. Erkeklerin giyindiği elbise (resmi tören elbisesi olmalı) Çin ile nerdeyse aynıdır⁶³⁵. Yine onlar, kısa kollu elbise 小袖袍 ve paçaları dar pantolon 小口袴 giyerdi⁶³⁶.

⁶²³ WS, s.2240-2241; BS, s.3186; LS, s.810; NS, s.1977; ZS, s.913; SUS, s.1842; JTS, s.5297; XTS, 6224.

⁶²⁴ JS, s.2538.

⁶²⁵ Zhou, *Tuyuhun Shi*, s.57-58 ve 114-115.

⁶²⁶ Kök Nur ve Tibet yaylalarında yetişen bir çeşit sığır. JS, s.2538, SUS, s.1842, JTS, s.5297'de maoniu; XTS, s.6224, WS, s.2240, BS, s.3186 ve ZS, s.913'te linu 犛牛 olarak kaydedilmiştir.

⁶²⁷ WS, s.2241; BS, s.3186; ZS, 913.

⁶²⁸ *Cinnabar*: ilaç yapımı, yazı yazımı ve resim çizimi gibi ihtiyaçlarda kullanılır.

⁶²⁹ WS, s.2241; BS, s.3186; SUS, s.1842; JTS, 5297; XTS, s.6224.

⁶³⁰ Quzhenchuan, Tuyuhunların dört garnizonundan biri olarak gördüğümüz Tuquzhenchuan 吐屈真川 olarak da yazılabilir.

⁶³¹ SS, s.2373.

⁶³² Uzun etekli başlık: başlığın kenar çevresinde aşağı sarkan, gaz bezi gibi ince, hafif, küçük ağ-file olan başlık. Bu nedenle bu adı aldı.

⁶³³ Yüz örtüsü, yüzü koruyucu örtü. Başlığa takılır bu sayede atla giderken toz fırtınasına karşı yüzü korur.

⁶³⁴ JS, s.2538; WS, s.2240; BS, s.3186; LS, s.810; NS, s.1978; ZS, s.913; SUS, s.1842; JTS, s.5297; XTS, s.6224.

⁶³⁵ WS, s.2240; BS, s.3186; ZS, s.912; SUS, s.1842.

⁶³⁶ LS, s.810.

Kağanların giyimi hakkında ise şu bilgiler vardır: Kualü, saçını topuz şeklinde yapıp kuş tüyü⁶³⁷ ve inci takar. Siyah başlık kullanır. Altından aslan işlemeli yatakta otururdu 坐金獅子牀⁶³⁸. Fulianchou dönemindeki kayıtlara göre Çin imparatoru ona sancak, mühür ve kuşak hazırlattı. Mühür ve kuşağı üzerine süs olarak takması için ona verdi⁶³⁹.

Tuyuhun kadınları başlarını süslemede lotus çiçeği (veya altın renginde çiçek) 金花 kullanırlardı. Saçlarını örüp arkada bağlar. İnci ve deniz kabuğu takarlardı. Bunları ne kadar çok kullanırlarsa o kadar zenginlik ve asillik göstergesiydi. Kağan eşlerine hatun denirdi. Kumaş dokuyup etek yaparlar, ipekten uzun elbise veya kaftan ya da cüppe giyerler, saçlarını arkada örerlerdi. Başlarına lotus çiçeğinden (veya altın renginde çiçekten) taç/başlık 金花冠 takarlardı⁶⁴⁰.

5.1.8. Sosyal Hayat: Evlilik, Cenaze, Din

Çin kaynaklarında Tuyuhunların sosyal hayatına dair bilgiler çok azdır. Var olan bilgiler onların bozkırlı bir hayat sürdüğünü gösteriyor: Ok atmayı ve av yapmayı severlerdi. Et ve kıymızı besin olarak alırlardı⁶⁴¹. Yaptıkları avcılık onları kurt gibi yapmıştı. Organize bir toplum olmalarında bir yapı taşıydı. Ancak avcılık, büyük kalabalıkları ve devletleri beslemede yetersiz kalacağından Tuyuhun nüfusunun büyük oranda kullandığı bir besin kaynağı olamazdı. Bununla beraber Tuyuhunlar için giyimde veya gelir getiren kürk ticaretinde işe yarardı.

Onların evlilik adetlerinde varlıklı aileler bolca kalın verir, bunu sağlayamayansa kızını kaçırdı⁶⁴². Baba öldüğünde üvey anneyle, ağabeyleri

⁶³⁷ Kuş tüyü veya otsu bitkilerin parlak çiçekleri.

⁶³⁸ **WS**, s.2240; **BS**, s.3186; **ZS**, s.912; **SUS**, s.1842.

⁶³⁹ **WS**, s.2239; **BS**, s.3185.

⁶⁴⁰ **JS**, s.2538; **WS**, s.2240; **BS**, s.3186; **LS**, s.810 ve **NS**, s.1978; **ZS**, s.912-913; **SUS**, s.1842; **JTS**, s.5297; **XTS**, s.6224.

⁶⁴¹ **JS**, s.2537; **WS**, s.2240; **BS**, s.3186; **ZS**, s.913; **JTS**, s.5297; **XTS**, s.6224.

⁶⁴² **JS**, s.2538; **WS**, s.2240; **BS**, s.3186; **ZS**, s.913; **JTS**, s.5297; **XTS**, s.6224. **JS**, s.2538'de kız kaçırma, varlıklı ailelerin yaptığı bir gelenek olarak kayıt edilmiştir; fakat burada bir yanlışlık olmalıdır. Nitekim diğer kaynaklarda fakir aileler için kullanılmıştır.

öldüğünde yengeleriyle evlenirlerdi⁶⁴³, Türklerle adetleri aynıydı⁶⁴⁴. Gumilev'e göre onların evlenme gelenekleri Hun geleneğinden farklı değildi⁶⁴⁵.

Nitekim 400 yılında Shipi öldükten sonra oğlu Shuluogan küçük olduğu için tahta Wuhedi geçti. Wuhedi ise ağabeyi Shipi'nin Nian adındaki hanımıyla evlendi⁶⁴⁶. Yine 596 yılında Guanghua prenses ile evlenen Shifu öldükten sonra yerine geçen kardeşi Fuyun, İmparator'dan kendi geleneklerine göre (leviratus), prensesle evlenme isteğinde bulundu ve imparator bunu onayladı⁶⁴⁷.

Tuyuhunlar'da ölen kişiler hep gömülürdü⁶⁴⁸. Yas töreni elbise kuralları vardı. Ölen kişiyi gömdükten sonra işleri biterdi⁶⁴⁹.

Bozkırlı Tuyuhunlar ilk zamanlar atalarının dinine inanıyordu. Büyücülük, fal bakma, dağlara, ırmaklara, güneşe, aya ve doğaya (yani tanrılara) kurban verme gibi inançlar yaşıyorlardı. Gansu, Kök Nur ve Tibet yaylalarına vardıklarında bu inanışları devam ettirdiler; fakat zamanla Budizm inancı da görülmüştü ancak bu sonuncusu asla onların milli dini olmamıştı.

Muliyun, (eğer tarihi kayıtlar doğru ise) Hoten'e girdiğinde onların kralını ve on binlerce insanı öldürmüştü⁶⁵⁰. O zamanlar Hoten'de Budizm inancı vardı. Bu hadise onların Budizme karşı yaklaşımını göstermesi açısından önemlidir. Seçkin Keşiş Biyografileri (Gaoseng Zhuan) 高僧傳, 11. bölümdeki bilgilere göre Tuyuhunlar Muliyun döneminde Budizm ile temas etti. Shihuilan 釋慧覽 batı topraklarına gitmişti. Geri dönüşte Hoten'e uğradı, daha sonra Henan (Tuyuhun) ülkesinden geçti (muhtemelen 445-452 yılların arasında). Muliyun'un oğlu Qiong 瓊

⁶⁴³ JS, s.2538; WS, s.2240; BS, s.3186; ZS, s.913; JTS, s.5297; XTS, s.6224.

⁶⁴⁴ WS, s.2240; BS, s.3186; ZS, s. 913; SUS, s.1842. TD, s.5165'te ise (Türkler yerine) Beidi 北狄 ile aynı geleneğe sahip oldukları kaydı vardır; Tuyuhunlar ve Türklerin evlilik geleneğini hakkında ayrıca bkz. Gökçen Kapusuzoğlu, "Çin Kaynaklarına Göre Türk Kültür Çevresinde Evlenme ve Cenaze Gelenekleri", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 34, S. 58, 2015, s.516 ve 519.

⁶⁴⁵ Gumilev, *Hunlar*, s.330.

⁶⁴⁶ JS, s.2541; WS, s.2234; BS, s.3179-3180.

⁶⁴⁷ BS, s.3188; SUS, s.1844,

⁶⁴⁸ WS, s. 2240; BS, s.3186; ZS, s.913.

⁶⁴⁹ JS, s.2538; WS, s.2240; BS, s.3186; ZS, s.913; SUS, s.1842; JTS, s.5297; XTS, s.6224.

⁶⁵⁰ WS, s.2237; BS, s.3183.

ve diğlereri Lan'a özel davrandı, elçi gönderip hediye sundu. Bu kayıtlar Tuyuhunların Budizmle ilişkisinin ilk resmi belgesidir⁶⁵¹.

Tuyuhunların Budizm ile ilişkisine dair en önemli kayıtlar ise daha sonra Shiyin zamanında ortaya çıkmıştır. Çin kaynaklarında onun ülkesinde Budizm inancı var kaydına rastlarız⁶⁵².

Bundan başka Fulianchou 514 yılında İmparatora Yizhou'da Dokuz Katlı Budist Tapınağı kurulması için önerge verdi, imparator da fermanla buna onay verdi kaydı mevcuttur⁶⁵³. Kualü ise 540 senesinde Liang Devleti'ne elçi gönderip at ve yerel ürünlerden sundu. Buda (Shijia) 釋迦 heykeli ve 14 adet sutra 經綸 istedi. İmparator Heykel ve Zhi-zhi-nie-pan 制旨涅槃, Bore 般若, Jin-guang-ming-jiang-shu 金光明講疏 103 cilt verilmesi için emir verdi⁶⁵⁴.

Tuyuhunların dört bir yanındaki devletlerde (Çin'deki devletler, Hoten ve bir ölçüde Juanjuanlar gibi) Budizm inancı vardı. Tuyuhunların bu inançtan etkilenmesi gayet doğaldır ancak şu da akılda tutulmalıdır ki Tuyuhun yöneticileri bu durumdan politik olarak faydalanmak gayesiyle bazen Budizm'e meylectiler veya ona saygı gösterdiler. Matsuda Hsiao göre onların Budizmi benimsemesi aslında ticari nedenden kaynaklanıyordu. Çin ile ticaret yapmanın gerekliliği nedeniyle Türkistan'daki bazı Budizmi benimseyen ülkeler gibi Tuyuhunlar da birtakım ticari imtiyazlar almak için bu yolu seçmişti böylece Budist ticaret ağına katılmış oldular. Fulianchou döneminde Tuyuhun Devleti'nin isteği ile Yizhou'da Budist Tapınağı kurulması ise onların Çin'in güneyindeki hanedan ile ticari ilişkileri devam ettirmek isteğinden kaynaklıydı⁶⁵⁵.

Doğada kutsal olduğuna inandıkları varlıklara saygı devletin yıkılış döneminde dahi rahatlıklara görülebilir. Nitekim Nuohebo dönemindeki başbakan Xuan Beyi 宣王 iktidarı tekeline almıştı. Gizlice plan yapıp karışıklık çıkartmak

⁶⁵¹ Zhou, **Tuyuhun Shi**, s.133-134.

⁶⁵² **LS**, s.810.

⁶⁵³ **LS**, s.810.

⁶⁵⁴ **NS**, 7. bölüm, s.215.

⁶⁵⁵ Matsuda, **a.g.e.**, 2. kısım, s.89.

istedi. Ordu hazırlayacaktı, dağ tanrısına kurban verileceği yalanını söyledi. Bu sayede prensese saldıracaktı, Nuohebo'yu Tibetlilere kaçmasını sağlayacaktı kaydı ise çok önemlidir. Tuyuhun Devleti'nin son beyi döneminde dahi böyle bir inancın yaşaması, onların dini inancı hakkında önemli bir belgedir⁶⁵⁶.

⁶⁵⁶ **JTS**, s.5300. Ayrıca bkz. **XTS**, s.6226.

SONUÇ

Araştırmacılar da merak uyandıran Tuyuhunların kökeni ve dilleri üzerine kesin bir şey söylemek şu an için pek olanaklı görünmüyor. Bu bahiste kaynakların bize verdiği bilgiler yetersiz kalıyor. Yeni bilgilerin ortaya çıkmasını beklemek zorundayız.

Tuyuhunlar, Hunlardan sonra bozkır kültürünü devam ettirdiler. Bu anlamda uzun yıllar boyunca bozkır kültürünü yaşattılar. Onların da sürdürdüğü bu gelenek Ötügen’i merkez tutan Kök-Türklere geçiş aşamasındaydı veya geçmişti.

Onların güçlü ve uzun yaşayan bir devlet olmasında en başta gelen unsurlardan biri “at” idi. Kaynaklardaki ifade ile onlar, atların otlak sıkıntısı yüzünden yurtlarından ayrılıp batıya gittiler, at sırtında devlet kurdular, yaşattılar. Onların devletinin gücü atlarının besili olması ile doğru orantılıydı.

Ayrıntılı olmasa ana hatlarıyla resmini çizmeye çalıştığımız Tuyuhunlar, kuzeyde Moğolistan yaylaları; doğuda Çin; güneyde Hindistan ve Tibet; batıda Türkistan ve İran’a kadar sahada büyük olaylara tanıklık ettiler. Kurucuyu Yeyan olarak kabul edersek 329-663 arasında toplam 344 yıllık, birçok millete nasip olmayan, bu kadar uzun ömürlü bir devlet hakkında Çin kaynakları elbette en değerli ve sağlam bilgileri vermişti ancak bazen bir kısmı tekrardan ibaret bir kısmı efsanevi bir kısmı ise seddin dışındaki bozkırlı kavimleri kötüleyici, klişeleşmiş birtakım metinlerden ibaretti. Çin’deki devleti övmek için oluşturulmuştu. Bu yüzden Tuyuhunların toplum ve devlet gelişimini kısıtlı olarak takip edebiliyoruz. Mesela Çin kaynaklarında geçen ve Tuyuhunların kendilerine kattıklarını düşündüğümüz “Hunların köle ve hizmetçisi” ifadesi açık değildir. Yine onların öz içtimai hayat veya unvanları (mesala çoğu unvan Çin menşeli verilir) gibi konularda Çin kaynakları çok az bilgi vermiştir.

Onlar hakkındaki nerdeyse tüm kayıtların Çinliler tarafından tutulması nesnel bir üretimde bulunmamızda büyük bir zorluk olarak karşımızda duruyor. Mesela ülkelerinin isim almasında gördüğümüz gibi onları Çin kültürünün etkisinde gösteren

bazı metinler vardır. Bu tür zorlama kayıtları ne ölçüde tuttular, bunu tam olarak bilemiyoruz ancak onları bulup çözümlmek biz tarihçilerin işidir.

Kökenleri Türk mü Moğol mu? Çin kaynaklarında onların “Türkler ile aynı gelenekten (leviratus) oldukları” kayıtlarını görüyoruz. Neden Türkler? Aslında aynı kültüre sahip olmaları rastlantısal bir kayıt veya basitçe bir geçiş cümlesi gibi görünmüyor. Çok büyük tarifler vardır: Oğuz Kağan Destanı ile neredeyse aynı olan ok öğretisi, bozkırlı yaşam, iki kanatlı devlet yapısı, birisini öldüren ve at çalanın cezasının ölüm (veya at çalanın çok ağır ceza alması) olması, “chanyu” unvanını kullanmaları ve yine eski zamanların chanyu unvanına denk gelen yani devlet başkanına “kağan”, onun eşine “hatun” denilmesi. Evlilik adetleri (kız tarafına kalın verilmesi, leviratus geleneği), yeme içme (et ve kımız), giyim kuşam, ölen kişinin gömülmesi... Tuyuhunlar, anayurttan ayrılıp batıya göç eden Türk boylarını andırır vaziyettedir. Geldiğimiz noktada kültür yapılarının Türk olarak görüyoruz. Tuyuhunların kültürünü Türk kabul etmekle onları ırki olarak Türk kabul etmiş değiliz (mesala Kitanların da kültürü Türk; fakat kendileri Moğoldur); fakat onların içinde çok sayıda Türk vardı, bunu yok sayamayız. Ancak şu an için kökenlerini bilemiyoruz bu yüzden bu soruya cevap veremiyoruz. Ayrıca Tuyuhunların içinden çıktığı Murong boyuna da bir ana kaynak incelemesi yapılmalıdır kanaatindeyiz. Bununla beraber, Tuyuhunların daha göç zamanlarında Hun boylarını içlerine kattıklarını düşünüyoruz. Zamanla başka Hun bakiyeleri Xia beylik ailesi Helian ile Kuzey Liang Devleti'nin halkının bir bölümü ve devletleri yıkıldıktan sonra Tuyuhunlara gelen Tabgaç yönetici zümresinden bir kısmı da içlerine kattılar. Aynı zamanda Batı Qin Xianbei Qifu ailesi ve mirasına da bünyelerine kattılar. Böylece onlar fetih yapacak insani gücü buldular. Buna ekonomik ve politik katkılar yaptılar, temellerini bu zemine yerleştirdiler. İlk zamanlar Qiangları da bünyelerine katmışlardı. Tuyuhunlar başlangıçta nüfusça az gibi görünselerde yabancı bir coğrafyada kimliklerini kaybetmemelerini sağlayan unsurlardan birinin de nüfusça gelişim göstermelerinden kaynaklandığını düşünüyoruz.

Tuyuhunların devletlerinin olduğu zamanlarda devlet kurmak Moğollardan ziyade Türklere has bir gelenektir. Moğollar bu nizamı çok geç ve Türklerden

aldıkları gelenek sayesinde sahip olabilmişlerdir. Bu da Tuyuhunların Türk geleneğinden geldiğine bir misal olarak düşünülebilir.

Onların tarihi üzerine diğer bir sorunsu Tuyuhunların Qiang kültürünü özümstedikleri veya onların Qianglaştıkları gibi görüşlerdir. Qiangların ilk zamanlar birçok oymağa ayrılmış ve birlikten yoksundular. Onların devletleşemedikleri hakikattir. Onlar mağlup ve tabi oldu. Güç kullanarak itaat altına aldıkları Qiangları uzun süre yönettiler. İki halkın kültürü ile ilgili Çin kaynaklarının verdiği bilgilere göre onlar birbirinin aynı değildi. O halde onların Qianglaştıkları zorlama bir çıkarım olur, tarih ile çelişir. Zaten Tuyuhunlar Türklerle aynı geleneğe sahipti; Qianglar ile değil. Bundan başka, biz ana kaynaklara inerek henüz bir çalışma yapmasak da birçok araştırmacıya göre, Tuyuhunlar bugün bile var olan bir halktır. Onlar Tibetlilerden de farklılardır.

Zor zamanlarında Bailan'a sığınmaları Qianglarla iyi ilişkiler kurduğunun göstergesidir. Belki Qianglar ile evlilik ilişkileri kurdular. Yerel ahaliden yararlandılar.

Doğal sınırlarına ulaşan Tuyuhun Devleti bazen kendi içlerinden kaynaklı sorunlar bazen de dışarıdan bir tehdidin gelmesi neticesinde yıkılışa sürüklendi. Tibet İmparatorluğu'nun yükselmesi ile akrabası Qiang boylarını kendine katması Tuyuhunlara zarar vermişti. Sui, Tang ve Tibetlilerin önemli bir güç olarak ortaya çıkması onları yıkılışa götürdü.

Tuyuhunlar, Hun ve Xianbei atlı kültürünü devam ettirdiler. Onların kültürü bizim açımızdan Türk kültürüdür. Yönetici vasıflarını Hun ve Xianbei döneminde bilemişlerdi. Bu sayede Qianglar üzerinde kolayca egemen oldular.

16 Devlet Döneminde kurulan devletler genelde Çinileşti ancak Tuyuhunlar yıkılana dek kendilerini muhafaza ettiler. Çin unvanlarını kullanmaları, Shiyin'in Tabgaçların takvimini kullanıma sokmasında da gördüğümüz gibi bazen Çin kültüründen etkilendiler. Kayıtlara göre onların ülkesinde Budizm de yayılmıştı, bu sonucusu Çin kültürünün onlara etki yapmasındaki en önemli unsur olmalı. Budizme meyletmeleri bazen ticari kaygıdan dolaydı. Kuzey ve güneydeki Çin

devletlerinden güneydekiler ile her zaman iyi ilişkiler kurdular. Onların dış dünyaya açılmasında en büyük rolü oynadılar.

Yine herkesin malumu olan Hun ve Türk gücüne karşı Çin sarayında yapılan tartışmalar Tuyuhunlar için de yapılmıştı; fakat bunlar o kadar ciddi veya hayati şiddette olmamıştır. Diğer bir söyleyişle Çinlilerin Tuyuhunları tehdit olarak görmesinin temelinde akınları engellemek veya ticaret yollarına hâkim olmak gibi gayeler yatıyordu; ancak Hun ve Türklere karşı ise bir beka meselesi gibiydi.

Tuyuhunların uzun yaşamasındaki sır, onların alışılmış boy yapısını aşmış olmalarıydı. Öyle ki devletin yıkılışı içerden değil dışardan bir hareket sonucunda olmuştu. Ve bir diğer önemli unsur ise Tuyuhun beylerinin bir saray hayatına hapsolmeden çevreyi tanımaları (mesela savaşmayı unutmamaları, saray oyunlarına gebe kalmamaları) ve benliklerini korumaları sayesinde olmuştur.

İpek Yolu'nun bir kısmına hâkim olmaları Tuyuhunları çok geliştirmişti. Bu büyük ticari kültür ve bilgi hazinesi üzerinde bulunuyorlardı. Onların dünyadaki etkilerini anlamak için İpek Yolu üzerindeki çalışmaların geliştirilmesine muhtacız.

EKLER

ÇİN KAYNAKLARI HANEDAN YILLIKLARINDA TUYUHUNLARLA İLGİLİ MONOGRAFİLERİN ÇEVİRİSİ VE ÇİNCE METİNLER

Kaynakların Çevirisi⁶⁵⁷

Jin Shu (Jin Shu 晉書, 97. Bölüm, Tuyuhun 吐谷渾 Monografisi, s.2537-2542)

Tuyuhun 吐谷渾, Muronggui 慕容廆 'yin cariyeden doğmuş büyük kardeşidir. Babaları Shegui 涉歸 boyları ikiye ayırıp 1700 aileyi ona (Tuyuhun'un idaresine) verdi. Shegui öldüğünde, (Murong)gui onun yerine tahta geçti. İki bölüğün atları (yılık atı) kavga etti. (Murong)gui sinirlenerek dedi ki: *“Merhum babamız (bizi) ayırıp farklı boylar olarak yerleştirdi. Neden biz uzak değiliz, atlarımızın kavga etmesine neden oluyoruz!”* Tuyuhun (cevaben) dedi ki: *“At bir hayvandır, kavga etmek onların doğasında var. Kızgınlığın neden insana! Ayrılmak çok kolay, senden 1000 li ⁶⁵⁸ uzağa gitmeliyim”*. Bunun üzerine (Tuyuhun) hemen yola çıktı. (Murong)gui pişman oldu. Başkâtibi 長史 Shinaloufeng 史那樓馮 ve babası zamanındaki bilgilerden birini onun (Tuyuhun'un) peşine düşmesi ve geri döndürmesi için gönderdi. Tuyuhun dedi ki: *“Merhum babamızın anlattığı falda (şaman falı) iki çocuk olacak büyük refaha kavuşacaklar, bolluk torunlarına geçecek (diyordu). Ben cariyeden doğmuş aşağı biriyim. (Muronggui'den) yüksek olamam, geleneklere göre ben yönetirsem olmaz. Bugün at yüzünden ayrıldık, belki göğün işaretidir! Emrin altındakilere atları doğuya sürmelerini denemeleri için emir ver. Eğer atlar doğuya dönerse, o zaman bende onları takip edip gideceğim”*. Loufeng, iki bin atlısını, (Tuyuhun'un beraberindeki) atları toplayıp doğuya götürmeleri için

⁶⁵⁷ Hanedan yıllıklarındaki Tuyuhun monografilerini verdiğimiz bu bölümde her bir monografi kendi içinde değerlendirilecektir. Kafa karışıklığının önüne geçmek için Çince karakterler ve bazı karakterlerin anlamları her monografide tekrarlanmaya çalışılacaktır.

⁶⁵⁸ Yaklaşık 500 metre.

gönderdi. Atları toplayıp doğuya doğru birkaç yüz adım attılar; (fakat) atlar aniden acı içinde kişneyip batıya koştu. Bu şekilde olan ondan fazla at vardı. Loufeng diz çöktü ve dedi ki: “*Bu insan işi değil*”. Bundan sonra durdu. Xianbei 鮮卑’ler ağabeye Agan 阿干 derler, (Murong)gui onu (Tuyuhun’u) aklına getirip, Ağabey Türküsü’nü 阿干之歌 yaptı. Her gece kederlendiğinde, sıkça o türküyü söyledi.

Tuyuhun boylarına dedi ki: “*Biz abi kardeş ülke sahibi olacağız. (Murong)gui’den onun büyük torunlarına sadece 100 yıldan fazla olacak. (Bize gelince) benim büyük torunlarımdan sonra, onların zenginliğini umuyorum!*” Bundan sonra hemen batıya gittiler. Yin Dağına (Çogaz Dağı?) 陰山 konuşlandılar. Yongjia Saltanat Yılları (307-313) 永嘉 karışıklığında Long 隴’u geçmeye başladılar ve batıya gittiler. Ondaki sonraki nesli Xiling 西零’den batıda Gansong 甘松 sınırına kadar ele geçirdi, en uzakta Bailan 白蘭’a toprakları birkaç bin li idi. Şehir ve surları olmasına rağmen buralarda iskân etmezlerdi. Otlak ve suları takip eder, keçe çadırda yaşar, et ve kınızı besin olarak alırlardı. Başkâtip, Saray Danışmanı 司馬, General 將軍 memuriyetlerini kurmuşlardı. (Onlar) okuma yazmayı iyi biliyorlardı. (Tuyuhunların) erkekleri uzun etekli başlık (şapka) 長裙⁶⁵⁹ ve mili⁶⁶⁰ takarlardı. Kadınları başlarını süslemede altın renginde çiçekler 金花 kullanırlardı. Saçlarını örüp arkada bağlarlar, inci ve deniz kabuğu takarlardı. Evlilik adetlerinde zengin aile bolca kalın verir, kızı kaçırıp giderlerdi. Baba öldüğünde (çocuklar) üvey anneleri ile evlenir, ağabeyleri öldüğünde yengeleri ile evlenirlerdi. Yas tutarken elbise kuralları vardı. Ölen kişiyi gömdüklerinde işleri biterdi. Ülkelerinde düzenli vergi yoktu. Gelirleri sağlanamadığında zengin ailelerden ve tüccarlardan yeterince alıncaya kadar tedarik edilirdi. Birisini öldürenin ve at çalanın cezası ölüm olup diğer suçlardaysa tazminat olarak suçludan mallarını alırlardı. Onların toprakları arpa 大麥 yetiştirmeye uygundu. Çokça turpgil (lahanagil) bitkiler 蔓菁, nispeten de fasulye ve

⁶⁵⁹ Uzun etekli başlık: Başlığın kenar çevresinde aşağı sarkan, gaz bezi gibi ince, hafif, küçük ağ-file olan başlık. Bu nedenle bu adı aldı.

⁶⁶⁰ Yüz örtüsü, yüzü koruyucu örtü. Başlığa takılır bu sayede atla giderken toz fırtınasına karşı yüzü korur.

darı 菽粟 vardı. Sichuan atı (Shu Ma) 蜀馬 ve yabani yak öküzü (maoniu) 犛牛⁶⁶¹ beslerlerdi. Kuzeybatıdaki çeşitli milletler onlara (Tuyuhunlara) Achai Düşmanları (Achai lu) 阿柴虜 veya Ye Düşmanları (Ye lu) 野虜 derlerdi. Tuyuhun 72 yaşında öldü. 60 tane çocuğu vardı. Büyük oğluna Tuyan 吐延 denirdi. (Tuyuhun'un) yerine geçti.

Tuyan yedi ayak sekiz parmak boyundaydı (uzun boyluydu). Olağanüstü görünüşü ve kabiliyetleri vardı. Qiang 羌 düşmanı ondan korkuyordu. Ona, Xiang Yu 項羽 dediler. Gaddar tabiatlıydı, bilgeliğine güveniyordu. Qiang lideri Jiangcong 姜聰 tarafından yaralanmasına engel olamadı. Kılıç hala vücudundayken Generali Hebanı 紇拔泥'ye dedi ki: *“Alçak adam hatam yüzünden beni hançerledi, kontrol ettiğimiz bütün Qianglar benden sebeptir. Ben öldükten sonra, Yeyan 葉延'a yardımını yüksek tut. Hemen gidip Bailan'a sığın”*. Sözlerini bitirdi ve öldü. 13 yıl yönetmişti. 12 çocuğu vardı. Büyük olan Yeyan onun yerine tahta çıktı.

Yeyan 10 yaşındaydı. Babası Qiang lideri Jiangcong tarafından öldürülmüştü. Her sabah otları birleştirip Jiangcong'un şeklini yapıyor, ağlayıp ok atıyordu. Ok hedefi bulursa bağırıp ağlıyor, bulmazsa gözlerini kocaman açıp yüksek seste bağırıyordu. Annesi ona dedi ki: *“Generaller onu çoktan parçalara ayırdı, neden böyle yapıyorsun?”* Yeyan sessizce ağlayarak dedi ki: *“Aslında otlardan yaptığım bir kişiye ok atmanın eski düşmana faydası olmadığını biliyorum. Bu sonsuz hırsımı göstermekten başka bir şey değil”*. (Yeyan) ailesinin sözünü dinlerdi. Annesi hastalandı. Beş gün bir şey yemedi, Yeyan da bir şey yemedi.

Büyüdüğünde aşırı derecede kararlıydı. Evrenin nasıl yaratıldığı, imparator ve beylerin kronolojisi hakkında gayretle istişare ediyordu, yine dedi ki: *“Törenler Kitabına 禮 göre Beyin torunu büyük babasının adını soyadı (ülke adı) olarak alabilirler. Benim ecdadım Changli 昌黎'den başlıyor, burayı yurt tuttular. Ecdadımı şerefleştirmek için, şimdi Tuyuhun'un soyadı (ülke adı) yapılmasını*

⁶⁶¹ Kök Nur ve Tibet yaylalarında yetişen bir çeşit sığır.

emrediyorum". Yönetiminin 23. yılında 33 yaşında öldü. 4 çocuğu vardı. Büyük olan Bixi 辟奚 onun yerine tahta çıktı.

Bixi yardım sever, dürüst ve hoş görülüydü. İlk zamanlar Fujian 苻堅'ın gücünü duydu. Elçi gönderip 50 baş at, 500 Jin 斤 altın ve gümüş sundu. (Fu)jian çok sevindi, ona Uzağı Teskin Eden General 安遠將軍 unvanını verdi.

O zamanlar Bixi'nin üç kardeşi otoriter ve keyfi hareket ediyordu. Başkâtip Zhong'edi 鍾惡地 ve Saray Danışmanı Qisuyun 乞宿雲, üç kardeşi ele geçirip öldürdüler. Bixi kendisini kanepenin üstüne attı. (Zhong)'edi ve diğerleri koşup ona yardım ettiler. Bixi daima dostçaydı. Bilincini kaybetti, hastalandı. Veliahttı Shilian 視連'a dedi ki: *"Ben kardeşlerimi öldürdüm, öbür dünyada onlara nasıl bakarım. Ülke meselelerinde, her konuda benim yerime vekâlet et. Kalan yıllarımda yaşamımı başkasına (sana) bağlı sürdüreceğim hepsi bu"*. Bundan sonra kederinden öldü. 25 yıl yönetti, öldüğünde kırk iki yaşındaydı. 6 çocuğu vardı. Shilian onun yerine tahta çıktı.

Shilian tahta çıktıktan sonra Qifu Qiangui 乞伏 乾歸⁶⁶² ile iyi ilişkiler kurdu. O, (Shilian'a) Bailan Beyi 白蘭王 unvanını verdi. Shilian'nın dürüst ve ihtiyatlıydı bir kişiliği vardı. Babası kederden öldüğünden devlet işlerine karışmadı. Yedi yıl ziyafet verip eğlenmedi, gezmedi. Yönetiminin 15. senesinde öldü. 2 çocuğu vardı. Büyüğünün adı Shipi 視罷, küçüğünün adı Wuhedi 烏紇堤'di.

Shipi seçkin, kararlı ve büyük stratejistti. Yüreğini herkese açtı, insanları teskin etti ve bağdaştırdı. Halk eve döner gibi acele ediyordu.

Qifu Qiangui elçi gönderip (Shipi'ye) Asalı Elçi 使持節, Longhe'nin Batısı Askeri İşler Müfettişi 都督龍涇已西諸軍事, Çöl Eyaleti Çobanı 沙州牧, Bailan Beyi unvanlarını verdi. Shipi bu unvanları reddetti. Qiangui çok sinirlendi ama onun güncünden korkuyordu. İlk zamanlar iyi ilişkilerini sürdürdü, nihayetinde ordu gönderip saldırdı. Shipi büyük mağlubiyet aldı, geri çekildi ve Bailan'a sığındı. 11

⁶⁶² Çince karakterlerin okunuşu: Gangui veya Qiangui.

yıl yönetti, 33 yaşında öldü. Oğlu Shuluogan 樹洛干 küçük olduğu için tahtı Wuhedi'ye devretti.

Wuhedi'nin diğer adı Dahai 小孩'dı. Karakteri zayıftı, kendini alkole vermişti, güzel kadınlar ile eğleniyordu. Ülke işleriyle ilgilenmedi. Qifu Qiangui Chang'an 長安'a girdiğinde, Wuhedi sıkça onun sınırını yağmaladı. Qifu Qiangui buna çok sinirlendi. Onu cezalandırmak üzere süvarilerinin başında sefere çıktı. Wuhedi ağır bir mağlubiyet aldı, on binden fazla kayıp verdi. Güney Liang 南涼'a sığındı, sonunda Yabancı Ülke 胡國'de öldü. Sekiz yıl yönetti. Öldüğünde otuz beş yaşındaydı. Shipi'nin oğlu Shuluogan onun yerine tahta çıktı.

Shuluogan 9 yaşındaydı ve yetimdi. Annesi Nian Hanım 念氏 zeki, bilge ve güzel görünümlü bir kadındı. Wuhedi onunla evlendi. Nian onu çok sevdi, sonra ülke işlerini ona bıraktı. Shuluogan 10 yaşında kendini veliaht ilan edip 16 yaşında tahta çıktı. Emri altındaki birkaç bin aile ile Mohechuan 莫何川'a sığındı (başkent yaptı). Kendine, "Büyük Ordu Müfettişi 大都督", "Arabalı Atlı Büyük General 車騎大將軍", "Büyük Chanyu 大單于", "Tuyuhun Beyi 吐谷渾王" unvanlarını aldı. Emri altındakileri eğitti, yasalar getirdi, tebaası mutlu şekilde çalıştı. Ona Wuyin Kağan 戊寅可汗 dediler. Sha ve Qiang 沙滄'da çeşitli milletlerden ona bağlanmayan yoktu.

Qifu Qiangui onu çok kıskandı. 20 bin süvarisini alıp Chishui 赤水'de ona saldırdı. Shuluogan hezimete uğradı, bundan sonra Qiangui'e bağlılık bildirdi. Qiangui ona Dilere Baş Eğdiren General 平狄將軍, Chishui Koruyucu Generali 赤水都護, onun kardeşi Tuhuzhen 吐護真'e Düşmanı Zapteden General 捕虜將軍, Cengcheng Komutanı 層城都尉 unvanlarını verdi. Shuluogan bundan sonra Qifu Chipan 熾磐 tarafından defalarca bozguna uğratıldı, yine Bailan'a sığındı, utancından ve öfkesinden öldü. 9 yıl yönetti. Öldüğünde 24 yaşındaydı. 4 çocuğu vardı. Velihttı Shiqian 拾虔 onun yerine tahta çıktı. Bundan sonra tahta çıkanlar kesilmedi.

**Wei Shu ve Bei Shi (Wei Shu 魏書, 101. Bölüm, Tuyuhun 吐谷
渾 Monografisi, s.2233-2241; Bei Shi 北史, 96. Bölüm, Tuyuhun 吐谷
渾 Monografisi, s.3178-3189⁶⁶³)**

Tuyuhun 吐谷渾, aslen Liaodong 遼東 Xianbeilerinden 鮮卑 Tuhe 徒河 [bölgesinden] Shegui 涉歸'in oğludur. Shegui'in diğer adı Yiluohan 弈洛韓'dır. (Onun) iki oğlu vardı. Cariyeden doğma olan büyüğünün adı Tuyuhun, küçüğünün adı Ruoluogui 若洛鬼'di. Shegui öldü, Ruoluogui onun yerine geçti ve boyların idaresini eline aldı. Murong ailesi 慕容氏 oldular. Shegui hayattayken 700 haneyi ayırıp Tuyuhun'a vermişti. Ruoluogui ile Tuyuhun iki bölüğün atları kavga edip birbirini yaraladı. Ruoluogui buna sinirlendi. Elçi gönderip Tuyuhun'a dedi ki: *“Merhum babamız hayattayken ağabeyimle (sen ile beni) ayrı bölükler olarak ayırdı. Neden atlarımızı birbirimizden uzaklaştırmıyoruz ve atlarımız kavga edip birbirini yaralıyor?”* Tuyuhun (cevaben) dedi ki: *“At⁶⁶⁴ ot yer su içer, baharda onlarda dürtü olur bu nedenle kavga ettiler. At kavga ediyor ama kızgınlığın insana! Ayrılmak çok kolay, şimdi senden 1000 li uzağa gitmeliyim”*. Ruoluogui (bundan) pişman oldu. Babası zamanındaki bilgilerden birisini ve Başkâtibi 長史 Qinalou 七那樓'yu ondan özür dilemesi için gönderdi⁶⁶⁵. Tuyuhun (onlara) dedi ki: *“Atalarımız zamanından beri Liao'nun batısını 遼右 (Liaoxi 遼西) erdemle yönettik. Rahmetli babamız zamanındaki fal (şaman falı) diyordu ki: ‘İki çocuk olacak, kurdukları rahat ve varlıklı yönetim kuşaktan kuşağa nesline geçecek’. Ben cariyeden doğmuş aşağı biriyim. Senden yüksek olamam, geleneklere göre ben yönetirsem olmaz. Bugün at öfkeye yol açtı⁶⁶⁶. Belki göğün işaretidir. Emrin altındakilerden atları doğuya sürmelerini iste, atlar eğer doğuya giderse bende onları takip edeceğim”*. (Qinalou) Hemen beraberindeki süvarilere atları geri döndürmeleri için emir verdi. Atları

⁶⁶³ Tuyuhun monografisindeki WS kayıtları sona erene kadar WS ve BS kaynakları nerdeyse aynı bilgileri verir. WS'deki kayıtlar bittiğinde ise BS'deki bilgiler biraz daha devam eder. Bu iki kaynağın Tuyuhun tarihi için çok önemli olmasından dolayı, hem mukayese için kolaylık hem bilgilerin toplu olması gayesiyle buradaki ana metinde BS'deki bilgileri aynen verdik; fakat WS ile farklı olan bilgileri dipnotta belirttik.

⁶⁶⁴ WS'de bu cümlemin başında ek olarak “At hayvandır” kaydı vardır.

⁶⁶⁵ WS'de “... Ardından gidip, özür dileyip kalmasını sağlamak için gönderdi”.

⁶⁶⁶ WS'de bugün at ayrılığa sebep oldu.

birkaç yüz adım (doğuya çektikten) sonra, (atlar) aniden acı içinde kişnedi ve hemen batıya koştu. Ses aynı bir dağın çöküşü gibiydi. Bu şekilde ondan fazla at vardı. Her dönüşlerinde atlar şaşırıyordu (galiba birkaç kez denendi). (Qina)lou'nun gücü tüketmişti. Diz çöküp dedi ki: “Kağan 可汗, bu şeyi insan çözemez!” Tuyu(hun) boylarına dedi ki: “Biz abi kardeş neslimiz hep refah içinde olmalıyız. (Ruoluo)gui'yin (adı) çocuğuna ve nesline devredecek, o zaman yüz yıldan fazla olabilir; bana gelince, torunlarım zamanında şanımız başlayacak”.

Ardından hemen batıya gidip Yin Dağına (Çogaz Dağı?) 陰山 konuşlandılar. Sonra Long 隴'dan geçtiler. Tuhe, ağabeye “Ayu 阿于⁶⁶⁷”der. Ruoluogui, Tuyuhun'u aklına getirip Ayu Türküsü 阿于歌⁶⁶⁸'nü yazdı.

Tuyuhunlar sonra ilerleyip Long'u geçtiler, Fuhan 枹罕'da durdular. Fuhan'dan⁶⁶⁹ Gansong 甘松'a ulaştılar. Güneyde Angcheng 昂城 ve Longhe 龍涸 ile sınır oldular. Taoshui 洮水'nin güneybatısından en uçta Bailan 白蘭'a toprakları birkaç bin li içinde otlak ve suları takip eder keçe çadırda yaşar et ve kımız ile beslenirlerdi. Kuzeybatıdaki çeşitli milletler onlara Achai Düşmanları (Achai lu) 阿柴虜'derdi.

Tuyuhun öldüğünde 60 çocuğu vardı. Büyük çocuğu Tuyan 吐延 yedi ayak sekiz parmak boyundaydı (çok uzun boyluydu). Cesareti ve gücü insanı aşıyordu. Dengesiz mizacı vardı. Angcheng Qianglarının 羌 lideri Jiangcong 姜聰 tarafından yaralandı. Kılıç hala vücudundayken Yeyan 葉延'ı çağırıp Büyük Generali 大將 Juebani 絕拔渥⁶⁷⁰'ye dedi ki: “Ölmek üzereyim, hemen gidip Bailan'a sığın. Orası hem zorlu ve uzak hem de yerel ahali zayıf, kontrolü ve savunması kolaydır. Yeyan çocuk, onu başkasına emanet etmek istiyorum ama zamanım az birini bulamamaktan korkuyorum. Şimdi, Yeyan'ı sana emanet ediyorum, bütün gücünle ona yardımcı ol.

⁶⁶⁷ WS'de Aga 阿干

⁶⁶⁸ WS'de Agan Türküsü 阿干歌.

⁶⁶⁹ WS'de “Fuhan'dan” idafesi eksik.

⁶⁷⁰ WS'de Hebani 紇拔渥.

Eğer çocuğum (Yeyan) tahta çıkabilirse endişem olmaz". (Tuyan) kılıcı çıkardı ve öldü. (Öldüğünde) on iki çocuğu vardı.

Yeyan küçük ama cesur ve kararlıydı. 10 yaşında otlardan insan yapıp adını Jiangcong koydu. Her sabah hemen ona ok atıyor, ok hedefi bulursa bağırıp ağlıyordu. Annesi dedi ki: *"Generaller, alçağı çoktan parçalara ayırdı. Senin yaşın küçük, neden her gün kendini derin hüzne sürüklüyorsun!"* Yeyan hıçkırarak ağlıyor, kendini kontrol edemiyor gibiydi. Annesine cevap verdi: *"Bir faydası olmadığının farkındayım ama düşüncem sınır tanımıyor, onun acısını aşamıyorum"*. (Yeyan) ailesinin sözünü dinlerdi. Annesi hastalandı üç gün bir şey yemedi. Yeyan da bir şey yemedi. (Yeyan) sıklıkla eski kitap ve kayıtları okuyordu. Büyük babası Yiluohan'ın Changli Beyi 昌黎公 unvanını kullandığını söyledi. (Dedi ki): *"Ben beyin torunuyum Törenler kitabına 禮 göre beyin torunları büyük babalarının adını soyadı (ülke adı) olarak alabilir, bu nedenle Tuyuhun'u soyadı (ülke adı) olarak aldım"*.

Yeyan öldü, oğlu Suixi 碎奚 yerine tahta çıktı. Doğası saf, dürüst ve ihtiyatlıydı. Üç kardeşi iktidarı kendi ellerine aldı, Suixi egemen olamadı. Büyük generaller onları öldürdü. Suixi bunalım ve acı yaşıyor, yönetmek istemiyordu. Bunun üzerine oğlu Shilian 視連'ı veliaht yaptı, devlet işlerini ona emanet etti. Mohelang 莫賀郎 unvanını aldı, Çin (Hua) 華 dilinde "baba 父" anlamına gelir. (Sui)xi kederinden öldü. Shilian iktidara geldiği zaman babasının acısını yaşıyordu Bu yüzden gezip eğlenip yiyip içmedi. Yönetiminin 15. yılında öldü. Kardeşi Shipi 視羆 tahta geçti. O da öldü. Oğlu Shuluogan 樹洛干'ın ve diğerlerinin hep yaşı küçüktü. Kardeşi Wuheti 烏紇提 tahta çıktı, Shuluogan'ın annesi ile evlendi. Mugui 慕璿 ve Muliyan 慕利延⁶⁷¹ adında iki çocukları oldu. Wuheti'nin diğer adı Dahai 大孩'dı, (o da) öldü. Shuluogan tahta çıktı. Kendine, Arabalı Atlı General 車騎將軍 unvanını aldı. Aynı yıl, Jin Devleti 晉 Yixi Saltanat Dönemi (405-418) 義熙 başlangıcıydı.

⁶⁷¹ WS'de Liyan 利延.

Shuluogan öldü, kardeşi Achai 阿豺 devletin başına geçti. Kendine, “Çevik Atlılar Generali 驃騎將軍” ve “Çöl Eyaleti Valisi 沙州刺史” unvanlarını aldı. Yönettiği yerin içinde bir çöl (huangsha) 黃沙 vardı. Çevresi birkaç yüz li idi, orada ot ve ağaç yetişmezdi. Bu yüzden oraya Çöl Eyaleti denirdi. Achai, bölgedeki yerel halklar olan Di 氐 ve Qianları hâkimiyeti altına aldı⁶⁷². Böylece Tuyuhun toprakları birkaç bin li oldu, güçlü ülke olarak söylendiler. Achai, Song Devletine 宋⁶⁷³ elçi gönderip münasebet kurdu, yerel ürünlerinden sundu. Song İmparatoru Shao 少帝⁶⁷⁴ (ona) Jiaohe Beyi 澆河公 unvanını verdi. Unvanını almadan Song İmparatoru Wen 文帝 Yuanjia Saltanat Dönemi (424-453) 元嘉 üçüncü yılında⁶⁷⁵ (426) yeni terfiler yaptı. (Achai) yine elçi gönderip saraya haraç sunacakken aniden hastalığa yakalandı. Ölmek üzereyken bütün çocuklarını ve kardeşlerini çağırıp dedi ki: “Önceki beyimiz Arabalı Atlı 車騎 (Shuluogan), kendi oğlu Qian 虔’dan vazgeçti, tahtı bana verdi, (şimdi) önceki beyimizin yaptığını nasıl unuturum ve kimsenin rızası olmadan Weidai 緯代’ya tahtı veririm! Bu yüzden tahta Mugui geçecek”. Achai’yin yirmi tane oğlu vardı, en büyüğü Weidai’di. Achai tekrardan (oğullarına) dedi ki: “Siz hepiniz bana birer tane ok getirin, onları yere bırakın” . Hemen aynı anneden kardeşi Muliyan 慕利延⁶⁷⁶’a dedi ki: “Oklardan birini al ve kır”. Muliyan oku alıp kırdı. (Konuşmasına devam etti) “On dokuz oku al ve kır”. Mu(li)yan⁶⁷⁷ (okları) kıramadı. (Sonra) Achai dedi ki: “Anladınız mı? Yalnız olan kolay kırılır, (fakat) çok olan zor kırılır, ama birlikte hareket ederseniz, ülkeniz sağlam olur”. Sözlerini bitirdi ve öldü. Mugui onun yerine tahta çıktı.

Eskiden, Achai zamanında Song Devleti⁶⁷⁸’nin buyruğu (unvanı) ulaşmadan Achai aniden ölmüştü. Mugui, Song⁶⁷⁹ ile ilişki kurdu. Song İmparatoru Wen⁶⁸⁰,

⁶⁷² WS’de iki kavimin yazım sırası farklıdır: “Qiang ve Di” şeklindedir.

⁶⁷³ WS’de Song Devleti yerine Liu Yifu (İmparator Shao) 劉義符 olarak kayıtlıdır.

⁶⁷⁴ WS’de Song İmparatoru Shao yerine (Liu) Yifu olarak kayıtlıdır.

⁶⁷⁵ WS’de Liu Yilong (İmparator Wen) 劉義隆 Yuanjia Saltanat Dönemi (424-453) 元嘉 üçüncü yılında olarak kayıtlıdır.

⁶⁷⁶ Önceden WS’de Liyan olarak kayıtlıydı; fakat burada hem WS hem de BS’de Muliyan olarak kayıtlıdır.

⁶⁷⁷ WS’de (Muli)yan.

⁶⁷⁸ Song Devleti, WS’de Liu Yilong olarak kayıtlıdır.

⁶⁷⁹ WS’de (Liu) Yilong kaydı vardır.

(Mugui'e) Longxi Beyi 隴西公 unvanını bahşetti. Mugui, Qin (Batı Qin) 秦 ve Liang 涼'dan ülkesini kaybeden halkı ve Qiang ile Ronglardan 戎⁶⁸¹ çeşitli Yilerden 夷⁶⁸² 500-600 kadar aileyi topladı. Shu 蜀 ve Han 漢⁶⁸³ ile iletişim kurdu. Kuzeyde Liangzhou 涼州'ya ulaştı ve Helian 赫連'ı ele geçirdi. Yönettiği insanlar günden güne arttı. Taiwu 太武⁶⁸⁴ zamanında (424-452) Mugui, Bakan Yardımcısı 侍郎 Xiedaning 謝大寧'i belgelerle beraber elçi olarak gönderdi ve Tabgaçlara 魏 bağlılık bildirmeye başladı. Çok geçmeden Helianding 赫連定'e saldırıp onu ele geçirdi ve başkente gönderdi. Taiwu⁶⁸⁵ buna çok önem verdi. Elçiyi belgeler ile gönderip Mugui'ye Büyük General 大將軍, Batı Qin Beyi 西秦王 unvanlarını verdi. (Mugui cevap yazdı. Toprak ve mal talep etti. Qifo Yuelian 乞佛曰連⁶⁸⁶, Kuluehan 窟略寒 ve Zhanghua 張華 üç ailenin aciz durumda olduğunu ve yurtlarına dönmeleri gerektiği gibi isteklerde bulundu. Bu istekler saray tarafından tartışıldı, reddedildi ve kararlarını açıkladılar). İmparatorun emri: “*Memurlarım meseleyi görüştü, kurallarımıza aykırı bir durum yok. Batı Qin Beyinin (Tuyuhun) ele geçirdiği Jincheng 金城, Fuhan ve Longxi 隴西 bölgeleri, onun kendi ele geçirdiği yerler. Ben artık oraları (Tuyuhunlara) verdim. Toprağı paylaştırdım, neden daha fazla veriyim? Batı Qin'in sadakati ulaştı, elçiler ipekleri hesaplayabilir, (ipekler) tek top değil*”. Bundan sonra Mugui'yin verdiği haraç gittikçe basitleşti, keza Song Devleti⁶⁸⁷ ile ilişki kurdu. Song İmparatoru Wen⁶⁸⁸ ona Longxi Beyi 隴西王 unvanını verdi.

Taiyan Saltanat Dönemi (535-440) 太延 ikinci yılında Mugui öldü. Kardeşi Muliyan tahta geçti. (Tabgaç İmparatoru) elçi ile mektup göndererek, ölen hükümdara “İyilik Sever Bey 惠王” unvanını verdi. Sonra, Muliyan'a “Batıyı Bastıran Büyük General 鎮西大將軍”, “Üç Vezir Dengi 儀同三司” makamlarını

⁶⁸⁰ WS'de Song İmparatoru Wen yerine (Liu) Yilong kaydı vardır.

⁶⁸¹ Eski dönemde Çinlilerin, batı taraftaki yabancılara yaptıkları adlandırma.

⁶⁸² Eski dönemde Çinlilerin yabancı milletlere yaptıkları adlandırma.

⁶⁸³ Shu ve Han, Song Devleti'ni ifade eder.

⁶⁸⁴ WS'de Shizu (imparatorun ölümünden sonra verilen tapınak adı) 世祖.

⁶⁸⁵ WS'de Shizu.

⁶⁸⁶ WS'de Yue 曰 yerine Ri 日 yazılmıştır.

⁶⁸⁷ WS'de Song Devleti yerine, Liu Yilong kaydı vardır.

⁶⁸⁸ WS'de (Liu) Yilong.

verdi ve unvanını “Xiping Beyi 西平王” olarak değiştirdi. Mugui’yin oğlu Yuanxu 元緒’yu “Barış Ordusu Generali 撫軍將軍” olarak ilan etti. Sonra Muliyan yine Song Devleti⁶⁸⁹ ile irtibata geçti. Song Devleti⁶⁹⁰ ona Sarı Irmak’ın Güneyinin Beyi 河南王” unvanını verdi.

Taiwu⁶⁹¹ Liangzhou⁶⁹²,ya son verdiğinde Muliyan korkup, emri altındakileri alıp batıya çöllere (沙漠) kaçtı. Taiwu⁶⁹³ ona elçi gönderip, Muliyan’ın abisinin Helianding’i yakalama başarısı olduğunu söyledi. (Muliyan) sonra geri döndü. Daha sonra Muliyan elçiyle beraber mektup gönderip, (imparatora) minnettar olduğunu söyledi. Bunun üzerine (imparator) fermanla onu takdir etti.

Muliyan’ın ağabeyinin oğlu Weidai, Muliyan’ın onu öldüreceğinden korktu. (Tabgaç) elçisi ile gizlice anlaşma yaparak kendi rızası ile (Tabgaçlara) teslim olmak istedi. Muliyan bunu fark etti ve onu öldürdü. Weidai’yin kardeşi Chiliyan 叱力延 ve diğerleri (toplam) 8 kişi (Tabgaç) başkentine kaçtı. Ordu isteyip Muliyan’a saldırmak istediler. Taiwu⁶⁹⁴, Chiliyan’a “Adalete Dönen Bey 歸義王” unvanını verdi. (İmparator), Jin Beyi 晉王 Fuluo 伏羅’yu orduların başında gönderip Muliyan’ı cezalandırması emrini verdi. Ordu, Damuqiao 大母橋’ya vardı. Bunu gören Muliyan’ın ağabeyinin oğlu Shiyin 拾寅, Gansu koridoruna kaçtı. Fuluo komutanlarını gönderdi, onu takip edip saldırarak beş binden fazla kişiyi öldürdüler. Muliyan, Bailan’a kaçtı. Yeğeni Funian 伏念, Başkâtip Bojiuli 鶻鳩黎, Tuyuhunların ileri gelenlerinden Chong’e 崇娥 ve diğerleri emirleri altındaki on üç bin kişiyi alıp Tabgaçlara bağlandılar. İmparator sonra, Batıyı Dize Getiren General 征西將軍 Gaoliang Beyi Na 高涼王那’yı ona (Muliyan’a) Bailan’da saldırması için gönderdi. Muliyan bunun üzerine Hoten 于闐國’e girdi, oranın kralını ve on binlerce kişiyi öldürdü. Güneye gidip Keşmir (Jibin) 罽賓’e saldırdı. Elçi gönderip Song

⁶⁸⁹ WS’de Liu Yilong.

⁶⁹⁰ WS’de (Liu) Yilong.

⁶⁹¹ WS’de Shizu.

⁶⁹² Kuzey Liang Devleti 北涼.

⁶⁹³ WS’de Shizu.

⁶⁹⁴ WS’de Shizu.

Devleti⁶⁹⁵ ile irtibat kurup yardım istedi. Wuwan Başlığı 烏丸帽⁶⁹⁶, Nü Guo (Kadın Ülkesi) Altın İçki Kabı 女國金酒器, Yabancı Krallık? (Hu Wang) Altın Bileziği 胡王金釧 ve başka eşyalar gönderdiler. Song İmparatoru Wen⁶⁹⁷, yük arabasını 牽車 ona verdi. Muliyan, 7. yılda⁶⁹⁸ eski topraklarına geri döndü.

Muliyan öldü. Shuluogan'ın oğlu Shiyin tahta çıktı. Fuluochuan 伏羅川'ı ülkeninin başkenti yaptı. Orada ikamet ediyor, dinleniyor, çıkıp geliyordu. Gizlice (Tabgaç) imparatoru'nu taklit ediyordu. Shiyin, (Tabgaçlara) hediye göndermeye sadıktı. Tabgaçların takvimini (zhengshuo) 正朔 olarak kullanıma soktu. Yine Song Devleti'nin⁶⁹⁹ de unvanlarını alıyordu. Unvanı Sarı Irmak'ın Güneyinin Beyi oldu. Taiwu⁷⁰⁰ elçi gönderip ona “Batıyı Bastıran Büyük General”, “Çöl Eyaleti Valisi”, “Xiping Beyi” unvanlarını verdi. Daha sonra, Shiyin zorlu ve uzak bir arazide olmasına güvenerek emirleri sıklıkla dinlemiyordu. Song Devleti⁷⁰¹ ile münasebet kurup iyi At 善馬 ve dört boynuzlu koç 四角羊 sundu. Song İmparatoru Ming 明帝⁷⁰² ona unvanlar verdi.

(Tabgaç İmparatoru) Wencheng 文成⁷⁰³ zamanında (452-465) Dingyang Beyi 定陽侯 Cao An 曹安 rapor sunup, Shiyin'in şimdi Bailan'da olduğunu, (orada) çok fazla altın, gümüş, sığır ve at bulunduğunu, eğer saldırılırsa çok sayıda ganimet ele geçireceklerini söyledi. Tartışmaya katılanların hepsi şu görüşü dile getirdiler: “Önceki imparator, Shiyin ve kardeşlerinin barış içinde olmadığına kızdı. Jinwang Fuluo ve Gaoliang Beyi Na'yı tekrardan onların üzerine gönderdi, sonuçta bir zafer elde edilemedi. Shiyin yine uzaklara çekilmesine rağmen, ordu da yorgun düştü. Şimdi, Bailan'da ve sınıra saldırmıyor, halkımız için bir felaket yaratmıyor. Bizim ülkemiz için acele edecek bir şey yok. Eğer elçi gönderip teselli edersek, kesinlikle

⁶⁹⁵ WS'de Liu Yilong.

⁶⁹⁶ Wuwan, Wuhuan 烏桓'in farklı yazımıdır.

⁶⁹⁷ WS'de (Liu) Yilong.

⁶⁹⁸ Taipingzhenjun Saltanat Dönemi 太平真君 (440-451) olmalı. Yani 446 senesinde.

⁶⁹⁹ WS'de Liu Yilong.

⁷⁰⁰ WS'de Shizu.

⁷⁰¹ WS'de Liu Yu 劉彧 (İmparator Ming 明'in kişisel adı).

⁷⁰² WS'de (Liu) Yu.

⁷⁰³ WS'de Gaozong (imparatorun ölümünden sonra verilen tapınak adı) 高宗.

bize bağılı olacaklar, zahmete girmeden sükûnete kavuşacağız. İmparator ıssız ve uzaktaki ülkeleri kontrol altında tutar hepsi bu kadar. Onların ülkesinde katliam yapıp toprak sahibi olmayı neden istiyorsun?” (Cao) An ise dedi ki: “Ben eskiden general olarak Jiaohe 澆河’yi savundum, karşılıklı yakındık, onları iyi tanırım. Eğer orduyu ayırıp onların sağından ve solundan saldırırsak, Shiyin kesinlikle Güney Dağları 南山’na sığınacak, on gün geçmeden sığır ve atların yiyeceği tükenecek, insanların yiyeceği kalmayacak, halk dağılacak ve isyan edecek. O zaman bir hamle de meseleyi hallederiz”. İmparator onun görüşünü onayladı. Yangping Beyi 陽平王 Xincheng 新成, Jian’an Beyi 建安王 Muliutou 穆六頭 ve diğerlerini güney yolundan; Nanjun Beyi 南郡公 Lihui 李惠 Jishizhong 給事中 Gongsunba 公孫拔 ve (Cao) An’ı kuzey yolundan Tuyuhunlara hücum etmesi için gönderdi. Shiyin Güney Dağları’na kaçtı. Ordular Sarı Irmak’ı geçip Shiyin’in peşine düştü. O zamanlar (Tabgaç) ordusunda büyük salgın olmuştu. Komutanlar, düşmanın çoktan uzağa kaçtığını ordunun durumunun kötü olduğunu, şimdi hasta ve tükenmiş ordu sürülürse başarı elde etmenin çok zor olacağını ve bunun bir hata olacağı düşüncesini paylaştı. Herkes bunun doğru olduğunu söyledi. Bunun üzerine (Tabgaç) ordusu geri çekildi, iki yüz binden fazla at ve deve ele geçirdiler.

(Tabgaç) Xianwen 獻文⁷⁰⁴ aynı şekilde Shangdang Beyi 上黨王 Zhangsun Guan 長孫觀 ve diğerlerini yerel orduları alıp, Shiyin’in üzerine gitmeleri için gönderdi. Ordu Mantoushan 曼頭山’a vardı. Shiyin (ordusuyla beraber) onları karşıladı. (Zhangsun) Guan ve diğerleri ordu gönderip onu mağlup ettiler. Shiyin gece karanlığında kaçtı. Daha sonra Shiyin pişman oldu, (Tabgaçlara) tabi olma düşüncesindeydi. Vali Yardımcısı 別駕 Kangpanlong 康盤龍’u mektup ve haraç ile gönderdi. (Tabgaç İmparatoru) Xianwen⁷⁰⁵ ise elçiyi tutukladı ve herhangi bir cevap vermedi. (Bu zamanlarda) Shiyin’in boyları büyük bir kıtlık yaşadı, birçok kez Jiaohe’yi yağmaladılar. (Tabgaç İmparatoru) bir fermanla Batıya Baş Eğdiren General 平西將軍 Guangchuan Beyi 廣川公 Pihuanxi 皮歡喜’yi Dunhuang 敦煌,

⁷⁰⁴ WS’de Xianzu (Eski zamanlarda atalara verilen övücü hitap) 顯祖.

⁷⁰⁵ WS’de Xianzu.

Liangzhou⁷⁰⁶, Fuhan ve Gaoping 高平'deki birçok ordunun başında öncü kuvvet olarak; Sikong 司空 Shangdang Beyi 上黨王 Changsun Guan'ı ise Büyük Ordu Müfettişi 大都督 olarak Tuyuhunların üzerine gönderdi. (Changsun) Guan ve diğer ordular Shiyin'in topraklarına girdi, onların sonbahar hasadını kestiler. Shiyin çaresiz kalmış ve korku içindeydi. Oğlunu (Tabgaç) karargâhına gönderdi ve hatasını düzeltmek istediğini söyledi. (Changsun) Guan ve diğerleri bu haberi imparatora duyurdular. Xianwen⁷⁰⁷ general ve askerlerin maruz kaldığı büyük zahmetten dolayı fermanla onu amansızca suçladı ve oğlunun saraya hizmet yapmak için gelmesini istedi. Shiyin oğlu Jin 斤'i hizmet etmesi için gönderdi. Xianwen⁷⁰⁸, Jin'i çok geçmeden geri gönderdi. Daha sonra Shiyin tekrardan uç bölgelerdeki halkı yağmaladı, Generali Liangli 良利'yi Taoyang 洮陽'ı savunması için gönderdi. (Orası Tabgaçlara ait) Fuhan'ın yönetimi altındaydı. Fuhan Garnizon Komutanı 鎮將 Xijun Beyi 西郡公 Yang Zhongkui 楊鍾葵, Shiyin'e mektup yazıp onu suçladı. Shiyin (cevap) yazıp dedi ki: *“Emrinizi aldım, eski topraklarıma dönmeme izin verdiniz, bu nedenle Liangli'yi gönderip Taoyang'ı savundum. Eğer eski düşüncelerinizi sürdürmezseniz, Taoyang'ın yerel ürünlerinden haraç vereceğim”*. Sözleri ve düşüncesinde samimiydi. (İmparator) Xianwen⁷⁰⁹ bu teklifi kabul etti. Bundan sonra her yıl Tabgaçlara hediye verdiler.

Shiyin, Taihe Saltanat Dönemi (477-499) 太和 5. yıl (481) öldü. Oğlu Duyihou 度易侯 onun yerine tahta çıktı. Duyihou, Bakan Yardımcısı Shizhen 時真'i ülkesine has ürünlerden sunmak ve taht değişikliğini bildirmek için (Tabgaçlara) gönderdi. Duyihou sonra Dangchang 宕昌'a saldırdı. Tabgaç imparatoru bu durumdan dolayı onu eleştirdi, işlemeli ipekten 120 top gönderdi. Hatasını düzeltmesini, Dangchang'dan ele geçirdiği aile ve halkı, kararlaştırılan zamanda geri göndermesini emretti. (Du)yihou (imparatorun) emirlerini kabul etti, (ama çok geçmeden) öldü.

⁷⁰⁶ WS'de Liangzhou kayıtlı değildir.

⁷⁰⁷ WS'de Xianzu.

⁷⁰⁸ WS'de Xianzu.

⁷⁰⁹ WS'de Xianzu.

Oğlu Fulianchou 伏連籌 onun yerine tahta geçti. (Tabgaç İmparatoru) Xiaowen 孝文⁷¹⁰, onun saraya gelmesini emretti, Fulianchou hasta olduğunu söyledi, ardından Taoyang ve Nihecheng 泥和城'deki istihkâmları onardı. Sonra oraları korumak için asker yerleştirdi. İmparatoriçe Wenming 文明太后 ölünce elçi kötü haberi söylediğinde Fulianchou emirlere saygı göstermiyordu. Bazı memurlar ona saldırılmasını söyledi. Xiaowen bunları onaylamadı. Birçok memur onun emirlere saygı göstermediği (bu yüzden) hediyelerini kabul etmenin uygun olmadığını belirtti. İmparator dedi ki: *“Eğer emirlere saygı göstermezse, ona daha fazla eleştiri getirebiliriz. Eğer yöresel ürünlerinden hediye sunarsa, memurumun olağan işidir. Eğer hediyeyi ret edersek ilişkinin kesilmesi demektir. Eğer pişman olup dönmek isterse hiçbir yol yok”*. İmparator bir ferman yazdırdı: *“Ben acı içindeyim, saldırmayı düşünmüyorum. Geçen bahar Fuhan'dan Tuyuhunların Taoyang ile Nihe(Cheng)'de iki tane garnizon kurduğunun raporunu aldım, o zaman sınırın tabii bir işi olduğunu düşündüm. Bu nedenle izin verdim. Yardımcı ordular gidip saldırdığında, iki Şehir bayraklarımızı görüp teslim oldu. Esir edip sorguladığımız iki binden fazla insan ile keza kadın ve kız dokuz yüz kişiye ele geçirdik. Kadın ve çocukların hepsi geri dönebilir”*. Fulianchou bunun üzerine veliahttı Helutou 賀魯頭'yu başkente gönderdi. (Tuyuhunlara) ok fazla hediye verildi. İmparator, Fulianchou'ya “Asalı Elçi 使持節”, “Batı Bölgeleri Askeri İşler Müfettişi 都督西垂諸軍事”, “Batıyı Dize Getiren General 征西將軍”, “Linghu Xirong Zhonglang Jiang 領護西戎中郎將”⁷¹¹, “Xihai (Kök Nur?) İli lke Kurucu Bey (Xihaijun Kai Guo Gong) 西海郡開國公”, “Tuyuhun Beyi 吐谷渾王” unvanlarını bahşetti. Sancak, mühür ve kuşak hazırlatıp hepsini ona verdi.

(Tabgaçlar) daha sonra Büyük Yardımcı Meclis yesi 員外散騎常侍⁷¹² Zhang Li 張禮'yi Fulianchou'ya elçi olarak gönderdi... Xiaowen⁷¹³ öldüğünde elçi gönderip yas tuttular, onlar gerçekten bütün gleriyle saygı gösterdiler.

⁷¹⁰ WS'de Gaozu (imparatorun ölümünden sonra verilen tapınak adı) 高祖.

⁷¹¹ Hucker, a.g.e., Nu: 1581.

⁷¹² Mol, a.g.e., s.152

⁷¹³ WS'de Gaozu.

Fulianchou (Tabgaçlara) bağlıydı hediyeler veriyordu. Dışarda Rong ve Dileri 狄⁷¹⁴ kontrol altına aldı, uzaktaki ülkeler içinde güçlü ve zengin ülke olarak ünlenmişti. (Fulianchou) sarayı taklit ediyor, memuriyetler ve şubeler kuruyor, birçok ülkeyi hâkimiyet altına aldığı için kendisini büyük görüyor böbürleniyordu. İmparator Xuanwu 宣武⁷¹⁵ yönetiminin (499-515) başlangıcında bir kararname ile onu eleştirdi. Dedi ki: “Liangzhou 梁州’dan memurum bana senin Dangchanglara gönderdiğin mektubun haberini verdi?, Liangmiyong 梁彌邕 ile sen hepimiz (benim) sınırdaki tabi ülkemsiniz diyorsam (ikinizin) aynı konumda (statü) olduğunu düşünüyorum, ama (siz) Shu 書’ya Biao 表 diyorsunuz, Bao 報’ya Zhi 旨 diyorsunuz. Ülkedeki bazı memurlar ülkede kurallar olduğundan seni cezalandırmamı gönülden istiyorlar. Ben, zorlu ve uzak bölgelerin çok tehlikeli olduğunu düşünüyorum. (İkiniz) birbirinize güvenmiyorsunuz, bu nedenle önce söylediğim üç şeyi kendiniz iyi düşünün”. Fulianchou bir mektup gönderip kendi açıklamalarını yapmıştı. Sözleri çok samimiydi. İmparator Xuanwu⁷¹⁶ döneminden (500-516), (İmparator Xiaoming 孝明) Zhengguang 正光 Saltanat Dönemine (520-525) kadar, yabancı yak öküzü (Liniu 犛牛)⁷¹⁷, Sichuan atı (Shuma 蜀馬) ve güneybatının değerli hazinelerinin ulaşmadığı yıl yoktu. Sonra, Qinzhou 秦州 şehrinden Mozheniansheng 莫折念生 başkaldırdı. Gansu koridorundaki yolu kesti. Liangzhou şehrinden Wanyuputi 萬于菩提 gibiler ise doğuda (Mozhe)niansheng ile ittifak yaptı. (Tabgaç) valisi Song Ying 宋穎’i tutukladılar. (Song) Ying, gizlice elçi gönderip Fulianchou’dan yardım istedi. Fulianchou kendisi büyük bir orduya önderlik edip onu kurtardı ve en sonunda (Song Ying) güvenliğe kavuştu. Bundan sonra (Tabgaçlar ile Tuyuhunların) sınır kapısı kapatıldı böylece hediye göndermeler kesildi.

Fulianchou öldü, oğlu Kualü 夸呂 onun yerine tahta çıktı. Kağan 可汗 unvanını kullanmaya başladı. Kök Nur (Qinghai) 青海’un 15 li batısındaki

⁷¹⁴ Eski zamanlarda Çin’in kuzeyindeki halklara Çinliler tarafından yapılan adlandırma.

⁷¹⁵ WS’de Shizong (imparatorun ölümünden sonra verilen tapınak adı) 世宗.

⁷¹⁶ WS’de Shizong.

⁷¹⁷ Kök Nur ve Tibet yaylalarında yetişen bir çeşit sığır.

Fusicheng 伏俟城'de yerleşti (başkent yaptı). Şehir ve surları olmasına rağmen burada oturmazlar; genelde (hep) keçe çadırda yaşarlar, otlakları takip eder hayvancılık yaparlardı. Toprakları doğudan batıya 3000 li; kuzeyden güneye 1000 küsür li idi. Bey 王, Gong 公⁷¹⁸, Yardımcı İdareci 僕射, Bakan 尚書, Saray Koruması 郎中 ve General 將軍 memuriyetleri vardı. Kualü, saçını topuz şeklinde yapıp kuş tüyü⁷¹⁹ ve inci takar, siyah başlık kullanır, altından aslan işlemeli yatakta 金獅子牀⁷²⁰ otururdu. (Kağan) eşlerine Hatun (Muzun) 母尊⁷²¹ denir. Kumaş dokur etek yapar, işlemeli-ipekten uzun elbise veya kaftan ya da cüppe giyer, saçlarını arkada örür, başlarına altın renginde çiçeklerden taç 金花冠 takarlardı. Onların geleneğinde erkeklerin giydiği elbise⁷²² Huaxia (Çin) 華夏⁷²³ ile aşağı yukarı aynıdır. Çoğu Luomi 羅幕⁷²⁴ kullanır, ipekten başlık da takarlardı. Kadınları inci ve deniz kabuğu takarlar, saçlarını toplarlar, bunları ne kadar çok yaparlarsa o kadar zenginlik ve asillik göstergesi olurdu. Ordularında yay 弓, bıçak (kama) 刀, savaşçının giydiği deriden yapılmış elbise (zırh) 甲, mızrak, uzun mızrak 稍 vardı. Ülkelerinde düzenli vergi yoktu, ihtiyaç duyulursa zengin ve tüccarlardan alırlardı. Onların yasalarına göre birisini öldürenin ve at çalanın cezası ölümdü. Diğer suçlardaysa tazminat olarak suçluların mallarına el koyarlardı. Suçun durumuna göre bir çeşit aletle vurulurdu. İdam cezası alan kişi hayvan tüylerinin ezilip birleştirilmesinden (ince tabakalı) elde edilen bir şekli başına geçirmek zorundaydı. Kayayı (veya taşı) yüksekten ona atarlardı. Baba öldüğünde üvey anneleri, ağabeyleri öldüğünde yengeleri ile evlenirlerdi. Türklerle (Tujue) 突厥 adetleri aynıydı. Evliliklerine gelince fakir olanlar ansızın kızı kaçırlırlardı. Ölenler hep gömülürdü. Yas töreninde elbise kuralları vardı. Ölen kişiyi gömdükten sonra işleri biterdi. Tamahkâr tabiatları vardı, öldürmede acımasızdılar. Ok atmayı ve av yapmayı sever, et ve kınızı besin olarak alırlardı. Onlar tarım yapmayı da biliyordu. Arpa 大麥, darı 粟, fasulye 豆

⁷¹⁸ Rütbece Beyin altı.

⁷¹⁹ Kuş tüyü veya otsu bitkilerin parlak çiçekleri.

⁷²⁰ 獅 karakteri yerine WS'de 師 karakteri kullanılmıştır; fakat anlamca bir değişiklik yoktur.

⁷²¹ WS'de (Kezun) 恪尊.

⁷²² Tören elbisesi olmalı, normal halk bozkır hayatına uygun giyim kuşamı tercih etmelidir.

⁷²³ Çin'in eski adı.

⁷²⁴ Yüz örtüsü, yüzü koruyucu örtü. Başlığa takılır bu sayede atla giderken toz fırtınasına karşı yüzü korur.

yetiştirirlerdi. Ama onların kuzey bölgelerinde iklim çok soğuktu. Sadece turpgil (lahanagil) bitkiler 蔓菁 ve arpa 大麥 yetişiyordu. Bu nedenle onların fakiri çok zengini azdı. Kök Nur'un çevresi bin li'den fazlaydı. Gölün içinde küçük bir dağ vardı. Göl kışın donduktan sonra iyi kırsığı bu dağa koyarlar, gelecek bahar onu alırlar atlar hep hamile kalır tay doğururdu. Onlara Ejderha türü 龍種 denir, diğer atlardan çok iyi olurlardı. Tuyuhunlar, bir zamanlar Perslerden (Bosi) 波斯 dışı at getirdiler, onu Kök Nur'a koydular. Mavimsi beyaz renkli (veya soluk kıllı) tay 驄駒 doğurdu, günde binli yol alabiliyordu. Ünlü Kök Nur mavimsi beyaz renkli at (Qinghai cong) 青海驄 budur. Topraklarında ayrıca Yabani yak öküzü (liniu), katır 騾, çok sayıda papağan 鸚鵡, büyük miktarda bakır 銅, demir 鐵, zhusha 朱砂⁷²⁵ çıkartırlardı. Toprakları Çakılık (Shanshan) 鄯善 ve Çerçen (Qiemo) 且末'yu içine alıyordu.

Xinghe Saltanat Dönemi 興和 (539-542) içinde, (Doğu Tabgaç Devleti'nde) Qi Shenwu 齊神武⁷²⁶ Başbakanlık yapıyordu. Uzak bölgelerdekilere af getireceğini ilan etti. Juanjuanlar (Ruru) 蠕蠕 hemen (Çin'e) tabi oldu, Kualü elçi gönderip saygılarını sundu. (Qi) Shenwu⁷²⁷, bunu "büyük erdem 大義" olarak duyurdu. Onun hediyelerini kabul etti. Daha sonra Kualü, Zhaotuguzhen 趙吐骨真 adında birisini Juanjuanların toprakları üzerinden Doğu Tabgaçlara (Dong Wei) 東魏 elçi olarak gönderdi. (Elçiler bu şekilde) birkaç kez Doğu Tabgaçlara gitti. Kualü yeğenini imparatora verdi, İmparator Jing 靜帝 onunla evlenip cariyelerinden biri yaptı. (İmparator) Büyük Yardımcı Meclis Üyesi Fu Lingbiao 傅靈柵'yu Tuyuhunlara elçi olarak gönderdi. Kualü de (imparatorndan Çinli bir prenses ile) evlenme isteğinde bulundu. Jinan Beyi Kuang 濟南王匡'ın torunu Guangle 廣樂 Prenses ona eş olarak verildi. Bundan sonra sarayın hediyesi kesilmedi.

(Wei Shu'daki Tuyuhun Monografisi sona erdi. Bundan sonra sadece Bei Shi'nin çevirisi yapılacaktır)

⁷²⁵ Cinnabar: İlaç yapımı, yazı yazımı ve resim çizimi gibi ihtiyaçlarda kullanılır.

⁷²⁶ WS'de Qi Shenwu Beyi 齊神武王 kayıtlıdır.

⁷²⁷ WS'de Shenwu Beyi olarak kayıtlıdır.

Batı Tabgaç Datong Saltanat Dönemi (535-551) 大統 başlangıcında Zhou Wen 周文⁷²⁸, Yi Tong 儀同⁷²⁹ Pan Jun 潘濬'u gönderip gözdağı verdi. Bunun üzerine Kualü tekrar elçi gönderip dans edebilen at 舞馬, koyun, sığır ve başka ürünler sundu. Ama (Tuyuhun) yağmaları sona ermedi. Merkezden uzaktakiler bundan zarar gördü. İmparator Fei 廢帝 ikinci yılında (553) Zhou Wen büyük bir orduyu komuta edip Guzang 姑臧'a ulaştı. Kualü korkuya kapılarak elçi gönderip yerel ürünlerinden sundu. Aynı yıl, Kualü keza Qi Devletine 齊⁷³⁰ elçi gönderip iş birliği yaptı. Liangzhou Valisi Shi Ning 史寧 onların geri döneceği yolu gizlice öğrendi. Eyaletin (Liangzhou'nun) batısındaki Chiquan 赤泉'da onlara saldırdı. Yardımcı İdareci 僕射 unvanlı Qifu Chuzhuang 乞伏觸狀⁷³¹, General Dipanmi 翟潘密'yi ve yabancı tüccarlardan 商胡 240 kişi ile 600 baş deve, katır ve çeşitli renkli ipek ve kumaşlardan on binlerce ele geçirdi. (Batı Tabgaç) İmparatoru Gong 恭帝 üçüncü yılında (556) Shi Ning ile Kök-Türk Mukan (Mugan) 木杆 Kağan Kualü'ye sürpriz saldırı gerçekleştirip onu hezimete uğrattılar ve karısını, çocuklarını, değerli eşyaları ile çeşitli hayvanlarını ele geçirdiler. (Kuzey Zhou) Wucheng Saltanat Dönemi 武成 (559-560) başlangıcında (559) Kualü tekrardan Liangzhou'yu istila etti. Vali Shi Yunbao 是云寶 savaşta öldü. Helan Xiang 賀蘭祥 ile Yuwen Gui 宇文貴 orduyu komuta edip ona saldırdı. Kualü, Guangding Beyi 廣定王 ile Zhongliu Beyini 鍾留王 karşı koymaları için gönderdi. (Helan) Xiang ve diğerleri onu yendi. Guangding (Beyi) ve diğerleri kaçtı. (Çin orduları) tekrardan Taoyang ve Honghe 洪和'ye hücum edip iki şehri ele geçirdiler, buraya Taozhou 洮州'yu kurup ve geri döndüler. (Kuzey Zhou) Baoding Saltanat Dönemi (561-565) 保定 içinde, Kualü ardı ardına üç kez Kuzey Zhou sarayına elçi gönderip yerel ürünlerinden hediyeler sundu. (Kuzey Zhou) Tianhe Saltanat Dönemi (566-572) 天和 başlangıcında (566) onun (Kualü'nün) Longhe Beyi 龍涇王 Mochang 莫昌 (halkına) başlık edip gelip (Kuzey

⁷²⁸ ZS'de Taizu 太祖 olarak kayıtlıdır. Taizu, Zhou Wen'in öldükten sonraki tapınak adıdır. Zhou Wen o zamanlar Batı Tabgaç Devleti fiili lideridir.

⁷²⁹ Hucker, a.g.e., Nu: 3023.

⁷³⁰ Kuzey Qi 北齊 (550-577).

⁷³¹ ZS'de Qifu Chupan veya Qifu Chuban 乞伏觸扳.

Zhou'ya) bağlandı. İmparator onun bölgesini Fuzhou 扶州 yaptı. (Tianhe) ikinci yıl 5. ayda (567), Kualü tekrardan elçi gönderip hediye sundu. (Kuzey Zhou) Jiande Saltanat Dönemi (572-578) 建德 5. yıl (576), onların (Tuyuhunların) ülkesi büyük karışıklığa sahne oldu. (Kuzey Zhou) İmparatoru Wu 武帝 tahtın varisi olan oğluna onlara saldırmasını emretti. Ordu, Fusicheng'e ulaştı (zapt etti). Kualü kaçtı. (Kualü'den) arta kalan halkı ele geçirip geri döndüler. Ertesi yıl, Kualü bir kez daha elçi gönderip (Kuzey Zhou'ya) haraç sundu. (Kuzey Zhou) Xuanzheng Saltanat Dönemi 宣政 başlangıcında (578), onun Zhao Beyi 趙王 Taloutun 他婁屯 gelip (Kuzey Zhou'ya) sığındı. Bundan sonra (Kuzey Zhou) sarayının hediyesi kesildi.

Sui 隋 Devleti (581-618) Kaihuang Saltanat Dönemi (581-601) 開皇 başlangıcında (581) Hongzhou 弘州'yu istila ettiler (ele geçirdiler). Bölge, uzak ve ulaşılması güçtü. (İmparator Wen 文帝) orayı (Tuyuhunlara) terk etti. (İmparator sonra) Shang Zhuguo 上柱國 (unvanlı) Yuan Xie 元諧'yi piyade ve süvari on binlerce askerin başında onlara savaş açması için gönderdi. Düşman (Tuyuhun) bütün askerleriyle ülke içinde göründü. Mantou 曼頭'dan Shudun 樹敦'a kadar (Tuyuhun) zırhlı süvarileri kesintisizdi. (Kualü'nün) emri altındaki Hexi Genel İdare Amiri 河西總管 Dingcheng Beyi 定城王 Zhonglifang 鍾利房 ve (Kualü'nün) şehzadesi Kebohan 可博汗 ardı ardına gelip karşı koydular. (Yuan) Xie onları birkaç kez mağlup etti. Kualü dehşete düştü onu koruyan yanındaki askerleri ile uzaklara kaçtı. Onun ünlü beylerinden on üçü boyları toplayıp teslim oldu. İmparator, (teslim olanlar arasındaki) Gaoning Beyi 高寧王 Yizipou 移茲哀'nun halkı için geçmişten gelen bir değerinin olduğunu düşünüyordu. Ona, "Büyük General" makamını ve "Sarı Irmak'ın Güneyinin Beyi" unvanlarını verdi. (Tuyuhunlardan Sui Devleti'ne) teslim olanların yönetimini ona verdi. O zamandan başlayarak geri kalanların unvan ve ödülleri farklılık oldu. Çok geçmeden, (Tuyuhunlar) yine sınıra akın yaptı. Eyalet Valisi Pi Zixin 皮子信 (Tuyuhunlara) karşı koydu ve çarpışmada öldü. Wenchou 汶州 Genel İdare Amiri Liang Yuan 梁遠 seçkin askerlerini alıp onlara saldırdı. Nihayetinde telaşla geri çekildiler. (Bunun ardından) çok geçmeden gelip Kuozhou 鄆州'yu istila ettiler, eyalet askerleri onları geri püskürttü.

Kualü 100 yıl tahtta kaldı. Kızgınlığından dolayı veliahtlarını defalarca azledip öldürdü. Sonra tahtın varisi oğlu öldürüleceğinden korktu bunun üzerine Kaulü'yü ele geçirip (Sui Devleti'ne) bağlanmak istedi. (Sui Devleti) sınırındaki memurlardan asker istedi. Qinzhou Genel İdare Amiri Hejian Beyi 河間王 ona yardım etmeyi planlıyordu, imparator izin vermedi. Veliahtın planı açığa çıktı, babası (Kualü) tarafından öldürüldü. (Kualü) küçük oğlu Wei Beyi He 嵬王訶'yi tahtın yeni varisi yaptı. Diezhou 疊州 Valisi Du Zhai 杜祭 onların (Tuyuhunların) iç çekişmesinden faydalanıp saldırmak istedi. İmparator buna da izin vermedi. 6. yıl (586) Wei Beyi He keza babasının (onu) öldüreceğinden korktu, Sui Devleti'ne bağlanmayı planladı, asker isteyip karşılanmak istedi. İmparator onun elçisine dedi ki: *"... Yerde ve gökte olanların tümü benim hizmetçimdir, hepsi güzel işler yapıyor, bu durumdan memnunum. Mademki Wei Beyi'nin iyi niyeti var, gelip emrim altına girmek istiyor, Wei Beyi'ne sadece olağan uygulamalar yaptırabilirim. (Ona) asker verip uzaklara gönderemem, kötü şeyler yapmasına izin vermem"*. Wei Beyi bunun üzerine vazgeçti. 8. yıl (588) Tuyuhunların önde gelenlerinden Tabgaç 拓拔 Mumi 木彌 binden fazla aile ile (Sui Devleti'ne) bağlanmak istedi. İmparator dedi ki: *"Efendisine ihanet edeni (ve) babayı terk edeni nasıl kabul edebilirim. Onların asıl niyeti, gerçekte ölümden kaçmaktır. Eğer bugün geri çevirirsem, insanlık (merhamet) olmaz. Eğer (kötü) haber alırsam, elçi gönderip onları teskin edeceğim, onların kendi başlarına halletmesini sağlayacağım, onlara asker vermemize gerek yok. Onun eniştesi 妹夫 ve yeğeni (veya damat) 甥 gelmek isterse, onların isteğine izin vereceğiz, onları teşvik etmeye gerek yok"*. Aynı yıl, Sarı Irmak'ın Güneyinin Beyi Yizipou öldü. İmparator Wen 文帝, onun kardeşi Shugui 樹歸'ye ondan (Yizipou'dan) kalan halkı miras almasını (yönetmesi) için emir verdi. (Sui Devleti), Chen Devleti 陳'ne son verdikten sonra Kualü çok korktu. Ulaşılması güç ve uzak yerlere kaçtı sınıra saldırmaya cesaret edemedi.

11. yıl (591) Kualü öldü. (Başa geçen) oğlu Shifu 世伏 ağabeyinin oğlu Wusu 無素'yu rapor vermek, bağlılık bildirmek ayrıca yerel ürünlerden sunmak için (Sui Devleti'ne) gönderdi. Kızını imparatorun haremine vermek istedi. İmparator Wusu'ya dedi ki: *"Sizin isteğinizi kabul edersem diğer ülkelerde bunu aynı şekilde*

takip edecek, kimini kabul eder kimini etmezsem böyle olması imkânsız, eğer hepsini kabul edersem de iyi bir uygulama olmaz". (İmparator) nihayetinde kabul etmedi. 11. yılda (591) Adalet İşleri Bakanı⁷³² 刑部尚書 Yuwenbi'yi onları teskin etmesi için gönderdi. 16. yılda (596) imparator, Guanghua 光化 Prensesi Shifu'ya eş olarak verdi. (Shifu) mektup gönderip prensesi imparatoriçe 天后 yapmak istedi, imparator izin vermedi.

Ertesi yıl, onların ülkesinde büyük bir karışıklık çıktı. Ülkedekiler Shifu'yu öldürüp kardeşi Fuyun 伏允'u tahta çıkardılar. Fuyun, Sui Devleti'ne elçi gönderdi. Abisinin ortadan kaldırıldığını, onun yerine kendisinin tahta çıktığını duyurdu. Ayrıca (tahta çıkmada imparatorun) emrini almadan hareket ettiği için özür diledi ve kendi geleneklerine göre prensesle evlenmek⁷³³ istediğini bildirdi. İmparator bunu onayladı. Bundan sonra (Tuyuhunlar) saraya her yıl hediye gönderdi ama (Tuyuhunlar) ülke hakkında bilgi alıyordu. İmparator bu durumdan ciddi derecede rahatsız oldu. İmparator Yang 煬帝 (604-618) tahta çıktığında, Fuyun oğlu Shun 順'u saraya gönderdi. O zamanlar Tölesler (Tiele) 鐵勒 (Sui) sınırına saldırıyordu. İmparator General Feng Xiaozhi 馮孝慈'yi Dunhuang'dan çıkıp onlara karşı koyması için gönderdi. (Feng Xiaozhi) savaşta başarılı olamadı. Tölesler elçi gönderip özür diledi, bağlılıklarını bildirmek istediler. İmparator, Huangmen Shilang 黃門侍郎⁷³⁴ Pei Ju'yu gönderip onları onları teskin etti. (Pei Ju) ima yoluyla, hizmetlerini göstermeleri için onların Tuyuhunlara saldırmalarını istedi. Tölesler orduyu alıp Tuyuhunlara ani bir saldırı yaptılar. Fuyun doğuya kaçtı, Xiping 西平 sınırına sığındı.

İmparator Guande Beyi 觀德王 Xiong 雄'u Jiaohe'dan, Xu Beyi 許公 Yuwen Shu 宇文述'yu Xiping'den Tuyuhunlara sürpriz saldırı yapması için gönderdi. Onları bozguna uğrattılar. Fuyun dağların vadilerine kaçtı, onun eski toprakları hep boş kaldı. Xiping Linqiangcheng 臨羌城'in batısından, Qiemo'nun doğusuna, Qilian 祁連'ın güneyinden 雪山 Xueshan'ın kuzeyine, doğudan batıya

⁷³² Molè, a.g.e., s.43; Hucker, a.g.e., Nu: 2590 ve 5042; Xiong, a.g.e., s.438 ve 583.

⁷³³ Leviratus geleneği.

⁷³⁴ Hucker, a.g.e., Nu: 2847.

4000 li, kuzeyden güneye 2000 li (içindeki toprakların) hepsi Sui Devleti'nin oldu. (Buralara) İl 郡 İlçe 縣 Garnizon 鎮 (ve) Uç Birlikleri 戍 kuruldu. Çin'in hafif suçluları buraya göçürülüp yerleştirildi. İmparator, Shun'u alıkoyup geri göndermedi. Fuyun'un kendine hayrı yoktu. Birkaç bin süvarisi ile Tangutlara (Dangxiang) 党項 konuk oldu. İmparator (Fuyun'un oğlu) Shun'u (Tuyuhunların) başına geçirdi, (onu) Yeşim Kapısı (Yumen) 玉門'ndan uğurladı, kalan halkın yönetimini almasını istedi. Onun, Dabao Beyi 大寶王 Niluozhou 泥洛周'yu ona yardımcı olması için verdi. Xiping'e ulaştılar, emri altındakiler Niluozhou'yu öldürdü. Shun gerçekte ülkesine giremeden geri döndü. (Daye 大業 saltanat dönemi 605-618 sonlarında) Çin (Sui Devleti) karıştı. Fuyun eski topraklarına geri döndü. Çok defa Sarı Irmak'ın batısını yağmaladı. İl ve ilçeler buna karşı koyamadı.

Song Shu: (Song Shu 宋書, 96. Bölüm, Xianbei 鮮卑 Tuyuhun 吐谷渾 Monografisi, s.2369-2373)

Achai Düşmanları (Achai lu) 阿柴虜 Tuyuhunlar 吐谷渾, Liaodong 遼東 Xianbeilerindendir 鮮卑. Baba Yiluohan 弈洛韓'ın iki oğlu vardı. Büyüğünün adı Tuyuhun, küçüğünün adı Ruoluogui 若洛魔'di. Ruoluogui'yin bölüğü Murong ailesi 慕容氏 oldu. (Tuyu)hun cariyeden büyük çocuk; (Ruoluo)gui baş hatundandı. Babaları hayattayken 700 haneyi ayırıp Tuyuhun'a verdi. (Tuyu)hun ile (Ruoluo)gui iki boy at sürülerini beraber otlatıyordu, (bu esnada) atlar kavga edip birbirini yaraladı. (Ruoluo)gui buna kızdı. Ulak gönderip (Tuyu)hun'a dedi ki: *“Merhum babamız hayattayken (boyları) ayırmıştı ağabeyimle farklı boylar olmuştuk, neden atlarımızı birbirimizden uzaklaştırmıyoruz ve atlarımızın kavga edip birbirlerini yaralamasına neden oluyoruz?”* (Tuyu)hun (cevaben) dedi ki: *“At hayvandır, ot yer su içer, baharda onlarda dürtü olur bu nedenle kavga ettiler. At kavga ediyor ama kızgınlığın insana! Ayrılmak çok kolay, şimdi senden 1000 li uzağa gitmeliyim”* Bunun üzerine atlarını toplayıp batıya gittiler. Her gün bir yerde konakladılar. Konakladıkları yerlerin arası 80 li idi. Birkaç konak yeri geçtiler. Ruoluo(gui) hatasını anladı kendini sorumlu tuttu. Ak Sakallılardan birisini ve Başkâtibi 長史

Yinalou 乙那樓'yu (Tuyu)hun'un peşine düşüp getirmesi için gönderdi. (Tuyu)hun dedi ki: “Atalarımız zamanından beri Liao'nun batısını 遼右 (Liaoxi 遼西) erdemle yönettik. Keza fala (şaman falı) göre rahmetli babamızın iki çocuğu olacak, rahat ve varlıklı yönetim kuşaktan kuşağa akıp nesline geçecekti. Ben cariyeden doğmuş aşağı biriyim. (Senden) yüksek olamam, geleneklere göre ben yönetirsem olmaz. Bugün at ayrılığa yol açtı, belki göğün işaretidir. Emrin altındakilerden atları doğuya sürmelerini iste. Eğer atlar doğuya giderse bende onları takip edeceğim”. (Yina)lou sevindi ve (Tuyuhun)'a “Chu Kağan 處可寒” dedi. Düşmanın (Tuyuhun) dilindeki Chu Kağan, Song dilinde Siz imparatorsunuz (Er Guanxia) 爾官家 demektir. (Yinalou) hemen takipçisi 2000 süvariye atları engelleyip geri döndürmeleri emrini verdi. 300 adım (doğuya çektikten sonra) olmadan, atlar aniden acı içinde kişnedi, hemen (batıya) koştu. Ses aynı bir dağın çöküşü gibiydi. Bu şekilde ondan fazla at vardı. (Doğuya) her döndürüldüklerinde (batıya) uzağa gittiler. (Yina)lou'nun gücü tüketmişti, diz çöküp dedi ki: “Kağan, bu şeyi insan çözemez!”. Tuyu(hun) boylarına dedi ki: “Biz abi kardeşin nesli hep refah içinde olmalı. (Ruoluo)gui'yin (adı) çocuğuna ve nesline devredecek, o zaman yüz yıldan fazla olabilir; bana gelince benim torunlarım zamanında şanımız başlayacak. Sonra hemen batıya gidip Yin Dağına (Çogaz Dağı?) 陰山 konuşlandılar. Jin Devleti 晉 karmaşasında, Long 隴'u geçtiler. Xianbeiler ağabeye, Agan 阿干 derler. Sonra (Ruoluo)gui, (Tuyu)hun'u aklına getirip Agan (Ağabey) Türküsü 阿干之歌'nü yazdı.

(Tuyu)hunlar Long'dan ilerlediler, sonra Hanjian 罕罕 ve Xiling 西零'den ayrıldılar. “Xiling bugünkü (yani o zamanki) Xipingjun 西平郡'dür; Hanjian, bugünkü (yani o zamanki) Fuhaxian 枹罕縣'dir”. Fuhaxian'dan doğu yönünde 1000 li'den fazla uzaklıkta Gansong 甘松'a; batıda Sarı Irmak'ın güneyine 河南; güneyde Maocheng 曩城 ve Longhe 龍涇 ile sınır oldular. Taoshui 洮水'yin güneybatısından en uçta Bailan 白蘭'a birkaç bin li içinde otlak ve suları takip eder, keçe çadırda yaşarlar, et ve kımız ile beslenirlerdi. Kuzeybatıdaki çeşitli milletler onlara Achai Düşmanı (Achai lu) 阿柴虜 derdi.

Tuyuhun 72 yaşında öldüğünde 60 çocuğu vardı. Büyüğünün adı Tuyan 吐延 yedi ayak sekiz parmak boyundaydı (uzun boyluydu). Cesareti ve gücü insanı aşiyordu, dengesiz mizacı vardı. Maocheng Qianglarının 羌 lideri Jiangcong 姜聰 tarafından yaralandı. Kılıç hala vücudundayken Yeyan 葉延 'ı çağırıp Büyük Generali 大將 Juebawo 絕拔渥'ya dedi ki: *“Ölmek üzereyim, hemen gidip Bailan'a sığın. Bailan hem zorlu ve uzak hem de yerel ahali zayıf, kontrolü ve savunması kolaydır. Yeyan çocuk, onu başkasına emanet etmek istiyorum. Zamanım az birini bulamamaktan korkuyorum. Şimdi, Yeyan'ı sana emanet ediyorum, bütün gücünle ona yardımcı ol. Eğer çocuğum (Yeyan) tahta çıkabilirse endişem olmaz”*. Kılıcı çıkardı ve öldü. 13 yıl yönetti, öldüğünde 35 yaşındaydı. 12 çocuğu vardı.

Yeyan küçük ama cesur ve kararlıydı. 10 yaşında otlardan insan yapıp adını Jiangcong koydu. Her sabah hemen ona ok atıyor, ok hedefi bulursa seviniyor, bulmazsa bağırıp ağlıyordu. Annesi dedi ki: *“Generaller, alçağı çoktan parçalara ayırdı. Senin yaşın küçük, neden her gün kendini bu şekilde derin hüzne sürüklüyorsun!”* Yeyan hıçkırarak ağlıyor, kendini kontrol edemiyordu. Annesine cevap verdi: *“Bir faydasının olmadığını farkındayım ama Yeyan'ın düşüncesi sınır tanımıyor, acısını aşamıyorum”*. (Yeyan) ailesinin sözünü dinlerdi. Annesi hastalandı, üç gün bir şey yiyemedi, Yeyan da bir şey yemedi. (Yeyan) sıklıkla eski kitap ve kayıtları okuyordu. Büyük babası Yiluohan'ın Changli Beyi 昌黎公 unvanını kullandığını söylüyordu. Dedi ki: *“Ben beyin torunuyum Törenler kitabına 禮 göre beyin torunları büyük babalarının adını soyadı (ülke adı) olarak alabilir. (Bu nedenle) Tuyuhun'u soyadı (ülke adı) yapıyorum”*. 23 yıl yönetti, öldüğünde 33 yaşında idi, 4 çocuğu vardı.

Büyük oğlu Suixi 碎奚 onun yerine tahta çıktı. Doğası hilesiz ve ihtiyatlıydı. Üç kardeşi iktidarı kendi ellerine aldı, Suixi egemen olamadı. Büyük Generaller kardeşlerini öldürdü. Suixi, acı ve bunalım yaşıyordu, tekrardan yönetime karışmadı. Bu nedenle oğlu Shilian 視連 'ı velayet yaptı, devlet işlerini ona emanet etti, Mohelang 莫賀郎 unvanını aldı. Mohe, Song (Çin) 宋 dilinde “baba 父” anlamına gelir. Suixi kederinden öldü. 25 yıl yönetti, öldüğünde 42 yaşındaydı, 6 çocuğu vardı.

Oğlu Shilian, babası üzüntüden öldüğü için gezip, eğlenip, yiyip içmedi. Yönetiminin 15. yılında öldü, öldüğünde 42 yaşındaydı. 2 oğlu vardı. Büyüğünün adı Shipi 視羆, küçüğünün adı Wuheti 烏紇提. Shipi yönetiminin 11. yılında 42 yaşında öldü. (Shipi'nin) oğlu Shuluogan 樹洛干'ın ve diğerlerinin hep yaşı küçüktü, kardeşi Wuheti 烏紇提 tahta çıktı. (Wu)heti yönetiminin 8. yılında 35 yaşında öldü. Shipi'nin oğlu Shuluogan tahta çıktı. Kendine, “Arabalı Atlı General 車騎將軍” unvanını aldı. (Aynı yıl, Jin Devleti 晉) Yixi Saltanat Dönemi (405-418) 義熙 başlangıcıydı.

Shuluogan öldü. Kardeşi Achai 阿豺 kendine, “Çevik Atlılar Generali 驃騎將軍” unvanını aldı. Qiao Zong 譙縱 Shu (Sichuan) 蜀'da başkaldırdı. Achai, yeğeni Xiqiang Beyi 西疆公 Tuyuhun Chilaini 敕來泥'yi gönderdi. (Güney yönünde) ülke topraklarını Longhe 龍涇 ve Pingkang 平康'a kadar genişlettiler. (Song) İmparatoru Shao 少帝 Jingping Saltanat Dönemi (423-424) 景平 içinde Achai, (Song Devleti'ne) elçi gönderip imparatora bildiri ve yerel ürünlerinden sundu. İmparator fermanla dedi ki: “*Achai sınırdan uzaklarda oturuyor. Ahlak ve adalete saygı besliyor, övgüyü hak ediyor. Saygın görevler verilebilir. Şimdi onun samimiyetini takdir için Sınır Bölgesi Askeri İşler Denetçisi 督塞表諸軍事, Batıyı Huzura Kavuşturan General 安西將軍, Çöl Eyaleti Valisi 沙州刺史, Jiaohe Beyi 澆河公 unvanlarını veriyorum*”. Unvanları almadan, Taizu 太祖⁷³⁵ Yuanjia 元嘉 3. yıl (426) yeni terfiler yaptı. (Terfiler ulaşmadan) Achai öldü. Kardeşi Mugui 慕璜 tahta çıktı. 6. yıl (429) mektup gönderip dedi ki: “*Büyük Song göğün yazgısına uydu, göğün altında huzur hâkim. Benim merhum abim Achai ilahi imparatorluğunuzun ahlak ve adaletine hayrandı, samimi duyguları biliniyordu. Geçen yıl 7. ay 5. gün, Merasim Sorumlusu 謁者⁷³⁶ Dong Zhan 董湛 geldiğinde bilge emri duyurdu, yüce rütbe verdi ama benim ailem şanssız, abim yeryüzünden ayrıldı.*” İmparator fermanla dedi ki: “*Tuyuhun Mugui'yin kardeşi ahlak ve adalete riayet ediyor, büyük içtenliği övgüyü hak ediyor. Sadakati için (ona) asil rütbeler verilmeli. Sınır Bölgesi Askeri İşler Denetçisi, Batıyı Dize*

⁷³⁵ Song Devleti İmparator Wen (424-453) 文帝.

⁷³⁶ Hucker, a.g.e., Nu: 7908.

Getiren General 征西將軍, Çöl Eyaleti Valisi, Longxi Beyi 隴西公 unvanları verilebilir”.

Jin Devleti sona ermeden Jincheng 金城'in doğusundaki Yunjiaxian 允街縣 Yabancılarından 胡 Qifu 乞伏 Qiangui 乾歸 halkıyla beraber Taohe 洮河 ve Hanjian'ı zapt etti, kendini Longxi Beyi 隴西公 ilan etti. Qiangui öldü, oğlu Chipan 熾磐 tahta çıktı, Jin Devleti'ne elçi gönderip tabi oldu. Ona, Asalı Elçi 使持節, Gansu Koridoru Askeri İşler Müfettişi 都督河西諸軍事, Batıya Baş Eğdiren General 平西將軍, Bey unvanı eskisi gibi (Longxi Beyi) olacak şekilde unvanlar verildi. Gaozu 高祖⁷³⁷ tahta çıktı, unvanını Batıyı Huzura Kavuşturan Büyük General 安西大將軍'e yükseltti. Chipan öldü, oğlu Manman 茂蔓 tahta çıktı. Mugui birkaç kez ordusunu gönderip ona saldırdı. Manman boylarını alıp doğuya Long'un batısına 隴右 sığındı, Mugui onun topraklarına sahip oldu. Aynı yıl, (Xia Devleti Beyi) Helian Ding 赫連定 Chang'an 長安'da Suolu 索虜⁷³⁸ Tuobadao (Tabgaç Dao) 拓跋燾 tarafından hücumu uğradı ve 100 bin Qin 秦 insanını toplayıp batıya gidip Hanjian'a konuşlandı. Liangzhou 涼州'ya gitmek istiyordu. Mugui gelip ona saldırıp onları ağır yenilgiye uğrattı, (Helian)ding'i canlı ele geçirdi. (Tabgaç) Dao elçi gönderip onu istedi. Mugui, (Helian)ding'i ona verdi. 9. yıl (432) Mugui, Saray Danışmanı 司馬 Zhaoxu 趙紱'yu gönderip hediye sundu ayrıca 20 bin kişinin başarısını duyurdu. Taizu⁷³⁹ ona Asalı Elçi, Süvari Birlikleri Genel Hizmetlisi 散騎常侍, Batı Qin-Hezhou-Çöl Eyaleti Askeri İşleri Müfettişi 都督西秦河沙三州諸軍事, Batıyı Dize Getiren Büyük General 征西大將軍, Batı Qin ve Hezhou Valisi 西秦河二州刺史, Qiangları Korumadan Sorumlu Komutan 領護羌校尉 (gibi) ek unvanlar verdi (ve) Longxi Beyi 隴西王 rütbesine yükseltti. Kardeşi Muyan 慕延⁷⁴⁰'a Doğuya Baş Eğdiren General 平東將軍, Mugui'yin abisi Shuluogan'ın oğlu Shiyin 拾寅'e

⁷³⁷ Song Devleti İmparator Wu (420-423) 武帝.

⁷³⁸ Kaynakta Tabgaç adı yerine Suolu 索虜 namı kullanılmıştır. Bu nam, Güney hanedanlarının Kuzey hanedanları için kullandığı aşılıyıcı adlandırmadır.

⁷³⁹ İmparator Wen.

⁷⁴⁰ Muliyan 慕利延.

Kuzeye Baş Eğdiren General 平北將軍, Achai'yin oğlu Weidai 煒代'ya Zhenjun Jiangjun 鎮軍將軍 unvanını verdi. (İmparator) Mugui'ye bir zamanlar Fofu 佛佛⁷⁴¹'nin güneyden 南國 ele geçirdiği askerlerin hepsinin geri gönderilmesini emretti. Mugui, Zhuxinzhi 朱昕之 ile diğerleri (toplam) 55 hane, 154 kişiyi gönderdi.

Mugui öldü, kardeşi Muyan tahta çıktı. Mektup ile beraber (Song Devleti'ne) elçi gönderdi. 15. yıl (438) imparator, Muyan'e Asalı Elçi, Süvari Birlikleri Genel Hizmetlisi, Batı Qin-Hezhou-Çöl Eyaleti Askeri İşleri Müfettişi, Batıyı Bastıran Büyük General 鎮西大將軍, Qiangları Korumadan Sorumlu Komutan, Batı Qin ve Hezhou Valisi, Longxi Beyi 隴西王 unvanlarını verdi. 16. yılda (439), unvanını Sarı Irmak'ın Güneyinin Beyi 河南王 olarak değiştirdi. Aynı yıl Shiqian 拾虔'ın kardeşi Shiyin'e Batıya Baş Eğdiren General, Muyan'ın cariyeden büyük oğlu Fanni 繁暉'ye Barış Ordusu Generali 撫軍將軍, Muyan'ın başhatundan oğlu Huan 璵'a Sol Kanat Generali 左將軍 ve Sarı Irmak'ın Güneyinin Beyi Veliahtı unvanlarını verdi. 19. yıl (442) merhum Achai'a eski unvanlarını Anxi 安西-Qin-Çöl Eyaletleri Askeri İşleri Generali, Çöl Eyaleti Valisi, Qiangları Korumadan Sorumlu Komutan, Longxi Beyi 隴西王 unvanlarını verdi. Suolu Tabgaç Dao, ordu sevk edip Muyan'a saldırdı. Muyan ağır yenilgi aldı. Boylarını aldı, batıya gidip Bailan'a sığındı. Hoten Ülkesine 于闐國 saldırıp onları bozguna uğrattı. Düşmanın (Tabgaç) tekrar geleceğinden endişe duydu. 21. yıl (450) elçi ile mektup gönderip dedi ki: “Eğer kendi güvenliğimi sağlayamazsam ordumla beraber Longhe 龍涸 Yuexi Kapısı 越嶠門'ndan girmek istiyorum”. Ayrıca yük arabası talep etti. Wuwan Başlığı 烏丸⁷⁴²帽, Kadın Ülkesi (Nü Guo) Altın İçki Kabı 女國金酒器, Hu Wang (Yabancı Krallık?) Altın Bileziği 胡王金釧 ve başka eşyalar gönderdi. İmparator Taizu 太祖⁷⁴³ yük arabasını ona verdi. Düşman geldiğinde kendini koruyamazsa Yuexi'ye girmesine izin verdi. Nihayetinde düşman gelmemiştir.

⁷⁴¹ Xia 夏國 (407-431) Beyi Helian Bobo 勃勃 (yönetim yılları: 407-425)'nin Çin'in güneyindeki telaffuzu.

⁷⁴² Wuhuan 烏桓'ın farklı yazımı.

⁷⁴³ Song Devleti İmparator Wen.

Muyan'ın ölümünden sonra Shiyin tahta çıktı. İmparator 29. yıl (452) Shiyin'e Asalı Elçi, Batı Qin-Hezhou-Çöl Eyaleti Askeri İşler Gözetmeni 督西秦河沙三州諸軍事, Batıyı Huzura Kavuşturan General, Qiangları Korumadan Sorumlu Komutan, Batı Qin ve Hezhou Valisi, Sarı Irmak'ın Güneyinin Beyi unvanlarını verdi. Shiyin doğuya gidip Suoluları (Tabgaç) mağlup etti. İmparator unvanını Kaifu Yitong Sansi 開府儀同三司'ye yükseltti.

Shizu 世祖⁷⁴⁴ Daming Saltanat Dönemi 大明 5. yıl (461) Shiyin, (Song Devleti'ne) elçi gönderip dans etmede iyi at 善舞馬 ve dört boynuzlu koç 四角羊 sundu. Veliattan beylere, bakanlara büyükten küçüğe saraydaki rütbesine göre yirmi yedi baş dans edip kişneyen at 舞馬歌 sundu. Taizong 太宗⁷⁴⁵ Taishi Saltanat Dönemi (465-471) 泰始 3. yıl (467), imparator onun unvanını Batıyı Dize Getiren Büyük General'e yükseltti. 5. yıl (469), Shiyin rapor ve yerel ürünlerden sundu. İmparator onun kardeşi Shipi 拾皮'ye Batıya Baş Eğdiren General ve Jincheng Beyi 金城公 unvanlarını verdi. İmparator Qianfei 前廢帝, (Shiyin'in unvanını) Arabalı Atlı Büyük General 車騎大將軍'e yükseltti.

Onların ülkesinin batı tarafında kuzeyden güneye 120 li, doğudan batıya 70 li uzunluğunda Sarı Çöl 黃沙 vardı. Orada ot bitmezdi bu nedenle Çöl Eyaleti 沙州 denirdi. Quzhenchuan 屈真川⁷⁴⁶'da tuz yatağı 鹽池 vardı. Gangu Dağı 甘谷嶺 kuzeyinde, aynı mağaralarda serçe ve fare (Sıçan) yaşardı, bazıları sıra dağlar boyunca bazıları ovalardaydı. Serçelerin rengi beyaz, sıçanların rengi sarıydı. Bölgede sarı ve mor renkte çiçek ve ot ile çokça serçe ve sıçan yuvası vardı. Bailan'da altın 黃金, bakır 銅 ve demir 鐵 çıkartırlardı. Onların halkı otlakları takip etmesine (konargöçer hayvancı toplum) rağmen merkezleri genelde Muhechuan 慕賀川'daydı.

⁷⁴⁴ Song Devleti İmparator Xiaowu 孝武帝.

⁷⁴⁵ Song Devleti İmparator Ming 明帝.

⁷⁴⁶ Tuqzhenchuan 吐屈真川 olarak da yazılabilir.

Nan Qi Shu: (Nan Qi Shu 南齊書, 59. Bölüm, Henan [Sarı Irmak'ın Güneyi] 河南 Monografisi, s.1025-1027)

Sarı Irmak'ın Güneyi (Tuyuhunlar) 河南, Hunların (Xiongnu) 匈奴 neslindedir. Han Devleti 漢 Jianwu 建武 Saltanat Dönemi (25-56) içinde Hunların köle ve hizmetçileri kaçıp Liangzhou 涼州 sınırına sığındılar. Çeşitli milletlerden birkaç bin kişiydiler. Düşman (Hunlar) köle ve hizmetçiye Zi 贄 der, bir diğer söylenişi Zi lu 贄虜 dur. Xianbei 鮮卑 Muronggui 慕容廆'yin cariyeden ağabeyi Tuyuhun, Di Beyi 氐王 oldu. Yizhou 益州'nun kuzeybatısında oturuyorlardı. Onların toprakları büyüklüğü birkaç bin li idi. Güney sınırları Longhecheng 龍涸城'deydi, Chengdu 成都'ya 1000 li'den fazla mesafeydi.

Onların Qingshuichuan 清水川, Chishui 赤水, Jiaohe 澆河 ve Tuquzhenchuan 吐屈真川'da dört büyük uç birliği vardı. Hepsi ağabey ve kardeşlerinin yönetimindeydi. Tuyuhun beylerinin yönetim merkezi Mujiachuan 慕駕川'daydı. Çok sayıda hayvanları vardı. Otlak ve suları takip ederlerdi. Şehir ve surları yoktu. Daha sonra yavaş yavaş evler kurdular; fakat halk keçe çadırları hareket ettirilebilir ev 行屋 olarak kullanmaya devam etti. Onların toprakları genelde rüzgârlı ve soğuktu. Yolcular uçsuz bucaksız çölün içinde yol alırken (fırtına) kum ve iri (taneli) kum (veya kumtaşı ya da çakıl) taşır, yolcuların ayak izleri hep yok olurdu. Eğer verimli toprak varsa orada serçe ve fare (sıçan) aynı mağaralarda yaşardı ve sarı ve mor renkte çiçek yetişirdi. Verimsiz topraklardaysa nemli ve sıcak hava (pis hava) vardı, insanın nefesini keser öldürürdü. Sığır ve atlar ona maruz kaldığında yorgun düşer terler ve yürüyemezlerdi.

Song Devleti başlangıcında (Tuyuhunlar) unvan ve emirleri kabul etmeye başladı. Song Devleti'nin sonunda Sarı Irmak'ın Güneyinin Beyi 河南王 Tuyuhun Shiyin 拾寅'e Asalı Elçi 使持節, Süvari Birlikleri Genel Hizmetlisi 散騎常侍, Batı Qin-Hezhou-Çöl Eyaleti Askeri İşleri Müfettişi 都督西秦河沙三州諸軍事, Arabalı ve Atlı Birlikler Büyük Generali 車騎大將軍, Kaifu Yitong Sansi 開府儀同三司,

Qiangları Korumadan Sorumlu Komutan 領護羌校尉, Batı Qin ve Hezhou Valisi 西秦河二州刺史 unvanları verildi.

Jianyuan Saltanat Dönemi 建元 ilk yılında (479), Taizu 太祖⁷⁴⁷ onun eski makamını Çevik Atlılar Büyük Generali 驃騎大將軍'ne çıkardı. Song zamanında Savaşçılar Muhafızı Generali 武衛將軍⁷⁴⁸ unvanlı Wang Shiwu 王世武 Sarı Irmak'ın Güneyi'nin (Beyliğine) elçi gönderildi. Aynı yıl o, Shiyin'in hediye sunmak için gönderdiği elçiye eşlik edip geldi. İmparator bir fermanla cevap verdi. Dedi ki: *“İmparator; Asalı Elçi, Süvari Birlikleri Genel Hizmetlisi, Batı Qin-Hezhou-Çöl Eyaleti Askeri İşleri Müfettişi, Arabalı ve Atlı Birlikler Büyük Generali, Kaifu Yitong Sansi, Qiangları Korumadan Sorumlu Komutan, Batı Qin ve Hezhou Valisi ile Çevik Atlılar Büyük Generali unvanına yeni yükseltilen Sarı Irmak'ın Güneyinin Beyi'ne saygıyla (sıhhatini) sorar. Göğün emri şahsımda toplandı, benim gibi önemsiz biri bu yüce vazifeyi üstüne aldı, kalbimde saygı ve endişe var. Wang Shiwu geldiğinde, Yuanhui 元徽 Saltanat Dönemi, 5. Yıl (477) 5.ayın 1. gününkü raporunuzu aldım, hasta olduğunuzu duydum, sizin iyi olduğunuzu ümit ediyorum. Sizin itimatınız uzaklarda iyi biliniyor, uzaklara istikrar getirdiniz, sizin candan samimiyetinizi takdir için şimdi unvanınızı yükseltiyorum. Wangshiwu ve diğerleri Ruru (Juan-juan) 芮芮'lara elçi olarak gidecekler, zamanında ulaşmaları için yardımcı olacağına inanıyorum. Ayrıca senin son raporunda bahsettiğin atlar ve diğer eşyalar ulaştı. Şimdi belgelerle beraber koyu kırmızı, mor, zümrüt yeşili, sarı ve mavi renkten 10 top ipek kumaş gönderiyorum”.*

Shiyin'in oğlu Yiduhou 易度侯⁷⁴⁹ astronomiye ilgiliydi. Bir zamanlar Yıldızname 星書 talep etti ama saray bunu tartıştı ve reddetti. (Shi)yin öldü. (Jianyuan Saltanat Dönemi) 3. yıl (481) Sarı Irmak'ın Güneyinin Beyi'nin oğlu Tuyuhun Yiduhou'ya Asalı Elçi, Batı Qin-Hezhou-Çöl Eyaleti Askeri İşleri Müfettişi, Batıyı Bastıran General 鎮西將軍, Qiangları Korumadan Sorumlu Komutan, Batı Qin ve Hezhou Valisi ve Sarı Irmak'ın Güneyinin Beyi unvanları verildi. Yongming

⁷⁴⁷ Güney Qi 齊 (479-502) İmparatoru Gao 高帝.

⁷⁴⁸ Hucker, a.g.e., Nu: 7835.

⁷⁴⁹ Duyihou 度易侯'nun hatalı yazımı.

永明 Saltanat Dönemi 3. yıl (485), imparator fermanla dedi ki: “Yiduhou batıdaki görevlerini üstün özveriyle yerine getiriyor, adilce teskin ediyor, ben buna çok önem veriyorum. (Onun unvanı) Arabalı ve Atlı Birlikler Büyük Generali’ne terfi edebilir”. Ayrıca Jishizhong 給事中 unvanlı Qiu Guanxian 丘冠先’ı elçi olarak gönderdi. Juanjuanlara gitmesi için (Tuyuhunların) refakatini (topraklarından geçmeyi) istedi. 6. yılda (488) elçi geri döndü. Üç ayak iki parmak büyüklüğünde; bir ayak bir parmak genişliğinde yeşim taşı getirdi. Yiduhou öldü. 8. yıl (490) imparator onun veliahtı Xiuliumao 休留茂⁷⁵⁰’yu tahta çıkardı. Ona, “Asalı Elçi”, “Batı Qin-Hezhou-Çöl Eyaleti Askeri İşler Gözetmeni 督西秦河沙三州諸軍事”, “Batıyı Bastıran General”, “Qiangları Korumadan Sorumlu Komutan”, “Batı Qin ve Hezhou Valisi” unvanlarını verdi. (İmparator) tekrardan Zhenwu Jiangjun 振武將軍 unvanlı Qiu Guanxian’ı unvanlar vermek ve taziye ziyaretinde bulunmak için gönderdi. (Qiu) Guanxian, Sarı Irmak’ın Güneyine (Tuyuhunlara)’a vardı. Xiuliumao onu saygı göstermeye zorladı. (Qiu) Guanxian buna uymadı, Xiuliumao ülke insanı önünde küçük düştü, Xiuliumao onu uçurumdan aşağı derin vadilere attı ve öldürdü.

Liang Shu: (Liang Shu, 梁書, 54. Bölüm, Sarı Irmak’ın Güneyinin Beyleri 河南王 Monografisi, s.810-811)

Sarı Irmak’ın Güneyinin Beylerinin 河南王 aslı Xianbei 鮮卑 Murong ailesinden 慕容氏 gelir. İlk zamanlar Murong Yiluogan 弈洛干⁷⁵¹’ın iki çocuğu vardı. Cariyeden doğma büyüğünün adı Tuyuhun 吐谷渾, baş hatundan oğlunun adı (Murong)gui 麴⁷⁵²’di. (Yi)luogan öldü, (Murong)gui onun yerine geçti. Tuyuhun ona itaat etmedi ve batıya göç etti. (Murong)gui onun gitmesine engel olmak için peşine düştü ama (Tuyuhun’un) atları ve sığırları (hayvanları) hepsi batıya koştu, geri dönmek istemediler. Bundan sonra batıya gidip Long 隴 aştılar, Fuhan 枹罕’ı geçtiler, Liangzhou 涼州’nun güneybatısından ayrıldılar, Chishui 赤水’ye ulaştılar ve yerleştiler. Onların toprakları Zhangye 張掖’nin güneyi Longxi 隴西’nin batısı ve

⁷⁵⁰ Fulianchou 伏連籌 olmalı.

⁷⁵¹ Shengui 涉歸 veya (diğer adı) Yiluohan 弈洛韓.

⁷⁵² Muronggui 慕容麴 veya diğer adı Ruoluogui 若洛麴.

Sarı Irmak'ın güneyindeydi. Bu yüzden bu adı aldılar. Onların (Tuyuhunların) sınırı doğuda Diechuan 叠川 idi; batıda Hoten 于闐 ile komşu oldular; kuzeyde Turfan'a 高昌 uzandılar; kuzeydoğuda Qinling 秦嶺 ile temasa geçtiler. Toprakların yüz ölçümü bin li'den fazla idi. Yaklaşık olarak eskinin Çöl (akarkum) 流沙 bölgesini içine alıyordu. (Ülkelerinde) otlaklar kısıtlı, yağmur azdı. Dört mevsim kar ve buz vardı. Sadece altıncı ve yedinci ayda dolu çok yağardı. Rüzgâr açık havada estiğinde kum ve çakıl getirir, manzarayı kaplar, görüş düşerdi. Topraklarında buğday 麥 yetişir başka tahıl 穀 yetişmezdi. Ülkelerindeki Kök Nur 青海'un uzunluğu yüzlerce li idi. Kısırak atını onun kenarına bırakırlar, o sonra tay doğururdu. Bölge insanı onlara Ejderha türü 龍種 derdi. Bu nedenle onların ülkesinde çokça iyi at vardı. Evleri vardı ama halk keçe çadırda yaşardı. Onlar, kısa kollu elbise 小袖袍, paçaları dar pantolon 小口袴 ve uzun etekli başlık (şapka) 長裙帽 giyerler, kadınları dağınık saçlarını örerd.

Bilahere, Tuyuhun'un torunu Yeyan 葉延 sıklıkla eski kitap ve kayıtları okuyordu. Büyük babası Yiluogan'ın Changli Beyi 昌黎公 unvanını kullandığını söyledi. (Dedi ki): *“Ben beyin torunuyum. Törenler kitabına 禮 göre beyin torunları büyük babalarının adını hanedan ailesinin adı olarak alabilir. Bu nedenle Tuyuhun'u soyadı olarak aldım, ülkenin adı olarak da ilan ediyorum.* Onun nesli Achai 阿豺 zamanında, Çin (yani Song Devleti) 中國'nin görev ve soyluluk 官爵 unvanlarını kabul etmeye başladılar. (Achai'yin) kardeşinin oğlu Muyan 慕延⁷⁵³, Song Devleti Yuanjia Saltanat Dönemi (424-453) 元嘉 sonlarına doğru kendine Sarı Irmak'ın Güneyinin Beyi 河南王 unvanını aldı. Muyan öldü, yeğeni Shiyin (döneminde) 拾寅 yazı kullandılar 書契, şehirler kurdular, saray inşa ettiler. Onun küçük beyleri hep saray kurdu. Ülkede Budizm inancı 佛法 yayıldı. Shiyin öldü, Duyihou 度易侯 onun yerine tahta çıktı. (Du)yihou öldü, oğlu Xiuliudai 休留代⁷⁵⁴ onun yerine tahta çıktı. (Güney) Qi Devleti 齊 Yongming Saltanat Dönemi (483-494) 永明 içinde imparator,

⁷⁵³ Muliyan 慕利延.

⁷⁵⁴ Fulianchou 伏連籌 olmalı.

(Xiuliu)dai'ye Asalı Elçi 使持節, Batı Qin-Hezhou-Çöl Eyaleti Müfettişi 都督西秦河沙三州, Batıyı Bastıran General 鎮西將軍, Qiangları Koruyan Komutan 護羌校尉, Batı Qin ve Hezhou Valisi 西秦河二州刺史 unvanlarını verdi.

Liang Devleti 梁 kurulduğunda imparator, Xiuliu(dai)'yin unvanını Batıyı Dize Getiren General 征西將軍'e yükseltti. (Xiuliu)dai öldü, oğlu Fulianchou 伏連籌 unvan (görev) ve tahtı devam ettirdi. Tianjian Saltanat Dönemi 天監 13. yıl (514) elçi gönderip, iki tane (bir çift) altın işlemeli kan taşı (akik) içki kabı 金裝馬腦鍾 hediye etti ve Yizhou 益州'da Dokuz Katlı Budist Tapınağı 九層佛寺 kurmak için izin istedi. İmparator fermanla izin verdi. 15. yıl (516) yine elçi gönderip, kızıl dans eden ejderha (türü) tay 赤舞龍駒 ve yerel ürünlerden hediyeler sundu. Onun (Fulianchou) gönderdiği elçiler, bazen yılda iki-üç kez, bazen iki yılda bir kez geliyordu. Onların arazisi ile Yizhou 益州 yan yanaydı, tüccarlar sıkça gidip geliyordu, insanlar bunun faydasını arzuladı, çok sayıda insan oraya (Tuyuhunlara) gitti, onlara okuma yazma öğretiler, çeviriler yaptılar (çevirmenlik). Bir ölçüde zalim ve kurnazdılar. Putong Saltanat Dönemi 普通 ilk yılında (520) yine yerel ürünlerden sundular. (Fulian)chou öldü, oğlu Aluozhen 呵羅真⁷⁵⁵ tahta çıktı. Datong Saltanat Dönemi 大通 3. yıl (529) İmparator, (Aluozhen)'e “Batıya İstikrar Getiren General 西寧將軍”, “Qiangları Koruyan Komutan”, “Batı Qin-Hezhou-Çöl Eyaleti Valisi” unvanlarını verdi. (Aluo)zhen öldü. Oğlu Fofu 佛輔 görev ve soyluluk unvanlarını devam ettirdi (miras aldı). Veliahttı da elçi gönderip imparatorun varisine beyaz renkli ejderha (türü) tay 白龍駒 hediye etti.

Nan Shi: (Nan Shi 南史, 79. Bölüm, Sarı Irmak'ın Güneyinin Beyleri 河南王 Monografisi, s.1977-1978)

Sarı Irmak'ın Güneyinin Beylerinin 河南王 aslı Xianbei 鮮卑 Murong ailesinden 慕容氏 gelir. İlk zamanlar Murong Yiluogan 弈洛干⁷⁵⁶'ın iki çocuğu

⁷⁵⁵ Aluozhen 呵羅真'in farklı yazımı.

⁷⁵⁶ Shgui 涉歸 veya (diğer adı) Yiluohan 弈洛韓.

vardı. Cariyeden doğma büyüğünün adı Tuyuhun 吐谷渾, baş hatundan oğlunun adı Guiluogan 魔洛干⁷⁵⁷, dı. (Yiluogan) öldü, Gui(luogan) onun yerine geçti. Tuyuhun ona itaat etmedi ve batıya göç ettiler. Long 隴'u aştılar, Fuhan 枹罕'ı geçtiler, Liangzhou 涼州'nun güneybatısından ayrıldılar, Chishui 赤水'ye ulaştılar ve yerleştiler. Onların toprakları Sarı Irmak'ın güneyindeydi, bu yüzden bu adı aldılar. Bu olaylar Bei Shi 北史'de ayrıntılı anlatılıyor. Onların (Tuyuhunların) sınırı doğuda Diechuan 叠川 idi; batıda Hoten 于闐 ile komşu oldular; kuzeyde Turfan'a 高昌 uzandılar; kuzeydoğuda Qinling 秦嶺 ile temasa geçtiler, toprakların yüz ölçümü bin liden fazla idi. Yaklaşık olarak eskinin Çöl (akarkum) 流沙 bölgesini içine alıyordu. (Ülkelerinde) otlaklar kısıtlı, yağmur azdı. Dört mevsim kar ve buz vardı. Sadece altıncı ve yedinci ayda dolu çok yağardı. Rüzgâr açık havada estiğinde kum ve çakıl getirir, manzarayı kaplar, görüş düşerdi. Topraklarında buğday 麥 yetişir başka tahıl 穀 yetişmezdi. Ülkelerindeki Kök Nur 青海'un uzunluğu yüzlerce li idi. Kısrak atını onun kenarına bırakırlardı. Sonra tay doğururdu. Bölge insanı onlara Ejderha türü 龍種 derdi. Bu nedenle onların ülkesinde çokça iyi at vardı. Evleri vardı ama halk keçe çadırda yaşıyordu. Onlar, kısa kollu elbise 小袖袍, paçaları dar pantolon 小口袴 ve uzun etekli başlık (şapka) 長裙帽 giyerler, kadınları dağınık saçlarını 被髮 örerdi.

Bilahere, Tuyuhun'un torunu Yeyan 葉延 sıklıkla eski kitap ve kayıtları okuyordu, büyük babası Yiluogan'ın Changli Beyi 昌黎公 unvanını kullandığını söyledi. (Dedi ki): “*Ben beyin torunuyum Törenler kitabına 禮 göre beyin torunları büyük babalarının adını soyadı olarak alabilir, bu nedenle Tuyuhun'u soyadı olarak aldım, ülkenin adı olarak da ilan ediyorum.* Onun nesli Achai 阿豺 zamanında, Jiangzhuo (yani Song Devleti) 江左⁷⁵⁸ ile ilişki kurup (onların) görev ve soyluluk 官爵 unvanlarını kabul etmeye başladılar. (Achai'yin) kardeşinin oğlu Muiyan 慕延⁷⁵⁹,

⁷⁵⁷ (Yi)luogan ile karakter karıştırmaktan kaynaklı hatalı yazım. Doğrusu, (Murong)gui 慕容魔 veya (diğer adı) (Ruoluo)gui 若洛魔.

⁷⁵⁸ Jiang Nehri'nin doğusu. Doğu Jin ile Güney Hanedanları (Song, Güney Qi, Liang ve Chen)'nin ana dayanak bölgesi Jiang Nehri'nin doğusundaydı. Bu yüzden o zamanki insanlar, bu 5 hanedanlığı ve onların yönetimi altındaki bütün bölgeyi Jiangzuo olarak bilirdi.

⁷⁵⁹ Muiyan 慕利延.

Song Devleti Yuanjia Saltanat Dönemi (424-453) 元嘉 sonlarına doğru kendine Sarı Irmak'ın Güneyinin Beyi 河南王 unvanını aldı. Muyan öldü, yeğeni Shiyin (döneminde) 拾寅 yazı kullandılar 書契, şehirler kurdular, saray inşa ettiler. Onun küçük beyleri hep saray kurdu. Ülkede Budizm inancı 佛法 yayıldı. Shiyin öldü, Duyihou 度易侯 onun yerine tahta çıktı. (Du) yihou öldü, oğlu Xiuliudai 休留代⁷⁶⁰ onun yerine tahta çıktı. (Güney) Qi Devleti 齊 Yongming saltanat dönemi 永明 (483-494) içinde imparator, (Xiuliu)dai'ye Asalı Elçi 使持節, Batı Qin-Hezhou-Çöl Eyaleti Müfettişi 都督西秦河沙三州, Batıyı Bastıran General 鎮西將軍, Qiangları Koruyan Komutan 護羌校尉, Batı Qin ve Hezhou Valisi 西秦河二州刺史 unvanlarını verdi.

Liang Devleti 梁 kurulduğunda imparator, Xiuliu(dai)'yin unvanını Batıyı Dize Getiren General 征西將軍'e yükseltti. (Xiuliu)dai öldü, oğlu Fulianchou 伏連籌 unvan (görev) ve tahtı devam ettirdi. Tianjian 天監 Saltanat Dönemi 13. yıl (514) elçi gönderip, iki tane (bir çift) altın işlemeli kan taşı (akik) içki kabı 金裝馬腦鍾 hediye etti ve Yizhou 益州'da Dokuz Katlı Budist Tapınağı 九層佛寺 kurmak için izin istedi. İmparator fermanla izin verdi. 15. yıl (516) yine elçi gönderip, kızıl dans eden ejderha (türü) tay 赤舞龍駒 ve yerel ürünlerden hediyeler sundu. Onun (Fulianchou) gönderdiği elçiler, bazen yılda iki-üç kez, bazen iki yılda bir kez geliyordu. Onların arazisi ile Yizhou 益州 yan yanaydı, tüccarlar sıkça gidip geliyordu. Putong Saltanat Dönemi 普通 ilk yılında (520) rapor getirdiler ve yerel ürünlerden sundular. (Fulian)chou öldü, oğlu Aluozhen 呵羅真⁷⁶¹ tahta çıktı. Datong Saltanat Dönemi 大通 3. yıl (529) imparator, oğlu (Aluozhen)'e Batıya İstikrar Getiren General 西寧將軍, Qiangları Koruyan Komutan, Batı Qin-Hezhou-Çöl Eyaleti Valisi unvanlarını verdi. (Aluo)zhen öldü. Oğlu Fofu 佛輔 görev ve soyluluk unvanlarını devam ettirdi (miras aldı). Veliahttı da elçi gönderip imparatorun varisine beyaz renkli ejderha (türü) tay 白龍駒 hediye etti.

⁷⁶⁰ Fulianchou 伏連籌 olmalı.

⁷⁶¹ Aluozhen 阿羅真'in farklı yazımı.

Zhou Shu (Zhou Shu 周書, 50. Bölüm, Tuyuhun 吐谷渾 Monografisi, s.912-914)

Tuyuhun 吐谷渾, aslen Liaodong 遼東 Xianbeilerinden 鮮卑 Muronggui 慕容廆'yin analığından kardeşidir. Başlangıçta, Tuyuhun'un atları ile (Murong)gui'yin atları kavga etti ve (Murong)gui'yin atları yaralandı. (Murong)gui emrindekileri gönderip onu suçladı. Tuyuhun sinirlendi, boylarını alıp oradan ayrıldı, Fuhan 枹罕'da durdu (yerleşti). Tuyuhunların beyi oldu. Torunu Yeyan 葉延 döneminde, (Yeyan) sıklıkla tarihi kitap ve kayıtları okuyordu. Eskide büyük babanın adı soyadı (ülke adı) olarak alındığından dolayı Tuyuhun'u soyadı (ülke adı) olarak aldı.

Tuyuhun'dan Fulianchou 伏連籌 (dönemine) 14 kuşaktır. Fulianchou öldü, yerine oğlu Kualü 夸呂 geçti. Kağan 可汗 unvanını kullanmaya başladı. Kök Nur (Qinghai) 青海'un 15 li batısındaki Fusicheng 伏俟城'de yönetti (başkent yaptı). Şehir ve surları olmasına rağmen burada oturmazlar genelde (hep) keçe çadırda yaşarlar otlak ve suları takip eder hayvancılık yaparlardı. Toprakları doğudan batıya 3000 li; kuzeyden güneye 1000 küsür li idi. Bey 王, Gong 公⁷⁶², Yardımcı İdareci 僕射, Bakan 尚書, Saray Koruması 郎中 ve General 將軍 memuriyetleri vardı. Kualü, saçını topuz şeklinde yapıp kuş tüyü⁷⁶³ ve inci takar, siyah başlık kullanır, altından aslan işlemeli yatakta 金師子床 otururdu. (Kağan) eşlerine Hatun (Kezun) 恪尊 denir, kumaş dokuyup etek yaparlar, işlemeli-ipekten uzun elbise veya kaftan ya da cüppe giyerler, saçlarını arkada örürler, başlarına altın renginde çiçekler 金花 takarlardı. Onların geleneğinde erkeklerin giydiği elbise⁷⁶⁴ Çin (Huaxia) 華夏⁷⁶⁵ ile aşağı yukarı aynıdır. Çoğu mili⁷⁶⁶ kullanır, ipekten başlık da takarlardı. Kadınları inci ve deniz kabuğu takar, saçlarını toplardı. Bunları ne kadar çok yaparsa o kadar zenginlik ve asillik göstergesiydi. Ordularında yay 弓, bıçak (kama) 刀, savaşçının

⁷⁶² Rütbece beyin altı.

⁷⁶³ Kuş tüyü veya otsu bitkilerin parlak çiçekleri.

⁷⁶⁴ Tören elbisesi olmalı, normal halk bozkır hayatına uygun giyim kuşamı tercih etmelidir.

⁷⁶⁵ Çin'in eski adı.

⁷⁶⁶ Yüz örtüsü, yüzü koruyucu örtü. Başlığa takılır bu sayede atla giderken toz fırtınasına karşı yüzü korur.

giydiği deriden yapılmış elbise (zırh) 甲, mızrak, uzun mızrak 稍 vardı. Ülkelerinde düzenli vergi yoktu. İhtiyaç duyulursa zengin ve tüccarlardan alırlardı. Onların yasalarına göre birisini öldüren ve at çalanın cezası ölümdü. Diğer suçlardaysa (tazminat olarak) suçluların mallarına el koyarlardı. Suçun durumuna göre bir çeşit aletle vurulurdu. İdam cezası alan kişi hayvan tüylerinin ezilip birleştirilmesinden (ince tabakalı) elde edilen bir şekli başına geçirmek zorundaydı. Kaya (veya taşı) tutup yüksekten ona atarlardı. Baba öldüğünde üvey anneleri, ağabeyleri öldüğünde yengeleri ile evlenirlerdi. Türklerle (Tujue) 突厥 adetleri aynıydı. Evliliklerine gelince fakir olanlar ansızın kızı kaçırlardı. Ölenler hep gömülürdü. Yas töreni elbise kuralları vardı. Ölen kişiyi gömdükten sonra işleri biterdi. Tamahkâr tabiatları vardı, öldürmede acımasızdılar. Ok atmayı ve av yapmayı sever, et ve kımızı besin olarak alırlardı. Onlar tarım yapmayı da biliyordu ama onların kuzey bölgelerinde iklim çok soğuktu, sadece turpgil (lahanagil) bitkiler 蔓菁 ve arpa 大麥 yetişiyordu. Bu nedenle onların fakiri çok zengini azdı. Kök Nur'un çevresi bin li'den fazlaydı. Gölün içinde küçük bir dağ vardı. Göl kışın donduktan sonra iyi kırsağı bu dağa koyarlar, gelecek kış onu alırlardı. Atlar hep hamile kalır, tay doğururdu. Onlara Ejderha Türü 龍種 denir, diğer atlardan çok iyi olurlardı. Ünlü Kök Nur mavimsi beyaz renkli (veya soluk kıllı) at (Qinghai cong) 青海驄 budur. Topraklarında ayrıca Yabani yak öküzü (liniu) 犛牛, kuş türlerinden çok sayıda papağan 鸚鵡 beslerlerdi.

(Batı Tabgaç) Datong 大統 Saltanat Dönemi (535-551) içinde Kualü tekrar elçi gönderip at, koyun, sığır ve başka ürünler sundu. Ama (Tuyuhunların) yağmaları sona ermedi, merkezden uzaktakiler (bundan) zarar gördü. İmparator Fei 廢帝 ikinci yılında (553) Taizu 太祖⁷⁶⁷ büyük bir orduyu komuta edip Guzang 姑臧'a ulaştı. Kualü korkuya kapıldı elçi gönderip yerel ürünlerinden sundu. Aynı yıl, Kualü keza Qi ailesine 齊⁷⁶⁸ elçi gönderip iş birliği yaptı. Liangzhou Valisi Shi Ning 史寧 onların geri döneceği yolu gizlice öğrendi, hafif süvarilerini alıp eyaletin (Liangzhou'nun) batısındaki Chiquan 赤泉'da onlara saldırdı. Yardımcı İdareci 僕射

⁷⁶⁷ BS'de Zhou Wen 周文 olarak kayıtlıdır. Taizu, Zhou Wen'in öldükten sonrak tapınak adıdır.

⁷⁶⁸ Kuzey Qi 北齊 (550-577).

unvanlı Qifu Chupan (veya Qifu Chuban) 乞伏觸扳⁷⁶⁹, General Dipanmi 翟潘密⁷⁶⁹'yi ve yabancı tüccarlardan 商胡 240 kişi ile 600 baş deve, katır ve çeşitli renkli ipek ve kumaşlardan on binlerce ele geçirdi. (Batı) Tabgaç İmparatoru Gong 恭帝 ikinci yılında (555) Shi Ning ile Kök-Türk Mukan (Muhan) 木汗 Kağan Kualü'ye sürpriz saldırı gerçekleştirip onu hezimete uğrattı. Karısını, çocuklarını, değerli eşyaları ile çeşitli hayvanlarını ele geçirdiler. “(Bu olaylar) Shi Ning Biyografisi’nde kayıtlıdır 史寧傳”. (Kuzey Zhou) Wucheng Saltanat Dönemi 武成 Başlangıcında (559), Kualü tekrardan Liangzhou’yu istila etti. Vali Shi Yunbao 是云寶 savaşta öldü. (İmparator), Helan Xiang 賀蘭祥 ile Yuwen Gui 宇文貴’yi orduyu komuta edip ona saldırması için gönderdi. Kualü, Guangding Beyi 廣定王 ile Zhongliu Beyini 鐘留王 karşı koymaları için gönderdi. (Helan) Xiang ve diğerleri onu yendi. Guangding (Beyi) ve diğerleri kaçtı. (Çin orduları) tekrardan Taoyang 洮陽 ve Honghe 洪和’ya hücum edip iki şehri ele geçirdiler. Buraya Taozhou 洮州’yu kurup geri döndüler. (Kuzey Zhou) Baoding Saltanat Dönemi (561-565) 保定 içinde, Kualü ardı ardına üç kez Kuzey Zhou sarayına elçi gönderip yerel ürünlerinden hediyeler sundu. (Kuzey Zhou) Tianhe Saltanat Dönemi 天和 Başlangıcında (566) onun (Kualü’nün) Longhe Beyi 龍涸王 Mochang 莫昌 halkına başlık edip gelip (Kuzey Zhou’ya) bağlandı. İmparator onun bölgesini Fuzhou 扶州 yaptı. (Tianhe) ikinci yıl 5. ayda (567), Kualü tekrardan elçi gönderip hediye sundu. (Kuzey Zhou) Jiande Saltanat Dönemi 建德 5. yıl (576), onların (Tuyuhunların) ülkesi büyük karışıklığa sahne oldu. (Kuzey Zhou) Gaozu 高祖⁷⁷⁰ tahtın varisi olan oğluna onlara saldırmasını emretti. Ordu, Kök Nur’u geçti Fusicheng’e ulaştı (zapt etti), Kualü kaçtı. (Kualü’den) arta kalan halkı ele geçirip geri döndüler. Ertesi yıl, Kualü bir kez daha elçi gönderip (Kuzey Zhou’ya) haraç sundu. (Kuzey Zhou) Xuanzheng Saltanat Dönemi 宣政 Başlangıcında (578), onun Zhao Beyi 趙王 Taloutun 他婁屯 gelip (Kuzey Zhou’ya) sığındı. Bundan sonra (Kuzey Zhou) sarayının hediyesi kesildi.

⁷⁶⁹ BS’de Qifu Chuzhuang 乞伏觸狀.

⁷⁷⁰ İmparator Wu 武帝.

**Sui Shu (Sui Shu 隋書, 83. Bölüm, Tuyuhun 吐谷渾
Monografisi, s.1842-1845)**

Tuyuhun 吐谷渾, aslen Liaoxi 遼西 Xianbeilerinden 鮮卑 Tuhe 徒河 [bölgesinden] Shegui 涉歸'yin oğludur. Shegui'yin iki oğlu vardı. Cariyeden doğma olan büyüğünün adı Tuyuhun, küçüğünün adı Ruoluogui 若洛魔'di. Shegui öldü, Ruoluogui onun yerine geçip boyların idaresini eline aldı. Murong ailesi 慕容氏 oldular. Tuyuhun ile Ruoluogui anlaşamadı. Bu nedenle Tuyuhunlar batıya gidip Long 隴 geçtiler, Gansong 甘松'ın güneyinde durdular (yerleştiler), Taoshui 洮水'yin güneybatısından en uçta Bailan Dağı 白蘭山'na toprakları birkaç bin li idi. Sonra, Tuyuhun'u hanedan ailesinin adı (ülke adı) yaptılar. Tabgaç 魏⁷⁷¹ ve Zhou 周 Devletleri zamanında Tuyuhunlar, Kağan 可汗 unvanını kullanmaya başladılar ve Kök Nur (Qinghai) 青海'un 15 li batısındaki Fusicheng 伏俟城'i başkent yaptılar. Şehir ve surları olmasına rağmen burada oturmaz, otlak ve suları takip ederlerdi. Bey 王, Gong 公⁷⁷², Yardımcı İdareci 僕射, Bakan 尚書, Saray Koruması 郎中 ve General 將軍 memuriyetleri vardı. Tuyuhun beyleri siyah başlık kullanır, eşleri başlarına altın renginde çiçekler 金花 takarlardı. Onların tarım aletleri 器械⁷⁷³ ve giydikleri elbise⁷⁷⁴ Çin 中國 ile aşağı yukarı aynıdır. Onların Bey, Gong ve soyluları çoğunlukla başlarına mili⁷⁷⁵ takar, kadınları etek ve kısa ceket giyer, saçlarını örer, inci ve deniz kabuğu takarlardı. Ülkelerinde düzenli vergi yoktu. Birisini öldüren ve at çalan kişi öldürülürdü, diğer suçlardaysa tazminat olarak suçluların mallarına el koyarlardı. Gelenekleri Türklerle (Tujue) 突厥 aşağı yukarı aynı idi. Yas töreni için elbise kuralları vardı. Ölen kişiyi gömdükten sonra işleri biterdi. Tamahkâr tabiatları vardı. Arpa 大麥, darı 粟, fasulye 豆 yetiştirirlerdi. Kök Nur'un çevresi bin li'den fazlaydı. Gölün içinde küçük bir dağ vardı. Onların geleneğinde kış geldiğinde

⁷⁷¹ Doğu ve Batı Tabgaçlar olmalı.

⁷⁷² Rütbece Beyin altı.

⁷⁷³ Zhou Weizhou burdaki aletleri tarım aleti olarak değerlendiriyor, Zhou, **Tuyuhunshi**, s.120.

⁷⁷⁴ Tören elbisesi olmalı, normal halk bozkır hayatına uygun giyim kuşamı tercih etmelidir.

⁷⁷⁵ Yüz örtüsü, yüzü koruyucu örtü. Başlığa takılır bu sayede atla giderken toz fırtınasına karşı yüzü korur.

hemen kırsağı bu dağa koyarlar, elde ettiklerine Ejderha türü 龍種 (at) derlerdi. Tuyuhunlar, bir zamanlar Perslerden (Bosi) 波斯 dişi at getirdiler. Onu Kök Nur'a koydular, mavimsi beyaz renkli (veya soluk kıllı) tay doğurdu 驄駒, günde binli yol alabiliyordu. Bu nedenle o zamanlar (bu ata) Kök Nur mavimsi beyaz renkli at (Qinghai cong) 青海驄 dediler. (Topraklarında) çokça yabani yak öküzü (liniu) 犛牛⁷⁷⁶ ve büyük miktarda bakır 銅, demir 鐵, zhusha 朱砂⁷⁷⁷ vardı. Toprakları Çakılık (Shanshan) 鄯善 ve Çerçen (Qiemo) 且末 'yu içine alıyordu. (Onların) kuzeybatısında yüzlerce li uzunluğunda çöl (akarkum) 流沙 vardı. Yazın sıcak rüzgâr estiğinde yolcular zarar görür ve ölürdü. Yaşlı develer rüzgârın geleceğini önceden anlar başını uzatıp ses çıkartır, bir araya toplanır ağız ve burunlarını toprağın altına saklarlardı (gömerlerdi). Bunu gören insanlar ağız ve burunlarını keçe ile örter böylece felaketten korunmuş olurlardı.

Onların beyi Lükua 呂夸⁷⁷⁸, (Kuzey) Zhou 周 sınırına defalarca saldırdı. (Sui 隋 Devleti 581-618) Kaihuang Saltanat Dönemi 開皇 başlangıcında (581), (Lükua) askerlerini alıp Hongzhou 弘州'yu istila etti (ele geçirdi). Gaozu 高祖⁷⁷⁹ bölge, uzak ve ulaşılması güç olduğu için orayı Tuyuhunlara terk etti. (Ama imparator) Shang Zhuguo 上柱國 (unvanlı) Yuan Xie 元諧'yi piyade ve süvari on binlerce askerin başında onlara savaş açması için gönderdi. Düşman (Tuyuhun) bütün askerleriyle ülke içinde görüldü. Mantou 曼頭'dan Shudun 樹敦'a kadar Tuyuhun zırhlı süvarileri kesintisizdi. (Lükua'nün) emri altındaki Hexi Genel İdare Amiri 河西總管 Dingcheng Beyi 定城王 Zhonglifang 鍾利房 ve (Lükua'nün) şehzadesi Kebohan 可博汗' ardı ardına gelip karşı koydular. (Yuan) Xie onları birkaç kez mağlup etti. Esir aldığı ve öldürdüğü çok sayıda insan vardı. Lükua dehşete düştü onu koruyan yanındaki askerleri ile uzaklara kaçtı. Onun ünlü beylerinden on üçü, her biri boylarını toplayıp teslim oldu. İmparator (teslim olanlar arasındaki) Gaoning Beyi 高寧王 Yizipou 移茲裒'nun halkı için geçmişten gelen bir değerinin olduğunu

⁷⁷⁶ Kök Nur ve Tibet yaylalarında yetişen bir çeşit sığır.

⁷⁷⁷ *Cinnabar*: İlaç yapımı, yazı yazımı ve resim çizimi gibi ihtiyaçlarda kullanılır.

⁷⁷⁸ Kualü 夸呂'nün hatalı yazımıdır.

⁷⁷⁹ Sui Devleti İmparator Wen 文帝.

düşünüyordu. Ona, “Büyük General 大將軍” makamını ve “Sarı Irmak’ın Güneyinin Beyi 河南王” unvanlarını bahşetti. (Tuyuhunlardan Sui Devleti’ne) teslim olanların yönetimini ona verdi. O zamandan başlayarak geri kalanların unvan ve ödülleri farklılık oldu. Çok geçmeden, (Tuyuhunlar) yine sınıra akın yaptı. Xuzhou 旭州 Valisi Pi Zixin 皮子信 askerlerini çıkartıp (Tuyuhunlara) karşı koydu. Düşman tarafından mağlup edilen (Pi) Zixin öldü. Wenchou 汶州 Genel İdare Amiri 總管 Liang Yuan 梁遠 seçkin askerlerini alıp onlara saldırdı, binden fazla Tuyuhun’u öldürdü, onlar telaşa geri çekildiler. (Bunun ardından) çok geçmeden gelip Kuozhou 鄆州’yu istila ettiler, eyalet askerleri onları geri püskürttü.

Lükua 100 yıl tahtta kaldı. Kızgınlığından dolayı veliahtlarını defalarca azledip öldürdü. Daha sonra tahtın varisi oğlu azledilmek ve küçük düşürülmekten korktu. Bunun üzerine Kaulü’yü ele geçirip (Sui Devleti’ne) bağlanmak istedi. (Sui Devleti) sınırındaki memurlardan asker istedi. Qinzhou Genel İdare Amiri 總管 Hejian Beyi Hong 河間王弘 imparatorun askerleri alıp onun yardım isteğine karşılık vermek için izin verilmesini istedi, imparator izin vermedi. Veliahtın planı açığa çıktı, babası (Lükua) tarafından öldürüldü. (Lükua) küçük oğlu Wei Beyi He 魏王訶’yi tahtın yeni varisi yaptı. Diezhou 疊州 Valisi Du Can 杜粲, Tuyuhunların iç çekişmesinden faydalanıp saldırmak istedi, imparator buna da izin vermedi. 6. yıl (586) Wei Beyi He de babasının (onu) öldüreceğinden korktu. 5000 kişilik boyu ile (Sui) ülkesine bağlanmayı planladı. (Bu sebeple) saraya elçi gönderip asker talep edip karşılanmak istedi. İmparator onun elçisine dedi ki: “... *Yerde ve gökte olanların tümü benim hizmetçimdir, hepsi güzel işler yapıyor, bu durumdan memnunum. Mademki Wei Beyi’nin iyi niyeti var, gelip emrim altına girmek istiyor. Ben, Wei Beyi’ne sadece olağan uygulamalar yaptırabilirim, (ona) asker verip uzaklara gönderemem, kötü şeyler yapmasına izin vermem*”. Wei Beyi bunun üzerine vazgeçti. 8. yıl (588) Tuyuhunların önde gelenlerinden Tabgaç 拓拔 Mumi 木彌 binden fazla aile ile Sui Devleti’ne bağlanmak istedi. İmparator dedi ki: “... *Kocaya ihanet eden (ve) babayı terk eden nasıl kabul edebilirim. Onların asıl niyeti, gerçekte ölümden kaçmaktır. Eğer şimdi elçi gönderip reddedersem insanlık (merhamet) olmaz, eğer (kötü) haber alırsam, onları teskin edeceğim, onların kendi başlarına halletmesini*

sağlayacağım, onlara asker vermemize gerek yok. Onun eniştesi 妹夫 ve yeğeni (veya damat) 甥 gelmek isterse, onların isteğine izin vereceğiz, onları teşvik etmeye gerek yok". Aynı yıl, Sarı Irmak'ın Güneyinin Beyi Yizipou öldü. Gaozu (İmparator Wen), onun kardeşi Shugui 樹歸'ye ondan (Yizipou'dan) kalan halkı miras almasını (yönetmesi) için emir verdi. (Sui Devleti), Chen Devleti 陳'ne son verdikten sonra, Lükua çok korktu. Kaçıp ulaşılması güç yerlere sığındı, sınıra saldırmaya cesaret edemedi.

11. yıl (591) Lükua öldü. (Başa geçen) oğlu (Shi)fu 伏⁷⁸⁰, ağabeyinin oğlu Wusu 無素'yu rapor vermek, bağlılık bildirmek ayrıca yerel ürünlerden sunmak için (Sui Devleti'ne) gönderdi. Kızını imparatorun haremine vermek istedi. İmparator Teng Beyi 滕王'ne fikrini söyledi: *"Bu hiç samimi değil, sadece ivedi (zor durum için) bir plan"*. İmparator, Wusu'ya dedi ki: *"(Tuyu)hun Beyi'nin kızını bana hizmet için (gönderme) emrimi istediğini biliyorum. Sizin isteğinizi kabul edersem, diğer ülkelerde bunu duyacak aynı şekilde takip edecek. Kimini kabul eder kimini etmezsem böyle olması imkânsız. Eğer hepsini kabul edersem de iyi bir uygulama olmaz. Benim arzum sizi korumak, sükûnunuzu sağlamak ve doyurmak..."*. (İmparator) nihayetinde kabul etmedi. 12. yılda (592) Adalet İşleri Bakanı 刑部尚書 Yuwenbi'yi onları teskin etmesi için gönderdi. 16. yılda (596) imparator, Guanghua 光化 Prensesi (Shi)fu'ya eş olarak verdi, (Shi)fu mektup gönderip prensesi imparatoriçe 天后 yapmak istedi, imparator izin vermedi.

Ertesi yıl, onların ülkesinde büyük bir karışıklık çıktı. Ülkedekiler (Shi)fu'yu öldürüp kardeşi Fuyun 伏允'u tahta çıkardılar. Fuyun, Sui Devleti'ne elçi gönderdi. Ağabeyinin ortadan kaldırıldığını, onun yerine kendisinin tahta çıktığını duyurdu. Ayrıca (tahta çıkmada imparatorun) emrini almadan hareket ettiği için özür diledi ve kendi geleneklerine göre prensesle evlenmek⁷⁸¹ istediğini bildirdi. İmparator bunu onayladı. Bundan sonra (Tuyuhunlar) saraya her yıl hediye gönderdi ama (Tuyuhunlar) ülke hakkında bilgi alıyordu, imparator bu durumdan ciddi derecede

⁷⁸⁰ Shifu 世伏'nun eksik yazımıdır.

⁷⁸¹ Leviratus geleneği.

rahatsız oldu. İmparator Yang 煬帝 (604-618) tahta çıktığında, Fuyun oğlu Shun 順'u saraya gönderdi. O zamanlar Tölesler (Tiele) 鐵勒 (Sui) sınırına saldırıyordu. İmparator, General Feng Xiaozhi 馮孝慈'yi Dunhuang'dan çıkıp onlara karşı koyması için gönderdi. (Feng) Xiaozhi savaşta başarılı olamadı. Tölesler elçi gönderip özür diledi, bağlılıklarını bildirmek istediler. İmparator, Huangmen Shilang 黃門侍郎 Pei Ju'yu gönderip onları onları teskin etti. (Pei Ju) ima yoluyla, hizmetlerini göstermeleri için onların Tuyuhunlara saldırmalarını istedi. Tölesler kabul etti. Hemen orduyu alıp Tuyuhunlara ani bir saldırı yaptılar ve onları hezimete uğrattılar. Fuyun doğuya kaçtı, Xiping 西平 sınırına sığındı. İmparator Guan Beyi 觀王⁷⁸² Xiong 雄'u Jiaohe'dan, Xu Beyi 許公 Yuwen Shu 宇文述'yu Xiping'den Tuyuhunlara sürpriz saldırı yapması için gönderdi, onları bozguna uğrattılar. Fuyun kaçtı, boylarından gelip bağlanan 100 binden fazla insan vardı. Çeşitli hayvanlarından 300 binden fazla ele geçirildi. (Yuwen) Shu onu hızla takip etti. Fuyun korkup güneye kaçtı, dağların vadilerine sığındı. Onun eski toprakları hep boş kaldı. Xiping Linqiangcheng 臨羌城'in batısından Qiemo'nun doğusuna, Qilian 祁連'ın güneyinden 雪山 Xueshan'ın kuzeyine, doğudan batıya 4000 li, kuzeyden güneye 2000 li (içindeki toprakların) hepsi Sui Devleti'nin oldu. (Buralara) İl 郡 İlçe 縣 Garnizon 鎮 (ve) Uç Birlikleri 戍 kuruldu. Çin'in hafif suçluları buraya göçürülüp yerleştirildi. İmparator, Shun'u alıkoyup geri göndermedi. Fuyun'un kendine hayrı yoktu, birkaç bin süvarisi ile Tangutlara (Dangxiang) 党項 konuk oldu. İmparator (Fuyun'un oğlu) Shun'u Tuyuhunların başına geçirdi, (onu) Yeşim Kapısı (Yumen) 玉門'ndan uğurladı, kalan halkın yönetimini almasını istedi. Onun, Dabao Beyi 大寶王 Niluozhou 尼洛周'yu ona yardımcı olması için verdi. Xiping'e ulaştılar, emri altındakiler Niluozhou'yu öldürdü. Shun gerçekte ülkesine girmeden geri döndü. (Daye 大業 saltanat dönemi 605-618 sonlarında) Çin (Sui ülkesi) karıştı. Fuyun eski topraklarına geri döndü. Çok defa Sarı Irmak'ın batısını yağmaladı. İl ve ilçeler buna karşı koyamadı.

⁷⁸² Guande Beyi 觀德王.

Jiu Tang Shu (Jiu Tang Shu 舊唐書, 198. Bölüm, Tuyuhun 吐谷渾 Monografisi, s.5297-5300)

Tuyuhunların 吐谷渾 ataları Tuhe 徒河'deki Qing Dağlarında 青山 oturuyordu. Jin Devleti 晉 dönemindeki karmaşada Long 隴'u geçmeye başladılar, Gansong 甘松'ın güneyinden Taoshui 洮水'yin batısına kadar yerleştiler, en uçta Bailan 白蘭'a toprakları birkaç bin li idi. Şehir ve surları olmasına rağmen buralarda iskân etmezler, otlak ve suları takip eder keçe çadırda yaşar, et ve kıymızla beslenirlerdi. İlk zamanlar onların Başkâtip 長史, Saray Danışmanı 司馬 ve General 將軍 memuriyetleri vardı, yakın zamanlarda (sonraları) Bey 王, Gong 公⁷⁸³, Yardımcı İdareci 僕射, Bakan 尚書 ve Saray Koruması 郎中 memuriyetleri vardı. Geleneklerinde, onlar okuma yazmayı bilirlerdi. Erkekleri, uzun etekli [başlık-şapka] 長裙⁷⁸⁴, ipekten başlık 繒帽 kullanırlar, bazen başlarına mili⁷⁸⁵ takarlardı. Kadınları başlarını altın renginde çiçekle 金花 süsler, saçlarını örüp arkada bağlar, inci ve deniz kabuğu takarlardı. Onların evlilik adetlerinde varlıklı aileler bolca kalın verir, fakirler ise kızı kaçırdıkları. Babaları öldüğünde üvey anneyle, ağabeyleri öldüğünde yengeleriyle evlenirlerdi. Onların yas tutarken elbise kuralları vardı. Ölen kişiyi gömdüklerinde işleri biterdi. Ülkelerinde düzenli vergi yoktu, giderler karşılanmazsa zengin ailelerden ve tüccarlardan yeterince alıncaya kadar tedarik edilirdi. Birisini öldüren ve at çalanın cezası ölümdü, diğer suçlardaysa tazminat olarak suçludan mallarını alırlardı. İklimleri çok soğuktu. Toprakları arpa 大麥 ve turpgil (lahanagil) bitkiler 蔓菁 yetiştirmeye uygundu, bolca fasulye ve darı 菽粟 vardı. İyi at ve yabani yak öküzü (maoniu) 犛牛⁷⁸⁶ yetiştirirlerdi. Bakır 銅, demir 鐵, zhusha 朱砂⁷⁸⁷ çıkartırlardı. Kök Nur 青海'un çevresi 800 li'idi. Gölün içinde küçük bir dağ vardı. Kış mevsimi gelince kısırağı bu dağa koyarlar, elde ettikleri ata Ejderha türü 龍種

⁷⁸³ Rütbece beyin altı.

⁷⁸⁴ Uzun etekli başlık (şapka) 長裙帽 olmalı. Uzun etekli başlık: Başlığın kenar çevresinde aşağı sarkan, gaz bezi gibi ince, hafif, küçük ağ-file olan başlık. Bu nedenle bu adı aldı.

⁷⁸⁵ Yüz örtüsü, yüzü koruyucu örtü. Başlığa takılır bu sayede atla giderken toz fırtınasına karşı yüzü korur.

⁷⁸⁶ Kök Nur ve Tibet yaylalarında yetişen bir çeşit sığır.

⁷⁸⁷ Cinnabar: İlaç yapımı, yazı yazımı ve resim çizimi gibi ihtiyaçlarda kullanılır.

derlerdi. Tuyuhunlar, bir zamanlar Perslerden (Bosi) 波斯 dişi at getirdiler, onu göle (Kök Nur) koydular. Mavimsi beyaz renkli (veya soluk kıllı) tay 驄駒 doğurdu, günde binli yol alabiliyordu, bu nedenle insanlar (bu atı) “Kök Nur Mavimsi Beyaz Renkli At (Qinghai cong) 青海驄” olarak adlandırdı. Toprakları Çakılık (Shanshan) 鄯善 ve Qiemo 且末⁷⁸⁸,’yu içine alıyordu. (Onların) kuzeybatısında yüzlerce li uzunluğunda Çöl (akarkum) 流沙 vardı. Yazın sıcak rüzgâr estiğinde yolcuları yaralar ve zarar verirdi. Yaşlı develer rüzgârın geleceğini önceden anlar başını uzatıp ses çıkartır, ağız ve burunlarını toprağın altına saklarlardı (gömerlerdi). İnsanlar bunu bir uyarı olarak alır, ağız ve burunlarını keçe ile örter böylece felaketten korunmuş olurlardı.

Sui Devleti 隋 İmparator Yang 煬帝 zamanında (604-618), Tuyuhunların beyi Fuyun 伏允 gelip huduttaki yerleşkelere saldırdı. İmparator Yang bizzat altı orduyu toplayıp sefere çıktı. Fuyun birkaç on süvarisi ile Niling 泥嶺’e saklandı ve kaçtı. Onların Xiantou Beyi 仙頭王, kadın erkek yüz binden fazla kişi ile (Sui Devleti’ne) teslim oldu. İmparator Yang, onun (Fuyun’un Çin sarayında) tutsak oğlu Shun 順’u bey olarak tayin etti, ülkesine gönderdi, kalan halkın yönetimini almasını istedi. (Shun) çok geçmeden ülkeden kovuldu ve geri geldi. Daye Saltanat Dönemi (605-618) 大業 sonunda Fuyun eski topraklarının hepsini ele geçirdi, sınıra tekrar zarar verdi. Gaozu 高祖⁷⁸⁹ tahta çıktı (Tang Devleti kuruldu, 618.). Shun, Jiangdu 江都’dan Chang’an 長安 (başkent)’a gelip bağlılık bildirdi. O zamanlar Li Gui 李軌 hala Liangzhou 涼州’yu elinde tutuyordu, Gaozu elçi gönderip Fuyun ile iyi ilişkiler kurdu. Hizmetleri için (Li) Gui’ye saldırmaları emrini verdi. Bunu yapmaları durumunda Shun’un ülkesine dönmesine izin verecekti. Fuyun buna çok sevindi, ordusunu gönderip ona saldırdı. Kumen 庫門’de savaştılar ve geri çekildiler. Çok kez elçi gönderip hediye sundu, oğlunun geri gönderilmesi talebinde bulundu. Gaozu nihayetinde onun oğlunu geri gönderdi. Taizong 太宗 tahta çıktı (627). Fuyun, Luoyang Beyi 洛陽公’ni saraya gönderdi. Elçi geri dönmeden Shanzhou 鄯州’ya

⁷⁸⁸ Çerçen (Qiemo) 且末.

⁷⁸⁹ Li Yuan 李淵.

büyük bir yağma yaptı ve uzaklaştı. Taizong elçi gönderip onu kınadı, Fuyun'u saraya çağırdı. (Fuyun) hasta olduğunu söyleyip gitmedi. Ardından oğlu Zun Beyi 尊王 için evlilik teklifinde bulundu. İmparator, Zun Beyi'ni gelini alması için saraya çağırdı. Onu sarayda gözetim altında tutmak istiyordu. Zun Beyi de hasta olduğunu söyleyerek saraya gelmeyi kabul edemedi. İmparator emir vererek evlilik işini durdurdu. Zhonglang Jiang 中郎將 unvanlı Kangchuzhi 康處直'yi gönderdi ve felaket konusunda uyardı. Fuyun ordusunu gönderip Lan 蘭 ve Kuo 廓 eyaletlerini yağmaladı. O zamanki Shanzhou Valisi Li Xuanyun 李玄暉 imparatora rapor sunup dedi ki: “*Tuyuhunlar iyi atlarını hep Kök Nur'da otlatıyor, hafif ordu ile baskın yaparsak çok fazla kazanım elde edebiliriz*”. İmparator, Sol Kanat Cesur Muhafızlar Büyük Generali 左驍衛大將軍⁷⁹⁰ Duan Zhixuan 段志玄'ı sınırdaki askerlere, Qibi 契苾'lere ve Tangut 党項'lara önderlik edip Tuyuhunlara saldırması için gönderdi. Kök Nur'dan otuz li uzağa gittiler. (Duan) Zhixuan ve Sol Kanat Cesur Muhafızlar Generali 左驍衛將軍 Liang Luoren 梁洛仁 savaşmak istemedi, askerleri konuşlandırdılar ve ilerlemediler. Bunun üzerine Tuyuhunlar hemen Kök Nur'da otlayan atlarını alıp kaçtılar. Yardımcı General 亞將 Li Junxian 李君羨 seçkin askerleri alıp diğer yoldan ilerledi. Düşmanı (Tuyuhunları) Kök Nur'un güneyinde Xuanshuizhen 懸水鎮'de yakaladı saldırıp onları mağlup etti. Sığır ve koyunlardan yirmi binden fazla hayvan ele geçirip geri döndü. O zamanlarda. Fuyun yaşlanmış ve bunamıştı. Onun kötü niyetli bakanı Tianzhu Beyi 天柱王 Fuyun'un kafasını karıştırmıştı. Yabancılar İçin Saray Merasim Yardımcısı 鴻臚丞⁷⁹¹ görevindeki elçi Zhao Dekai 趙德楷'yi alıkoydular. Taizong defalarca elçi gönderip elçiyi bırakmasını söyledi. Ondan fazla elçi gidip geldi ancak (Fuyun) pişman olup düşüncesini değiştirmede.

Zhenguan Saltanat Dönemi 貞觀 9. yıl (635) imparator, Tejin 特進⁷⁹² Li Jing 李靖'i Xihai Yolu 西海道 ve Tüm Seferin Başkomutanı 行軍大總管; Bingbu Shangshu 兵部尚書 pozisyonundaki Hou Junji 侯君集'yi Jishi Yolu 積石道 Ordusu

⁷⁹⁰ Hucker, a.g.e., Nu: 2457.

⁷⁹¹ Molè, a.g.e., s.50, Hucker, a.g.e., Nu:2906.

⁷⁹² Çinlilerin kullandığı bir çeşit onursal unvan.

Başkomutanı 行軍總管; Rencheng Beyi 任城王 Daozong 道宗'u Shanzhou Yolu 鄯州道 Ordusu Başkomutanı ve Li Jing'in yardımcıları; Liangzhou Müfettişi 都督 Li Daliang 李大亮'ı Qiemo Yolu 且沫道 Ordusu Başkomutanı; Minzhou 岷州 Müfettişi Li Daoyan 李道彥'ı Chishui Yolu 赤水道 Ordusu Başkomutanı; Lizhou 利州 Valisi Gao Zengsheng 高甌生'i Yanze Yolu 鹽澤道 Ordusu Başkomutanı atadı ayrıca Kök-Türkleri 突厥 ve Qibileri alıp, onlara Tuyuhunlara saldırmaları emrini verdi. Generaller çok kez düşmanla (Tuyuhun) karşılaşp onları mağlup etti. Gaochang Beyi 高昌王 Murong 慕容 Xiaojuan 孝雋'ı ele geçirdiler. Xiaojuan olağanüstü bir stratejistti, Fuyun'un çok güvendiği bir bakanıydı. Li Jing ve diğerleri ilerleyip Chihai 赤海'a vardı, Tianzhu Beyinin boyları ile karşılaşp onları hezimete uğrattılar, daha sonra Heyuan 河源'ı geçtiler. Li Daliang da onların isimli beylerinden 20 kişiyi ve çeşitli hayvanlarından on binlerce ele geçirdi. (Tang ordusu) Qiemo'nun batı hududuna ulaştı. Fuyun'un batıya kaçıp, Tulunqi 圖倫磧'yi geçtiği, Hoten 于闐'e girmek istediği söylendi. General Xue Wanjun 薛萬均 hafif ve seçkin süvarileriyle peşine düştü. (Fuyun) kaçıp çölün yüzlerce li içine girdi, ondan geride kalanları yakaladı ve mağlup etti. Çölün içinde su yoktu, komutanlar ve askerler atlarından kan akıtıp içtiler. Hou Junji ve Jiangxia Beyi 江夏王 Daozong güney yolundan ilerleyip Hankushan 漢哭山'ı aştılar, Wuhai 烏海'da atlarını suladılar, onların ünlü beylerinden Liangqucong 梁屈忽'u ele geçirdiler. Boş arazilerden iki bin li'den fazla yol gittiler. Yazın sıcak dönemiymiş kırığı düşmüş, çok fazla kar birikmişti. Topraklarında su ve otlak sıkıntısı vardı. Askerler buzları, atlar karları yedi. Bailiang 柏梁'a kadar ulaştılar, Jishishan 積石山'ı gözetlediler, Heyuan 河源'ın çıktığı yeri incelediler. İki ordu Dafeichuan 大非川'da bir araya geldi (sonra) Poluozhengu 破邏貞谷'ya ulaştılar. Fuyun'un oğlu Daning Beyi 大寧王 Shun çok zor durumdaydı, Başbakan 相 Tianzhu Beyi'ni öldürdü. Bütün ülke gelip (Shun'a) bağlılık bildirdi. Fuyun çok korkmuştu. Binden fazla atlısı ile çölün içinde kaçtı. Yanındakiler günden güne azaldı, ona bağlı olan hemen hemen yüz süvarisi kalmıştı. En sonunda kendini astı ve öldü. Ülkedekiler Shun'u Kağan 可汗 olarak tahta çıkardı. Shun da Tang Devleti'ne bağlılık bildirdi. Shun, Fuyun'un baş hatundan oğluydu. İlk

zamanlar Sui Devleti'nde hizmet etmek için bulunmuştu. Altın Mühür ve Mor Kurdele İle Sarayın Büyük Ustası 金紫光祿大夫⁷⁹³ unvanı verildi. Uzun süre ülkesine geri dönemedi, bunun üzerine Fuyun başka çocuğunu veliaht yaptı. Ülkesine geri döndüğünde bu durumdan hoşnut değildi. Li Jing ve diğerleri düşmanın kökünü kazıdığına, kendi pozisyonunu kaybettiği için ülkeye hizmette katkıda bulunmak istiyordu bu nedenle (Tang Devleti'ne) tabi oldu. Bunun üzerine imparator buyruk indirip dedi ki: "... Shun'a Xipingjun Beyi 西平郡王 ve Juhulüwugandou Kağan 趙胡呂烏甘豆可汗 unvanları verilebilir".

Taizong, onun ülkede sükûneti sağlayamayacağından korktu. Li Daliang'ı birkaç bin seçkin askerlerin başında Shun'a yardımcı olması için gönderdi. Shun uzun zaman Çin (Sui)'de rehin olarak kalmıştı. Ülkedekiler onun hükmü altına girmedi. Hükümet görevlileri tarafından öldürüldü. Shun'un oğlu Yan beyi 燕王 Nuohebo 諾曷鉢'yu onun yerine tahta çıkardılar.

Nuohebo başa geçtiğinde yaşı küçüktü. Büyük bakanlar 大臣 arasındaki güç mücadelesi ülke içinde büyük karışıklıklar çıkardı. İmparator ordu gönderip ona yardımcı oldu. Nuohebo'ya Heyuanjun Beyi 河源郡王 ve Wudiyebaledou Kağan 烏地也拔勒豆可汗 unvanlarını verdi. Resmi görev belgesi ve unvanlar ile Huaiyang Beyi 淮陽王 Dao Ming 道明'i Nuohebo'ya davul ve sancak vermek için gönderdi. Nuohebo saraya gelip evlenme isteğinde bulundu. 14. yıl (640) Taizong, Honghua 弘化 Prensesi onunla evlendirdi ve büyük bir debdebe ile gönderdi. 15. yıl (641), Nuohebo'nun Başbakanı 丞相 Xuan Beyi 宣王 otoriteyi eline almıştı, isyan başlatmak için bir komplo kurdu, asker toplayacaktı. Dağ Tanrısına 山神 kurban verileceği yalanını söyledi. Bu fırsattan yararlanıp prensese sürpriz bir saldırı yapacak, Nuohebo'yu korkutup Tibetlilere 吐蕃 kaçıracaktı. Olay günü belirlenmişti. Nuohebo bunu öğrendi ve çok korktu, hafif süvarilerine önderlik edip Shanshancheng 鄯善城'e kaçtı. Onun Weixin Beyi 威信王 askerleriyle onu karşıladı. Shanzhou Valisi Du Fengju 杜鳳舉 ile Weixin Beyi ordularını birleştirip Başbakan

⁷⁹³ Hucker, a.g.e., Nu: 1159.

Xuan Beyi'ne saldırdılar ve mağlup ettiler, onun üç kardeşini öldürdüler, elçi gönderip Tang Devleti'ne durumu bildirdiler. Taizong yine fermanla resmi belge ile Minbu Shangshu 民部⁷⁹⁴尚書 görevindeki Tang Jian 唐儉'ı onları teskin etmesi için gönderdi. Taizong öldüğünde, Nuohebo'nun heykeli taşa kazındı ve Zhaoling 昭陵⁷⁹⁵ altına dikildi. Tang Devleti tahtını Gaozong 高宗 devam ettirdi. Prensesle evli olduğu için Nuohebo'ya İmparator Damadı 駙馬都尉 unvanını bahşetti ve kırk parça hediye verdi. Daha sonra Tibet İmparatorluğu ile savaşırken, iki taraf da Tang Devleti'ne elçi gönderip askeri yardım istediler. Gaozong bunların hiçbirini onaylamadı. Tibetliler çok kızgındı. Ordularını alıp Tuyuhunlara hücum ettiler. Nuohebo onları durduramadı, kendisi ile Prenses Honghua zor durumdan kurtulup Liangzhou'ya kaçtılar. Gaozong, Sağ Kanat Muhteşem Muhafızlar Büyük Generali 右威衛⁷⁹⁶大將軍 Xue Rengui 薛仁貴'yi ve diğerlerini Tuyuhunlara yardımcı olmaları için gönderdi ama onlar Tibetliler tarafından mağlup edildi. Böylece Tuyuhunlar, Tibetliler tarafından ilhak edildi. Nuohebo yakın çevresinden binlerce çadır ile gelip (Tang Devleti'ne) bağlandı. İmparator, Sol Kanat Savaşçılar Muhafızı Büyük Generali 左武衛大將軍⁷⁹⁷ Su Dingfang 蘇定方'ı (Tuyuhunları) Yerleştirmeden Sorumlu Büyük Komiser 安置大使 olarak görevlendirdi ve onların halkını Lingzhou 靈州 bölgesine göçürmeye başladı. Onu huzurlu aynı zamanda mutlu yapmak istediği için (orada) Anlezhou (Huzurlu ve Mutlu Eyalet) 安樂州'yu kurdu ve Nuohebo'yu oranın valisi yaptı.

Xin Tang Shu (Xin Tang Shu 新唐書, 221. Bölüm, Tuyuhun 吐谷渾 Monografisi, s.6224-6227)

Tuyuhunlar 吐谷渾 Gansong Dağı 甘松山'nın güneyinden Taoshui 洮水'yin batısına kadar yerleştiler, güneyde Bailan 白蘭'a uzanıyorlardı. Toprakları birkaç bin li idi. Şehir ve surları olmasına rağmen buralarda iskân etmezlerdi. Otlak ve suları

⁷⁹⁴ Hucker, a.g.e., Nu: 4000.

⁷⁹⁵ Taizong'un anıt mezarı.

⁷⁹⁶ Hucker, a.g.e., Nu: 7680.

⁷⁹⁷ Hucker, a.g.e., Nu: 7835.

takip eder, çadırda yaşar, et ve kıymızla beslenirlerdi. Onların, Başkâtip 長史, Saray Danışmanı 司馬, General 將軍, Bey 王, Gong 公⁷⁹⁸, Yardımcı İdareci 僕射, Bakan 尚書, Saray Koruması 郎中 memuriyetleri vardı. Bunları hep Çin 華'ı taklit ederek oluşturdular. Geleneklerinde, onlar okumu yazmayı bilirdi. Beyleri saçını topuz şeklinde yapıp siyah başlık takar, (beylerin) eşleri işlemeli-ipekten elbise veya kaftan ya da cüppe giyer, kumaş dokuyup etek yapar, başlarına altın renginde çiçeklerden süs yaparlardı. Erkekler, uzun etekli [başlık-şapka] 長裙⁷⁹⁹, ipekten başlık kullanırlardı, bazen başlarına mili⁸⁰⁰ takarlardı. Kadınları saçlarını örüp arkada bağlarlar, inci ve deniz kabuğu takarlardı. Onların evlilik adetlerinde varlıklı aileler bolca kalın verir, fakirler ise kızı kaçırdı. Babaları öldüğünde üvey anneleriyle, ağabeyleri öldüğünde yengeleriyle evlenirlerdi. Onların yas elbisesi vardı. Ölen kişiyi gömdüklerinde işleri biterdi. Ülkenin düzenli vergisi yoktu. Giderler karşılanmazsa zengin ailelerden ve tüccarlardan yeterince alıncaya kadar tedarik edilirdi. Birisini öldüren ve at çalanın cezası ölümdü, diğer suçlardaysa tazminat olarak suçludan mallarını alırlardı. İklimleri çok soğuktu. Toprakları buğday 麥, fasulye 菽, darı 粟 ve turpgil (lahanagil) bitkiler 蔓菁 yetiştirmeye uygundu. Küçük at 小馬 ve yabani yak öküzü (liniu) 犛牛⁸⁰¹ beslerlerdi. Bakır 銅, demir 鐵, dansha 丹砂⁸⁰² çıkartırlardı. Kök Nur 青海'un çevresi 800-900 li'idi. Gölün içinde küçük bir dağ vardı. Göl donup birleşince, kırsağı bu dağa bırakırlardı. O, ertesi yıl bir tay doğururdu. Ona Ejderha türü 龍種 derlerdi. Tuyuhunlar, bir zamanlar Perslerden (Bosi) 波斯 at getirdiler. Onu göle (Kök Nur) koydular. Mavimsi beyaz renkli tay (veya soluk kıllı) 驄駒 doğurdu, günde binli yol alabiliyordu, bu nedenle insanlar bu atı “Kök Nur Mavimsi Beyaz Renkli At (Qinghai cong) 青海驄” olarak adlandırdı. (Onların) kuzeybatında yüzlerce li uzunluğunda çöl (akarkum) 流沙 vardı. Yazın sıcak rüzgâr estiğinde yolculara zarar verirdi. Rüzgâr geleceği zaman yaşlı develer

⁷⁹⁸ Rütbece Beyin altı.

⁷⁹⁹ Uzun etekli başlık (şapka) 長裙帽 olmalı. Uzun etekli başlık: Başlığın kenar çevresinde aşağı sarkan, gaz bezi gibi ince, hafif, küçük ağ-file olan başlık. Bu nedenle bu adı aldı.

⁸⁰⁰ Yüz örtüsü, yüzü koruyucu örtü. Başlığa takılır bu sayede atla giderken toz fırtınasına karşı yüzü korur.

⁸⁰¹ Kök Nur ve Tibet yaylalarında yetişen bir çeşit sığır.

⁸⁰² *Cinnabar*: İlaç yapımı, yazı yazımı ve resim çizimi gibi ihtiyaçlarda kullanılır.

başını uzatıp ses çıkartır, burunlarını toprağın altına saklar (gömer), insanlar bunu izler (gözlemler) ağız ve burunlarını keçe ile örter böylece korunurlardı. Sui Devleti 隋 zamanında Fuyun 伏允'un unvanı Busabu 步薩鉢'ydu. O zamanlar sınırı yağmaladığında İmparator Yang 煬帝, Tölesleri 鐵勒 onların üzerine gönderip mağlup etti. (Fuyun) askeri üssünü Xiping 西平'de kurdu. İmparator, tekrardan Guan Beyi 觀王 Xiong 雄'a emir verip onun halkını imha etti. Fuyun onlarca atlısı ile Niling 泥嶺'e girdi ve kaçtı. (Tuyuhunların) Xiantou Beyi 仙頭王, kadın erkek yüz binden fazla kişi ile Sui Devleti'ne teslim oldu. (Sui Devleti Tuyuhunların topraklarına) İl 郡, İlçe 縣 Garnizon 鎮 ve Uç Birlikleri 戍 kurdu. Onun büyük oğlu Shun 順 sarayda rehindi. İmparator onu Tuyuhun beyi olarak tayin etti, kalan halkın yönetimini almasını istedi. Çok geçmeden ülkeden kovuldu ve geri geldi. Fuyun, Tangutlara (Dangxiang) 党項 konuk oldu. Sui Devleti karıştığında (Fuyun) eski topraklarına dönebildi. (Tang Devleti'nde) Gaozu 高祖⁸⁰³ tahta çıktı (göğün emrini aldı). Shun, Jiangdu 江都'dan Chang'an 長安 (başkent)'a geldi. O zamanlar Li Gui 李軌 Liangzhou 涼州'yu elinde tutuyordu. İmparator, Fuyun ile iyi ilişkiler kurdu. Hizmetleri için (Li) Gui'ye saldırması emrini verdi, o zaman (oğlu) Shun'u geri gönderilecekti. Fuyun buna çok sevindi. Ordusunu harekete geçirip (Li) Gui ile Kumen 庫門'de savaştılar ve geri çekildiler. Elçi gönderip oğlunun geri gönderilmesi talebinde bulundu. İmparator onu geri gönderdi. Shun (ülkesine) ulaştı, Daning Beyi 大寧王 unvanı aldı.

Taizong 太宗 zamanında Fuyun, saraya elçi gönderdi. Elçi geri dönmeden Shanzhou 鄯州'ya yağma yaptılar. İmparator elçi gönderip onu kınadı, ayrıca Fuyun'u saraya çağırdı. (Fuyun) hasta olduğunu söyledi. Ardından oğlu için evlilik teklifinde bulundu, imparatorun düşüncesini test ediyordu. İmparator (Fuyun'un) oğlunu gelip evlenmesi için çağırdı, ama o da hasta olduğunu söyledi. İmparator emir vererek evlilik işini durdurdu. Zhonglang Jiang 中郎將 unvanlı Kangchuzhi 康處直'yı gönderdi ve durumu bildirdi. (Sonra) yine Minzhou 岷州'yu zapt ettiler.

⁸⁰³ Li Yuan 李淵.

(Minzhou) Müfettişi 都督 Li Daoyan 李道彥 hücum edip onları sürdü, isimli beylerinden iki tanesini yakaladı, 700 kişiyi öldürdü. Birbirini izleyen yıllarda (Fuyun), ünlü beylerinden birini saraya gönderdi. Çok geçmeden Liangzhou 涼州'yu yağmaladı. Shanzhou Valisi Li Xuanyun 李玄運 imparatora, Tuyuhunların atlarını Kök Nur'da otlattığını, hafif ordu ile baskın yapılırsa çok fazla kazanım elde edilebileceğini rapor olarak sundu. İmparator, Sol Kanat Cesur Muhafızlar Büyük Generali 左驍衛大將軍 Duan Zhixuan 段志玄'na ve Sol Kanat Cesur Muhafızlar Generali 左驍衛將軍 Liang Luoren 梁洛仁'ne, Qibi 契苾'leri ve Tangut'ları alıp (Tuyuhunlara) saldırmaları için emir verdi. Otuz li gitmeden (Duan) Zhixuan ve diğerleri savaşmak istemedi, askerleri konuşlandırdılar ve durdular. Düşman (Tuyuhunlar) bunu öğrendi, otlayan atlarını alıp kaçtılar. Yardımcı General 副將 Li Junxian 李君羨 seçkin askerleri alıp onları yakadı, Xuanshui 懸水'yin kıyısında onlara saldırdı. Sığır ve koyun yirmi bin baş hayvan ele geçirdi ve geri döndü.

Bu zamanlarda Fuyun yaşlanmıştı ve ülkeyi yönetemiyordu. Başbakanı 相 Tianzhu Beyi 天柱王 iktidarı tekeline almıştı. Göğün oğlunun elçisi Yabancılar İçin Saray Merasim Yardımcısı 鴻臚丞 görevindeki elçi Zhao Dekai 趙德楷'yi alıkoydular. İmparator elçi gönderip emrini bildirdi. Defalarca elçi gönderip elçiyi bırakmasını söyledi. Ondan fazla elçi gidip geldi ancak (Fuyun) pişman olup düşüncesini değiştirmede.

Zhenguan Saltanat Dönemi 貞觀 9. yıl (635) imparator, Li Jing 李靖'i Xihai Yolu 西海道 ve Tüm Seferin Başkomutanı 行軍大總管; Hou Junji 侯君集'yi Jishi Yolu 積石道; Rencheng Beyi 任城王 Daozong 道宗'u Çakılık (Shanshan) Yolu 鄯善道; Li Daoyan 李道彥'ı Chishui Yolu 赤水道; Li Daliang 李大亮'ı Çerçen (Qimo) Yolu 且末道 ve Gao Zengsheng 高甑生'i Yanze Yolu 鹽澤道 Ordusu Başkomutanı 行軍總管 yaptı, (ayrıca) Kök-Türk 突厥 ve Qibi 契苾 ordularını alıp, onlara (Tuyuhunlara) saldırmaları emrini verdi. (Tang Devleti'ne) bağlı olan Tangut Qiangları 羌 ve Taoshui 洮水 Qiangları, hepsi valiyi öldürüp Fuyun'a bağlandılar. Yazın dördüncü ayda Daozong, Fuyun'u Kushan 庫山'da mağlup etti. Yakalanan ve

öldürülenlerin sayısı 400'dü. Fuyun, çölün içinde girip Tang ordusunu yormayı planladı, otlakları yaktı. Bu nedenle (Li) Jing'in atları büyük açlık yaşadı. Daozong dedi ki: “Baihai 柏海, Heyuan 河源'nin yakınında, şimdiye kadar oraya ulaşan kimse olmadı. Fuyun batıya kaçtı, nerde olduğunu bilmiyoruz, atlarımız şimdi güçsüz ve yiyecek sıkıntısı var, uzaklara yol almak çok zor, Shanzhou'ya orduyu konuşlandırmaktan iyi değil, atlarımız kuvvetlenmeli, biz de planımızı iyileştirmeliyiz” (Hou) Junji (buna karşılık) dedi ki: “Böyle değil (doğru değil), geçmişte Duan Zhixuan Shanzhou'ya ulaştı, Tuyuhun ordusu hemen şehre yardımcı oldu, onların ülkesi iyi durumda, (insanlar) başkaldırıyor ve (Tuyuhunların) emrine itaat ediyor. Şimdi düşman büyük hezimetle uğradı, bilgi ve istihbaratımız yok, iktidardakiler ve tebaası mahvoldu, biz onların tükenmişliğinden faydalanıp hedefimize ulaşabiliriz. Baihai uzak olmasına rağmen oraya ulaşmak için davula vurulabilir”. (Li) Jing cevaben dedi ki: “Güzel”. Orduyu ikiye ayırdılar. (Li) Jing ile (Li) Daliang ve Xue Wanjun 薛萬均 ordunun birini alıp kuzeyden ilerlediler, Tuyuhunların sağ tarafından çıktılar. (Hou) Junji ve Daozong güneyden ilerleyip Tuyuhunların sol tarafından çıktılar. (Li) Jing'in komutanı Sagu Wuren 薩孤吳仁 hafif süvarilerini alarak Mantoushan 曼頭山'da (Tuyuhunlarla) savaştı, onun ünlü beyini öldürdü, beş yüz kişiyi ele geçirdi. Diğer generaller Niuxindui 牛心堆 ve Chishuiyuan 赤水源'da savaştılar, düşman (Tuyuhun) generali Nanchang Beyi 南昌王 Murong 慕容 Xiaojun 孝儁'ı ve çeşitli hayvanlardan on binlerce ele geçirdiler. (Hou) Junji ve Daozong, Hankushan 漢哭山'ı aştılar, Wuhai 烏海'da savaştılar ünlü beylerinden Liangqucong 梁屈葱'u esir aldılar. (Li) Jing, Tianzhu (Beyi)'nin boylarını Chihai 赤海'da bozguna uğrattı, çeşitli hayvanlardan iki yüz bin baş ele geçirdi. (Li) Daliang onların isimli beylerinden yirmi tane tutsak aldı, çeşitli hayvanlarından elli bin ele geçirip Çerçen'in batısına ulaştılar. Fuyun Tulunqi 圖倫磧'ye kaçtı. Hoten 于闐'e sığınmak istiyordu. (Xue) Wanjun seçkin süvarileriyle yüzlerce li takip edip yine mağlup etti. Askerler su kıtlığı yaşadı, atlarından kan akıtıp içtiler. (Hou) Junji ve Daozong ıssız arazilerden iki bin li yol gittiler. Yazın sıcak dönemi, kırağı düşmüştü, topraklarında su ve otlak sıkıntısı vardı. Askerler buzları eritti; atlar kardan beslendi. Ayı bitirdiler, gidip Xingsuchuan 星宿川'a ulaştılar, Baihai 柏

海'nin üst taraflarına gittiler, Jishishan 積石山'ı gözetlediler, Heyuan 河源'ın çıktığı yeri incelediler. Zhishi Sili 執失思力 hızla gidip düşmanın ağırlıklarını imha etti. İki ordu Dafeichuan 大非川'da bir araya geldi (sonra) Poluozhengu 破邏真谷'e (ulaştılar).

Shun, Sui Devleti'nde rehindi. “Altın Mühür ve Mor Kurdele ile Sarayın Büyük Ustası 金紫光祿大夫” unvanı verildi. Fuyun onun (Shun'un) kardeşini veliaht yaptı. Shun ülkesine geri döndü, genelde halinden memnun değildi. Kendi pozisyonunu kaybettiği için göğün oğluna hizmet edip kendi sorumluluklarını yerine getirmek istiyordu. Bu üzerine Tianzhu Beyi'ni öldürdü. Bütün ülke gelip (Shun'a) bağlılık bildirdi. Fuyun korkmuştu, binden fazla atlısı ile çölün içinde kaçtı. Yanındakiler günden güne azaldı, ona bağlı olan hemen hemen yüz süvarisi vardı, dayanacağı bir şeyi yoktu, kendini astı ve öldü. Ülkedekiler Shun'u devlet başkanı olarak tahta çıkardı, Shun da Tang Devleti'ne bağlılık bildirdi. İmparator, (ona) “Xipingjun Beyi 西平郡王” ve “Juhulüwugandou Kağan 趙胡呂烏甘豆可汗” unvanlarını verdi. İmparator, onun ülkesinde sükûneti sağlayamayacağından korkuyordu. Li Daliang'ı birkaç bin seçkin askerlerin başında kontrolü sağlamada Shun'a yardımcı olması için gönderdi.

Shun uzun zaman Çin'de (Sui Devleti) 華 rehin kalmıştı. Ülkedekiler onun hükmü altına girmedi. Nihayetinde emri altındakiler tarafından öldürüldü. (Shun'un) oğlu Yan beyi 燕王 Nuohebo 諾曷鉢'yu onun yerine tahta çıkardılar. Nuohebo'nun yaşı küçüktü. Büyük Bakanlar 大臣 arasında güç mücadelesi vardı. İmparator, Hou Junji'yi durumu kontrol altına almaları için gönderdi. Nuohebo, Çin takvimini kullanıma sokmak ve çocuğu ile kardeşini saraya hizmet yapması için göndermeyi istemeye başladı. İmparator, Nuohebo'ya Heyuanjun Beyi 河源郡王 rütbe ve Wudiyebaledou Kağan 烏地也拔勒豆可汗 unvanlarını bahşetti. Resmi görev belgesi ve unvanlar ile Huaiyangjun Beyi 淮陽郡王 Dao Ming 道明'i Nuohebo'ya davul ve sancak vermek için gönderdi. Nuohebo bizzat gelip teşekkür etti, sonra evlenme isteğinde bulundu, at ve sığır on bin baş sundu. (Bundan sonra) her yıl saraya geldi. İmparatorluk ailesinden Honghua 弘化 Prenses onunla evlendirildi. İmparator, Dao

Ming ve Sağ Kanat Savaşçılar Muhafızı Generali 右武衛將軍 Murongbao 慕容寶 'ya resmi görev belgeleriyle prensese refakat etmeleri için emir verdi. Nuohebo'nun Başbakanı 丞相 Xuan Beyi 宣王 otoriteyi eline almıştı. İsyan başlatmak için bir komplo kurdu, prensese saldırmayı istiyordu. (Böylece) Nuohebo'yu korkutup Tibetlilere kaçıracaktı. Nuohebo bunu öğrendi hafif süvarilerini alıp Shancheng 鄯城'e kaçtı. Weixin Beyi 威信王 askerleriyle onu karşıladı. Guoyi Duwei 果毅都尉 Xi Junmai 席君買 orduyu aldı, Weixin Beyi ile beraber onları cezalandırmak için sefere çıktılar. Onun üç kardeşini öldürdüler, ülkede büyük karışıklık çıktı. İmparator tekrardan emirle Minbu Shangshu 民部⁸⁰⁴尚書 görevindeki Tang Jian 唐儉 ve Saray Belge Denetçisi 中書舍人 Ma Zhou 馬周'yu resmi görev belgesi ile onları teskin etmek için gönderdi. Tang Devleti'nde Gaozong 高宗 tahta çıktı, prensesten dolayı (Nuohebo prensesle evli olduğu için) ona İmparator Damadı 駙馬都尉 unvanını bahsetti. (Tuyuhunlar) yine ünlü atlarından sundular. İmparator atın özelliğini sordu. Elçi dedi ki: “*Ülkenin en iyi atıdır*”. İmparator cevaben dedi ki: “*İyi at kişi tarafından sevilir*”. İmparator emir verdi ve atı geri gönderdi. Daha sonra (Honghua) Prensese mektup yazdı saraya gelmek istedi. İmparator, Sol Kanat Cesur Muhafızlar Generali 左驍衛將軍 Xianyu Kuangji 鮮于匡濟'yi onu karşılaması için gönderdi. 11. ay, (Prensese) ile Nuohebo başkente geldi. İmparator yine, imparatorluk ailesinden Jinchengxian Prenselerini 金城縣主 onun büyük oğlu Sudumomo 蘇度摸末 ile evlendirdi ve Başkent Muhafızları Sol Kanat Büyük Generali? 左領軍衛大將軍⁸⁰⁵ unvanını verdi. Çok zaman sonra (Sudu)momo öldü. Prensese ile onun ikinci oğlu Sağ Kanat Savaşçılar Muhafızı Büyük Generali 右武衛大將軍 Lianghan Beyi 梁漢王 Talumomo 闡盧摸末 gelip evlenme isteğinde bulundu. İmparatorluk ailesinden Jinmingxian Prenseleri 金明縣主'ni onunla evlendirdi. Kısa süre sonra, Tibet İmparatorluğu 吐蕃 ile (Tuyuhunlar) birbirlerine saldırıyordu. Her biri mektup yazıp doğru ve yanlışları anlattılar, keza gelip ordu istediler. Göğün oğlu ikisini de onaylamadı. Tuyuhunların

⁸⁰⁴ Hucker, a.g.e., Nu: 4000.

⁸⁰⁵ Bu unvan için bkz. Molè, a.g.e., s.58 ve Xiong, a.g.e., s.471.

Büyük Bakanlarından Suhegui 素和貴 Tibetlilere kaçtı, Tuyuhunların durumunu (güçlü ve zayıf noktalarını) anlattı. Tibet İmparatorluğu asker çıkarıp onların zayıf noktalarından faydalanarak hücum etti. Sarı Irmak 黃河'ın kıyısında Tuyuhun ordusunu imha ettiler. Nuohebo karşı koyamadı. (Honghua) prenses ve birkaç bin çadır ile Liangzhou'ya kaçtı. İmparator, Sol Kanat Savaşçılar Muhafızı Büyük Generali 左武衛大將軍 Su Dingfang 蘇定方'ı İstikrar Sağlamadan Sorumlu Büyük Komiser 安集大使 olarak iki ülkenin düşmanlığına son vermesi için gönderdi. Tibetliler sonra onların topraklarını ilhak etti. Nuohebo (Tang ülkesi) içine göç etmeyi talep etti...

Çince Vesikalar

Jin Shu

芝、于離末利國帥加牟臣芝、蒲都國帥因末、緄余國帥馬路、沙樓國帥彭加，各遣正副使詣東夷校尉何龔歸化。

西戎

吐谷渾 焉耆國 龜茲國 大宛國 康居國 大率國

吐谷渾

吐延 葉延 辟奚 親連 親羅 樹洛干

吐谷渾，慕容廆之庶長兄也，其父涉歸分部落一千七百家以隸之。及涉歸卒，廆嗣位，而二部馬關、廆怒曰：「先公分建有別，奈何不相遠離，而令馬關！」吐谷渾曰：「馬爲畜耳，曷其常性，何怒於人！乖別甚易，」當去汝於萬里之外矣。於是遂行。廆悔之，遣其長史史那樓馮及父時耆舊追還之。吐谷渾曰：「先公稱卜筮之言，當有二子克昌，幹流後裔。我率庶也，理無並大，今因馬而別，殆天所啓乎！諸君試驅馬令東，馬若還東，我當相隨去矣。」樓馮遣從者二千騎，擁馬東出數百步，輒悲鳴西走。如是者十餘輩，樓馮驚而言曰：「此非人事也。」遂止。鮮卑謂兄爲阿干，東追思之，作阿干之歌，歲暮窮思，常歌之。

吐谷渾謂其部落曰：「我兄弟俱當享國，廆及曾玄緣，白餘年耳。我玄孫已後，庶其昌乎！」於是乃西附陰山。屬永嘉之亂，始度隴而西，其後子孫據有西零已西甘松之界，極乎白蘭數千里。然有城郭而不居，隨逐水草，廬帳爲居，以肉酪爲糧，其官置長史、司馬、將

軍，頗識文字。其男子通服長組，帽或戴羅羅。婦人以金花爲首飾，辮髮禁後，綴以珠貝。其婚姻，富家厚出聘財，竊女而去。父卒，妻其羣母，兄亡，妻其諸嫂。喪服制，葬訖而除。國無常稅，調用不給，輒斂富室商人，取足而止。殺人及盜馬者罪至死，他犯則徵物以贖。地宜大麥，而多薹菁，頗有菽粟。出蜀馬、犍牛。西北雜種謂之爲阿柴，或號爲野廣焉。吐谷渾年七十二卒，有子六十人，長曰吐延，嗣。

吐延身長七尺八寸，雄姿魁傑，羌虜憚之，號曰項羽。性儼儼不羣，嘗懷憤謂其下曰：「大丈夫生不在中國，當高光之世，與韓、彭、吳、鄧並驅中原，定天下，雄雄，使名垂竹帛，而潛窟窮山，隔在殊俗，不聞禮教於上京，不得策名於天府，生與麋鹿同羣，死作蓬蒿之鬼，雖偷觀日月，獨不愧於心乎！」性酷忍，而負其智，不能恤下，爲羌酋姜聰所刺，劍猶在其身，謂其將乾拔泥曰：「豈子刺吾，吾之過也，上負先公，下愧士女。所以控制諸羌者，以吾故也。吾死之後，善相葉延，速保白蘭。」言終而卒。在位十二年，有子十二人，長子葉延嗣。

葉延年十歲，其父爲羌酋姜聰所害，每日縛草爲姜聰之象，笑而射之，中之則號泣，不中則謔目大呼。其母謂曰：「姜聰，諸將已屠餘之矣，汝何爲如此？」葉延泣曰：「誠知射草人

不益於先讐，以申罔極之志耳。」性至孝，母病，五日不食，藥延亦不食。

長而沈毅，好問天地造化、帝王年曆。司馬薄洛鄰曰：「臣等不學，實未審三皇何父之子，五帝誰母所生。」延曰：「自羲皇以來，符命玄象昭著見，而卿等面牆，何其鄙哉！語曰『夏蟲不知冬冰』，良不虛也。」又曰：「禮云公孫之子得以王父字爲氏，吾祖始自昌黎光宅於此，今以吐谷渾爲氏，尊祖之義也。」在位二十三年卒，年三十三。有子四人，長子辟奚嗣。

辟奚性仁厚慈惠。初聞苻堅之盛，遣使獻馬五十匹，金銀五百斤。堅大悅，拜爲安遠將軍。

時辟奚三弟皆專恣，長史鍾惡地恐爲國害，謂司馬乞宿雲曰：「昔鄭莊公、秦昭王以一弟之寵，宗祀幾傾，況今三孽並驕，必爲社稷之患。吾與公忝當元輔，若獲保首領以沒於地，先君有問，其將何辭，吾今誅之矣。」宿雲請白辟奚，惡地曰：「吾王無斷，不可以告。」於是因羣下入覲，遂執三弟而誅之。辟奚自投於牀，惡地等奔而扶之，曰：「臣昨夢先王告臣云：『三弟將爲逆亂，汝速除之。』」辟奚素友愛，因恍惚成疾，謂世子視曰：「吾禍滅同生，何以見之於地下！國事大小，汝宜攝之，吾餘年殘命，寄食而已。」遂以憂卒。在位二十五年，時年四十二。有子六人，視、述嗣。

視連既立，通聘於乞伏乾歸，拜爲白蘭王。視連幼廉慎有志性，以父憂卒，不知政事，不飲酒遊田七年矣。鍾惡地進曰：「夫人君者，以德御世，以威齊衆，養以五味，娛以聲色，此四者，聖帝明王之所先也，而公皆略之。昔昭公儉嗇而喪，僖王仁義而亡，然則仁義所以存身，亦所以亡己。經國者，德禮也，濟世者，刑法也。二者或差，則綱維失緒。明公奕葉重光，恩結西夏，雖仁孝發於天然，猶宜憲章周孔，不可獨追徐偃之仁，使刑德委而不建。」視連泣曰：「先王追友于之痛，悲憤升遐，孤雖纂業，尸存而已。聲色遊娛，豈所安也！綱維刑禮，付之將來。」臨終，謂其子視騰曰：「我高祖吐谷渾公常言子孫必有興者，永爲中國之西藩，慶流百世。吾已不及，汝亦不見，當在汝之子孫輩耳。」在位十五年而卒。有二子，長曰視熊，少曰烏乾提。

視熊性美果，有雄略，嘗從容謂博士金城麴苞曰：「易云：『動靜有常，剛柔斷矣。』先王以仁宰世，不任威刑，所以剛柔靡斷，取輕舉。當仁下讓，豈宜拱默者乎！今將秣馬厲兵，爭衡中國，先生以爲何如。」苞曰：「大王之言，高世之略，秦昭英豪所願聞也。」於是慮謀漸納，衆赴如歸。

乞伏乾歸遣使拜爲使持節、都督龍涸已西諸軍事、沙州牧、白蘭王。視羅不受，謂使者曰：「自晉道不綱，姦雄競逐，劉、石虐亂，秦、燕跋扈，河南王處形勝之地，宜當糾合義兵，以懲不順，奈何私相假署，擬僭羣凶！寡人承五祖之休烈，控弦之士二萬，方欲揚氛秦隴，清彼沙涼，然後飲馬涇渭，戮問鼎之豎，以一丸泥封東關，閉燕趙之路，迎天子於西京，以盡遐藩之節，終不能如季孟、子陽妄自尊大。爲吾白河南王，何不立勳帝室，策名王府，建當年之功，流芳來葉邪！」乾歸大怒，然憚其強，初猶結好，後竟遣來擊之。視羅大敗，退保白蘭。在位十一年，年三十三卒。子樹洛干年少，傳位於烏乾堤。

烏乾堤一名大孩，性懦弱，耽酒淫色，不恤國事。乞伏乾歸之入長安也，烏乾堤屢抄其境。乾歸怒，率騎討之。烏乾堤大敗，亡失萬餘口，保於南涼，遂卒於胡國。子在位八年，時年三十五。視羅之子樹洛干立。

樹洛干九歲而孤，其母念氏聰惠有姿色，烏乾堤妻之，有寵，遂專國事。洛干十歲便自稱世子，年十六嗣立，率所部數千家奔歸莫何川，自稱大都督、車騎大將軍、大單于，吐谷渾王。化行所部，衆志樂業，號爲戊寅可汗。沙彌雜種莫不歸附。乃宣言曰：「我先祖避地於此，暨孤七世，思與羣賢共康休緒。今士馬桓桓，於茲數萬，孤將振威聲，稱霸西次，觀天

三秦，遠朝天子，諸君以爲何如？」來成曰：「此盛德之事也，願大王自勉！」

乞伏乾歸甚忌之，率騎二萬，攻之於赤水。樹洛干大敗，遂降乾歸，乾歸拜爲平狄將軍，赤水都護，又以其弟吐護質爲補南將軍，層城都尉。其後屢爲乞伏熾磐所破，熾磐又保白蘭，熾磐發病而卒。在位九年，時年二十四。熾磐聞其死，喜曰：「此虜孺孺，所謂有豕白蹄也。」有子四人，世子拾虔嗣。其後世嗣不絕。

焉耆國

焉耆國西去洛陽八千二百里，其他南至尉犁，北與烏孫接，方四百里。四面有大山，道險隘，百人守之，千人不過。其俗丈夫翦髮，婦人衣襪，著大袴。婚姻同華夏。好貨利，任姦諛。王有侍衛數十人，皆側慢無尊卑之禮。

武帝太康中，其王龍安遣子入侍。安夫人龍胡之女，姓身十二月，剖脅生子，曰會，立之爲世子。會少而聰傑，安病篤，謂會曰：「我嘗爲龜茲王白山所辱，不忘於心，汝能雪之，乃吾子也。」及會立，襲滅白山，遂滅其國。遣子熙歸本國爲王。會有膽氣，雖時，遂霸西胡，蔥嶺以東莫不率服。然恃勇輕率，嘗出宿於外，爲龜茲國人羅雲所殺。

其後漢駿遣沙州刺史楊宜率衆襲羅西城，宜以部將張種爲前鋒，所向風靡。軍次其

Bei Shi

北史卷九十六

二一七八

屬攻陷落叢郡以應之。(三)趙昶討平二縣，并斬段吒。而陰平、藍蓋氏復往屯聚，(四)與阿中相應。昶乃簡精騎，出其不意，徑入阿中，至大竹坪，連破七圍，誅其渠帥，二郡並降。及昶還，阿中生氏復為寇掠。昶又遣僕同劉崇義、宇文琦入阿中討之，於是羣氏並平。

及王謙舉兵，沙州氏帥開府楊永安又據州應謙，(五)大將軍達奚儒討平之。

吐谷渾，本遼東鮮卑徙河涉歸子也。涉歸一名奔洛韓，有二子，庶長曰吐谷渾，少曰若洛廐。涉歸死，若洛廐代統部落，是為慕容氏。涉歸之在也，分戶七百以給吐谷渾，與若洛廐二部。馬鬪相傷，若洛廐怒，遣人謂吐谷渾曰：「先公處分，與兒異部，何不相遠，而馬鬪相傷？」吐谷渾曰：「馬食草飲水，春氣發動，所以鬪。鬪在馬，而怒及人！乖別甚易，今當去汝萬里外。」若洛廐悔，遣舊老及長史七那樓謝之。吐谷渾曰：「我乃祖以來，樹德遠右，先公之世，卜筮之言云：『有二子，當享福祚，並流子孫。』我是庶子，理無並大。今以馬致怒，殆天所啓。諸君試驅馬令東，馬若還東，我當隨去。」即令從騎燒馬令驅，數百步，歛然悲鳴，突走而西，聲若鍾山，如是者十餘輩，一驅一逐。樓力驅，乃縱曰：「可汗，此非後人事，臣謹共部落曰：『我兄弟子孫並應昌盛，阿當傳子及曾玄孫，其間可自餘命。我乃玄孫買給

當顯耳。於是遂西附陰山，後假道上關。若洛陽追思吐谷渾，作阿于歌，徒河以兒爲阿于也。子孫僧號，以此歌爲聲，後鼓吹大曲。

吐谷渾遂從上關，止於槐罕。自槐罕置甘松，南界昂城、龍調，從洮水西南極白蘭，數千里中，逐水草，隨帳而居，以肉酪爲糧。西北諸蕃種謂之阿柴虜。

吐谷渾死，有子六十人。長子吐延，身長七尺八寸，勇力過人，性剛暴。爲昂城羌酋，突厥所刺，劍猶在體，呼子葉延語其大將，絕技學曰：吾氣絕，棺斂訖，便速去保白蘭。地既險遠，又土俗懦弱，易控制。葉延小兒，欲授餘人，恐會卒終不能相制。今以葉延付汝，竭股肱之力以輔之，孺子得立，吾無恨也。抽劍而死。有子十二人。

葉延少而勇果，年十歲，博草爲人，號曰姜龜，每日輒射之，射中則啼叫泣涕。其母曰：龜狀諸將，已覆膽之，汝年小，何須朝朝自苦。葉延嗚咽者不自勝，答母曰：誠知無益，然因極之心，不釋其痛。性至孝，母病，母一日不食，葉延亦不食。聞親書傳，自謂曾祖齊洛韓始封昌黎公，再爲公孫之子，家禮，公孫之子，得以王父字爲氏，遂以吐谷渾爲氏焉。

葉延死，子降爲立。性淳謹，必事禮，穆公不能制，諸大將共諫之。姜曼哀不復婚，遂立，子觀遂爲壯子，姜之妻。號曰葉賢郎，年言大也。姜遂以曼死。觀遂立，以父果思，不遂與盟。十五年死，弟觀立。二十二年，子羅洛干等起兵，殺曼，遂立，由姜術諸子

得，生二子慕瑱、慕利延。慕利延爲紇提一名大侏。死，樹洛干立，自號車騎將軍。是歲，晉義熙初也。

樹洛干死，弟阿豺立，自號驃騎將軍、沙州刺史。部內有黃沙，周迴數百里，不生草木，因號沙州。阿豺兼并氐、羌，地方數千里，號爲強國。升西嶺山，觀墊江源，問於羣僚曰：「此水東流，更有何名？」由何郡國入何水也？其長史曾和曰：「此水經仇池，過晉壽，出宕渠，始號墊江，至巴郡入江，度廣陵入於海。」阿豺曰：「水向知歸，吾雖遠表小國，而獨無所歸乎？」遣使通宋，獻其方物。宋少帝封爲澆河公。未及拜受，宋文帝元嘉三年，又加除命。又將遣使朝貢，會暴病，臨死召諸子弟告之曰：「先公車騎捨其子虔，以大業屬吾，豈敢忘先公之舉而私於緯代？其以慕瑱繼事。」阿豺有子二十人，緯代長子也。阿豺又謂曰：「汝等各奉吾一隻箭，將玩之地下。」俄而命母弟慕利延曰：「汝取一隻箭折之。」慕利延折之，曰：「汝取十九隻箭折之。」慕延不能折。阿豺曰：「汝曹知不？單者易折，衆則難摧，戮力一心，然後社稷可固。」言終而死。慕瑱立。

先是，阿豺時，宋命竟未至而死。慕瑱又奉表通宋，宋文帝又授羅西公。慕瑱拒集、涼亡業之人，及羌戎雜夷衆至五六百落，南通蜀、漢，北交涼州、麟、鄯，部衆轉盛。太武時，慕瑱始遣其侍郎謝大率表歸魏。尋討禽赫連定，送之京師。太武嘉之，遣使告策拜慕瑱

爲大將軍，西秦王。

蘇瓚表曰：「臣誠庸弱，敢竭精誠，俘擒督逆，獻捷上府，爵秩雖崇，而土不增廓，車旗既飾，而財不周賞，願垂鑒察，亮其單款。」臣頃接寇逆，疆境之人，爲賊所抄，流轉東下，今皇化混一，求還鄉土，乞佛日連、竇路寒、張華等二人家屬在此，分乖可整，願并赦遣，使思治還荒，存亡感戴。」

太武詔公卿朝堂會，議答施行。太尉長孫嵩及議郎、博士二百七十九人議曰：

前者有司所處，以爲秦王荒外之君，本非政教所及，來則受之，去則不禁。皇威遠被，西秦王慕義畏威，稱臣納貢，求受爵號。議者以爲古者要荒之君，雖人土未廣，而爵不擬華夏，陛下加寵王官，乃越常分，容飾車旗，班同土國。至於禮樂多少，舊典所無，皆當臨時以制豐寡。自漢、魏以來，撫綏遐荒，頗有故事。呂后遣單于御車二乘，馬二驢，單于答馬千匹。其後匈奴和親，敵國遺禮，不過數百，呼韓邪稱臣，身自入朝，始乃至萬匹。今西秦王若以上無桑室，便當上請，不得言財不周賞也。周室衰微，齊侯小白匡天下，有驅野之命，無益上之賞。晉侯重耳被楚城濮，唯受南陽之田，爲朝宿之邑。西秦所攻，唯定而巳，塞外之人，因時乘便，侵入秦、涼，未有經略拓境之功。爵尊上國，秩委涼、定，皆因州之雄，而土不增廓，比秦朝於虜國，而自同於五

霸，無厭之情，其可極乎！西秦王忠款於朝廷，原其本情，必不至此。或左右不救，四致斯累。

檢西秦洮人，賊時所抄，悉在蒲坂。今既稱藩，四海咸奉，天下一家，可破秦咄。送詣京師，隨後遣還。所謂乞佛三人，昔爲賓國之使，來在下庭，國破家遷，卽爲臣妾，可勿聽許。

制曰：公卿議之，未爲失體。西秦王所收金城、枹罕、隴西之地，彼自取之，朕卽與之，便是裂土，何須復廓？西秦款室，綿綱隨使，疏數增益之，非西而已。自是，慕瓚貢獻頗繁，又通于宋，宋文封爲隴西王。

太延二年，慕瓚死，弟慕利延立。詔遣使者策說慕瓚曰：惠王。後拜慕利延爲西大將軍、儀同三司，改封西平王，以慕瓚子元緒爲撫軍將軍。時慕利延又通宋，宋封爲河南王。太武征涼州，慕利延懼，遂率其部人，西遁沙漠。太武以慕利延兄有禽赫連定之功，遣使宣喻之，乃還。後慕利延遣使表謝，書奏，乃下詔褒獎之。

慕利延兄子緯代懼慕利延害己，與使者謀欲自歸，慕利延覺而殺之。緯代弟叱力延等八人逃歸京師，請兵討慕利延。太武拜叱力延爲義王，詔督王代羅率諸將討之。軍至大隈橋，慕利延兄子拾寅走河西，伏羅遣將追擊之，斬首五千餘級。慕利延走白蘭，慕利延從

弟伏念、長史鴉鳩黎、部大崇娥等率衆一萬三千落歸降。後復遣征西將軍、高涼王那等討之於白蘭。慕利延遂入于闐國，殺其王，死者數萬人。南征闐賓。遣使通宋求援，獻烏丸帽、女國金酒器、胡王金劍等物，宋文帝賜以車馬。七年，遂還龜茲。

慕利延死，樹洛干子拾寅立。始邑於伏羅川，其居止出入，竊擬王者。拾寅奉修政職，受魏正朔，又受宋封爵，號河南王。太武遣使拜爲鎮西大將軍、沙州刺史、西平王。後拾寅自恃險遠，頗不恭命。通使于宋，獻善馬、四角羊。宋明帝加之官號。

文成時，定陽侯曹安表拾寅今保白蘭，多有金銀、牛馬，若擊之，可以大獲。議者咸以先帝忿拾寅兄弟不睦，使晉王伏羅、高涼王那再征之，竟無多剋，拾寅雖復遠遁，軍亦疲勞。今在白蘭，不犯王塞，不爲人患，非國家之所急也。若遣使招撫，必求爲臣妾，可不勞而定也。王者之於四荒，羈縻而已，何必屠其國，有其地。安曰：「臣昔爲濟河戍將，與之相近，明其意勢。若分軍出其左右，拾寅必走保南山，不過十日，牛馬草盡，人無所食，衆必潰散，可一舉而定也。」從之。詔陽平王新成、建安王穆六頭等出南道，南郡公李惠、給事中公孫拔及安出北道以討之。拾寅走南山，諸軍濟河追之。時軍多病，諸將議欲已還，軍容已振，今驅疲病之卒，要難冀之功，不亦過乎。衆以爲然，乃引還，獲駝馬二十餘萬。

獻文復詔上黨王長孫觀等率州郡兵討拾寅，軍至曼頭山，拾寅來逆戰，觀等縱兵擊敗

之，拾寅宵遁。於是思悔復蕃職，^(一)遣別駕康盤龍奉表朝貢。獻文幽之，不報其使。拾寅部落大饑，屢寇澆河。詔平西將軍、廣川公皮歡喜率敦煌、涼州、枹罕、高平諸軍爲前鋒，^(二)司空、上黨王長孫觀爲大都督以討之。^(三)觀等軍入枹罕境，徇其秋稼。拾寅竄怖，遣子詣軍，表求改過，觀等以聞。獻文以重勞將士，乃下詔切責之，徵其任子。拾寅遣子匠人侍，獻文尋遣斤還。拾寅後復擾掠邊人，遣其將良利守洮陽，枹罕所統也。枹罕鎮將、西郡公楊鍾奏貽拾寅書以責之。拾寅表曰：「奉詔，聽臣還舊土，故遣良利守洮陽。若不追前恩，求令洮陽貢其土物。」辭旨懇切，獻文許之，自是歲修職貢。

太和五年，拾寅死，子度易侯立。遣其侍郎賈實方物，提上表稱嗣事。^(四)後度易侯伐宕昌，詔讓之，賜錦綵一百二十四，喻令悛改，所掠宕昌口累，部送時還。曷侯並奉詔。死。

子伏連籌立。孝文欲令入朝，表稱疾病，輒修洮陽、泥和城而置戍焉。文明太后崩，使人告凶，伏連壽拜命不恭，有司請伐之，孝文不許。羣臣以其受詔不敬，不宜納所獻。帝曰：「拜受失禮，乃可加以詰責。所獻土毛，乃是臣之常道。社稷所獻，便是絕之，縱欲改悔，其路無由矣。」詔曰：「朕在哀疚之中，未存征討。而去春枹罕表取其洮陽、泥和二戍，時以此既邊將之常，^(五)即便聽許。及偏師致討，二戍望風請降，執訊二千餘人，又得婦女九百

口。子婦可悉還之。」伏連壽乃遣世子賀魯頤朝于京師。禮錫有加，拜伏連壽使持節、都督西垂諸軍事、征西將軍、領護西戎中郎將、西海郡開國公、吐谷渾王，麾旗章綬之飾，皆備給之。

後遣兼員外散騎常侍張禮使於伏連壽。禮曰：「昔與宕昌通和，恒見稱大王，已則自名。今忽名僕，而拘執此使。將命偏師，往問其意。」禮曰：「君與宕昌，並爲隸蕃，而比輒有興動，殊違臣節。當發之日，宰相以爲君若返迷知罪，則克保蕃業。脫守愚不改，則禍難將至。」伏連壽遂默然。及孝文崩，遣使赴哀，盡其誠敬。

伏連壽內修職貢，外并戎狄，塞表之中，號爲強富。准擬天朝，樹置官司，稱制諸國，以自誇大。宣武初，詔責之曰：「梁州表送卿報宕昌書，言梁彌戩與卿並爲邊附，語其國則隣藩，論其位則同列，而稱書爲表，名報爲旨。有司以國常刑，殷勤請討。朕慮險遠多虞，輕相構惑，故先宣此意，善自三思。」伏連壽上表自申，辭誠懇至。終宣武世，于正光，犂牛、司馬及西南之珍，無歲不至。後秦州城人莫折念生反，河西路絕。涼州城人萬子善得等東應念生，囚刺史宋穎。穎密遣求援於伏連壽，伏連壽親率大衆救之，遂獲保全。自爾以後，關徼不通，貢獻遂絕。

伏連壽死，子夸呂立，始自號爲可汗。居伏候城，在青海西十五里。雖有城郭而不居。

恒處穹廬，隨水草畜牧。其地東西三千里，南北千餘里。官有王、公、僕射、尚書及郎中、將軍之號。夸呂椎髻，以皂爲帽，坐金罍子牀。號其妻爲母尊，其衣織成裙，披錦大袍，辮髮於後，首戴金花冠。

其俗：丈夫衣服略同於華夏，多以羅罽爲冠，亦以罽爲帽，婦人皆貫珠貝，束髮，以多爲貴。兵器有弓、刀、甲、稍。國無常賦，須則稅富室商人以充用焉。其刑罰：殺人及盜馬，死，餘則徵物以贖罪，亦量事決杖。刑人必以氈蒙頭，持石從高擊之。父兄死，妻後母及婢等，與突厥俗同。至于婚，貧不能備財者，輒盜女去。死者亦皆埋殮，其服制，葬訖則除之。性貪婪，忍於殺害。好射獵，以肉酪爲糧。亦知種田，有大麥、粟、豆。然其北界氣候多寒，唯得燕菁、大麥，故其俗貧多富少。青海周圍千餘里，海內有小山，每冬冰合後，以良牝馬置此山，至來春收之，馬皆有孕，所生得駒，號爲龍種，必多駿異。吐谷渾嘗得波斯草馬，放入海，因生聽駒，能日行千里，世傳青海聽者也。土出犛牛、馬、騾、多鸚鵡、饒銅、鐵、朱砂，地兼都善、且末。

興和中，齊神武作相，招懷荒遠，蠕蠕既附於國，夸呂遣使致款。神武喻以大義，徵其朝貢，夸呂乃遣使人趙士骨真假道蠕蠕，賴來東魏。又遣其從妹，靜帝納以爲嬪。遣員外散騎常侍傅靈樞使於其國。夸呂又請婚，乃以濟南王暕孫女爲黃樂公主以妻之。此後朝

貢不絕。

西魏大統初，周文遣儀同潘濟喻以逆順之理，於是夸呂再遣使獻龍馬及羊、牛等。然寇抄不已，緣邊多被其害。廢帝二年，周文勅大兵至姑臧，夸呂震懼，使貢方物。是歲，夸呂又通使於齊。涼州刺史史寧知其還，襲之於州西赤泉，獲其僕射乞伏觸狀、乞伏將軍羅潘密，商胡二百四十人，駝騾六百頭，雜綵絲絹以萬計。恭帝二年，史寧又與突厥木杆可汗襲擊夸呂，破之，虜其妻子，獲珍物及雜畜。武成初，夸呂復寇涼州，刺史史寧戰沒。賀蘭祥、宇文貴率兵討之，夸呂遣其廣定王、鍾留王拒戰。祥等破之，廣定等遁走。又拔其流陽、洪和二城，置洮州而還。保定中，夸呂前後三輩遣使獻方物。天和初，其龍圖王莫昌率來降，以其地爲扶州。二年五月，復遣使來獻。建德五年，其國大亂，武帝詔皇太子征之。軍至伏侯城，夸呂遁走，虜其餘衆而還。明年，又再遣使奉獻。宣政初，其趙王他魯屯來降。自是，朝獻遂絕。

及隋開皇初，侵弘州，地曠人梗，廢之。遣上柱國元諧率步騎數萬擊之。賊悉發國中，自曼頭至樹敦，甲騎不絕。其所署河西總管定城王羅利及其太子可博前後來拒戰，皆類破之。夸呂大懼，率親兵遠遁，其名王十三人，各率部落而降。上以其高寧王穆茲貢素得衆心，拜大將軍，封河南王，以統降衆。自餘官貢各有差，未幾，後來寇邊，州刺史皮子

信拒戰死之。汝州總管梁遠以銳卒擊之，乃奔退。俄而人寇廓州，州兵擊走之。

夸呂在位百年，屢因喜怒廢殺太子。其後太子懼殺，遂謀執夸呂而降，請兵於邊吏。秦州總管河間王計應之，上不許。太子謀泄，爲其父所殺。復立少子暹王嗣爲太子。疊州刺史杜慈請因其輩討之，上又不許。六年，暹王阿復懼父誅，謀歸國，請兵迎接。上謂其使者曰：「溥天之下，皆是朕臣妾，各爲善事，即朕稱心。暹王既有好意，欲來投服，唯教暹王爲臣子法，不可遽遣兵馬，助爲惡事。暹王乃止。八年，其名王拓拔木彌請以千餘家歸化。上曰：「叛天背父，何可收納！又其本意，正自避死，若今遽拒，又復不仁。若有舊信，宜遣慰撫，任其自拔，不煩出兵馬應接。其妹夫及甥欲來，亦任其意，不勞勸誘也。」是歲，河南王穆茲寔死，文帝令其弟樹歸襲統其衆。平陳之後，夸呂大懼，逃遁險遠，不敢爲寇。

十一年，夸呂卒，子世伏使其兄子無素奉表稱藩，并獻方物，請以女備後庭。上謂無素曰：「若依來請，他國便當相學，一許一塞，甚謂不平。若並許之，又非好法。」竟不許。十一年，遣刑部尚書宇文洪撫慰之。十六年，以世伏公主妻世伏，上表稱公主爲太后，上不許。

明年，其國大亂，國人殺世伏，立其弟伏允爲主。使陳廢立事，并請專命罪，且請依俗尙主，上從之。自是朝貢歲至，而常訪國家消息，上甚惡之。煬帝即位，伏允遣子顛來朝，時鐵勒犯塞，帝遣將軍慕容突出塞討之，戰不利。鐵勒遣使謝罪請降，帝遣黃門侍郎段

矩慰撫之，諷令擊吐谷渾以自效。鐵勒卽勒兵襲破吐谷渾，伏允東走，保西平境。帝復令觀德王雄出澆河，許公宇文述出西平掩之，大破其衆。伏允遁逃於山谷間，其故地皆空。自西平臨羌城以西，且末以東，祁連以南，雪山以北，東西四千里，南北二千里皆爲隋有。置郡、縣、鎮、戍，發天下輕罪徙居之。於是留順不之遣。伏允無以自資，率其徒數千騎，客於党項。帝立順爲主，送出玉門，令統餘衆，以其大賈王泥洛周爲輔。至西平，其部下殺洛周，順不果入而還。

大業末，天下亂，伏允復其故地，屢寇河右，郡縣不能制。

吐谷渾北有乙弗勿敵國，國有屈海，海闊千餘里。衆有萬落，風俗與吐谷渾同。然下識五穀，唯食魚及蘇子。蘇子狀若中國枸杞子，或赤或黑。

有契翰一部，風俗亦同，特多狼。

白蘭山西北，又有可蘭國，風俗亦同。目下識五色，耳不聞五聲，是夷蠻戎狄之中醜類也。土無所出，直大養羣畜，而戶落亦可萬餘人。騎弱不知鬪戰，忽見異人，舉國便走。性如野獸，體輕工走，逐不可得。

白蘭西南二千五百里，有大嶺，又度四十里海，有女王國。人庶萬餘落，風俗土著，宜

桑麻，熟五穀，以女爲王，故因號焉。譯使不至，其傳云然。

宕昌羌者，其先蓋三苗之胤。周時與庸、閩、微、盧等八國從武王滅商。漢有先零、燒當等，世爲邊患。其地東接中華，西通西域，南北數千里，姓別自爲部落，酋帥皆有地分，不相統攝，宕昌卽其一也。俗皆上著，居有屋宇。其屋，織犂牛尾及殺羊毛覆之。國無法令，又無徭賦。唯戰伐之時，乃相屯聚。不然，則各事生業，不相往來。皆衣裘褐，牧養犂牛、羊、豕以供其食。父子、伯叔、兄弟死者，卽以繼母、世叔母及嫂、弟婦等爲妻。俗無文字，但候草木榮落，記其歲時。二年一相聚，殺牛、羊以祭天。

有梁勳者，世爲酋帥，得羌靈心，乃自稱王焉。勳孫彌忽，太武初，遣子彌黃奉表求內附。太武嘉之，遣使拜彌忽爲宕昌王，賜彌黃爵甘松侯。彌忽死，孫彪子立。其地自仇池以內，東西千里，常水以南，南北八百里，地多山阜，人十萬餘落。世修職貢，頗爲吐谷渾所斷絕。彪子死，彌治立。子彪子羊子先奔吐谷渾，遣兵逐羊子，欲奪彌治位。彌治遣使請衆，獻之前武都鎮將安之生，安之生殺之。羊子復逐彌治死，子彌機立。遣其司馬利柱奉表賀方物。楊之定之表，聞武都，彌機遣其子安來獻武都，安之定之表，安之時，遣使子彌來

KAYNAKÇA

ANA KAYNAKLAR

Shi Ji, Zhonghua baskısı, Pekin, 2013.

Han Shu, Zhonghua baskısı, Pekin, 2013.

Hou Han Shu, Zhonghua baskısı, Pekin, 2013.

San Guo Zhi, Zhonghua baskısı, Pekin, 2013.

Jin Shu, Zhonghua baskısı, Pekin, 2013.

Wei Shu, Zhonghua baskısı, Pekin, 2013.

Song Shu, Zhonghua baskısı, Pekin, 2013.

Nan Qi Shu, Zhonghua baskısı, Pekin, 2013.

Liang Shu, Zhonghua baskısı, Pekin, 2013.

Zhou Shu, Zhonghua baskısı, Pekin, 2013.

Sui Shu, Zhonghua baskısı, Pekin, 2013.

Nan Shi, Zhonghua baskısı, Pekin, 2013.

Bei Shi, Zhonghua baskısı, Pekin, 2013.

Jiu Tang Shu, Zhonghua baskısı, Pekin, 2013.

Xin Tang Shu, Zhonghua baskısı, Pekin, 2013.

Shiliu Guo Chunqiu, Shangwu baskısı, Shanghai, 1937.

Tong Dian, Zhonghua baskısı, Pekin, 1992.

Ce Fu Yuan Gui, Fenghuang baskısı, 2006.

Zizhi Tongjian, Zhonghua baskısı, Pekin, 1997.

ÇİNCE SÖZLÜK VE ANSİKLOPEDİLER

Xu Shen 许慎, **Shuowen Jiezi 说文解字**, Zhonghua baskısı.

Ci Yuan 辞源, Shangwu Yinshuguan baskısı, Pekin, 2015.

Cihai 辞海, Shanghai Cishu baskısı, Shanghai, 1999.

Zhonguo Lishi Da Cidian 中國歷史大辭典, Shanghai Cishu baskısı, 2000.

The Contemporary Chinese Dictionary [Chinese- English Edition] 现代汉语词典, Foreign Language Teaching and Research Press, 2002.

Guhanyu Changyongzi Zidian 古汉语常用字字典, Pekin, 2016.

ARAŞTIRMA ESERLER

Abazov, Rafis:

The Palgrave Concise Historical Atlas of Central Asia, New York, 2008.

Ahmetbeyoğlu, Ali:

Avrupa Hun İmparatorluğu, Ankara, 2001.

Avirmed, Enkhbat:

“Kök Türk ve Uygur Çağındaki Moğol Asıllı Halkların Siyasi ve Kültürel Durumları (6 ve 9. Yüzyıllarda)” **Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih (Genel Türk Tarihi) Ana Bilim Dalı Doktora Tezi**, Ankara, 2011.

- Aydemir A.: “Kuzey Tibet Kavimlerinden Tu-yu-hunlar ve Kül Tigin Yazıtında Geçen ‘Tuyugun-Tuyugut’ Sözcükleri Üzerine”, **Babir International Journal for Human Sciences**, Volume 1, Issue 1, 2018, s.1-16.
- _____ : “Kül tigin Yazıtı’nın Güneydoğu Yüzünde Geçen ‘Tuygun’ Sözcüğü Üzerine” **Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi**, S. 49, Bahar 2020, 35-65.
- Aydın, Erhan: **Orhon Yazıtları, (Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Küli Çor**, Konya, 2014.
- Balcı, Tuğba G.: “Tabgaç Devleti (386-534)”, **Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi**, İstanbul, 2018.
- Barthold W.: “Türklerde ve Moğollarda Defin Merasimi Meselesine Dair”, Çev. Abdülkadir İnan, **Bellekten**, C. XI, S. 43, Ankara, 1947, s.515-539.
- Baykuzu, Tilla D.: “Kuzey Liang’da kurulan Hun Devleti”, **Mimar Sinan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul, 1997.
- _____ : “IV. Yüzyılda Çin’de Kurulan İki Hun Devleti İlk Chao ve Sonraki Chao”, **Mimar Sinan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi**, İstanbul, 2003.

- _____ : **Asya Hun İmparatorluğu**, Konya, 2012.
- _____ : “Çin’de Hun Devletleri (IV.-V. Yüzyıl)”, **OTT**, Editörler Bilgehan Atsız Gökdağ, Saadettin Y. Gömeç, Osman Karatay, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2019, s.227-282.
- Baxter, William H. ve Sagart, Laurent: **Old Chinese a New Reconstruction**, New York, Oxford University Press, 2014.
- Bazin, L.: “Recherches sur les parlers T’o-pa”, **TP**, Second Series, Vol. 39, Liv. 4-5, 1950, s.228-329.
- Beckwith, Christopher I.: **The Tibetan Empire in Central Asia**, New Jersey, 1993.
- Boodberg, Peter A.: “The Language Of The T’o-pa Wei”, **HJAS**, Vol. 1, No. 2, 1936, s.167-185.
- Bregel, Yuri: **An Historical Atlas of Central Asia**, Leiden, 2003.
- Çakan, Varis: “Orta Asya’ya (Türkistan’a) Gelen Çinli Seyyahlar ve Onların Orta Asya ile İlgili Seyahat Notları”, **XV. Türk Tarih Kongresi**, Ankara, 2006, s.337-354.
- Carroll, Thomas D.: **Account Of The T’u-yü-hun In The History Of The Chin Dynasty**, Berkeley and Los Angeles, 1953.
- Chavannes, Edouard: **Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri**, Çev. Mustafa Koç, İstanbul, 2013.

- Cheng Qijun 程起骏: “Tubo Zhixia de ‘Tuyuhun Bangguo’ Chutan, 吐蕃治下的‘吐谷浑邦国’初探”, **Zhongguo Zangxue 中国藏学**, 3, 2003.
- Clauson, G.: “Turk, Mongol, Tungus”, **AM**, Vol. 8, 1960, s.105-123.
- _____ : **An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish**, Oxford, 1972.
- _____ : **Studies in Turkic and Mongolic Linguistics**, Taylor & Francis Press, London, 2005.
- Daffinà, P.: “L’itinerario di Hui Shêng”, **RSO**, Vol. 38, 1963, s.235-267.
- Donuk A.: “Eski Türklerde Devlet ve Teşkilâtı”, **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Umumî Türk Tarihi Kürsüsü (Doktora Tezi)**, İstanbul, 1978.
- _____ : **Eski Türk Devletlerinde İdarî-Askerî Ünvan ve Terimler**, İstanbul, 1988.
- Duck-Chan Woo: “Juan-Juan’lar”, **Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi**, Ankara, 1995.
- Eberhard, W.: **Çin’in Şimal Komşuları**, Çev. Nimet Uluğtuğ, Ankara, 1942.
- _____ : **Çin Tarihi**, Ankara, 1995.

- _____ : “Toba’lar Etnik Bakımdan Hangi Zümreye Girer? İlk Araştırmalar”, Çev. İkbal Berk, **DTCF Dergisi**, C. 1, S. 2, Ankara, 1943, s.19-30.
- _____ : “Bir Kaç Eski Türk Unvanı Hakkında”, **Bellekten**, IX, S. 35, 1945, s.319-337.
- _____ : Çin Simgeleri Sözlüğü, İstanbul, 2010.
- Emmerick, R.E.: **Tibetan Texts Concerning Khotan**, London, 1967
- Ercilasun, K.: “Hunların Birinci Bölünüş Devresi Üzerine Bir İnceleme”, **Gazi Türkiyat**, Güz 2014/15, s.13-32.
- Eren, Hasan: **Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü**, Ankara, 1999.
- Ergin, Muharrem: **Orhun Abideleri**, İstanbul, 1975.
- Erkoç Hayrettin İ.: “General Li Jing’in Askeri Düşüncesi ve Doğu Türk Kağanlığı’nın Çöküşü”, **Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Doktora Tezi**, Ankara, 2015.
- Esin, Emel: **İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Târîhi ve İslâma Giriş**, (Türk Kültürü El-Kitabı, II, Cild I/b’den Ayrı Basım), İstanbul, 1978.
- Eyuboğlu, İsmet Zeki: **Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü**, İstanbul, 1988.

- Golden, Peter B.: **Türk Halkları Tarihine Giriş**, Çev. Osman Karatay, Ankara, 2002
- Gökalp, C.: **Çin Kaynaklarına Göre Shih-Wei Kabileleri (Proto Moğollar Üzerine Bir Etüt Denemesi)**, Ankara, 1973.
- Gömeç, S.: “Kök Türkçe Kaynaklarda Geçen Boy ve Kavim Adları: Azlar”, **Belleten**, C. LVIII, S. 221, Nisan 1994, s.51-54
- _____ : “Kök Türkçe Yazılı Belgelerde Yer Alan Unvanlar”, Erdem, C. 12, S. 36, 2000, s.929-946.
- _____ : **Kök Türk Tarihi**, Ankara, 2011.
- _____ : **Türk Kültürünün Ana Hatları**, Ankara, 2012.
- _____ : **Türk Destanlarına Giriş**, Ankara, 2015.
- Grousset, Renè: **Bozkır İmparatorluğu Attila/Cengiz Han/Timur**, Çev. M. Reşat Uzmen, İstanbul, 1980.
- Gumilev, L.N.: **Hunlar**, Çev. Ahsen Batur, İstanbul, 2002.
- _____ : **Eski Türkler**, Çev. Ahsen Batur, İstanbul, 2006.
- Günaltay, M. Şemseddin: **Türk Tarihi'nin İlk Devreleri Uzak Şark Kadim Çin ve Hind**, İstanbul, 1937.
- Gündüz, Tufan: **Oğuz Kağan Destanı**, Ankara, 2016.

- Hambis, Louis: “Note sur les Tuyuqun”, **JA**, CCXXXV, 1948.
- He Guangyue 何光岳: Donghu Yuanliu Shi 东胡源流史, Nanchang 南昌, 2004.
- Hisashi Satō (Zuoteng Zhang) 佐藤长: “Sui Yangdi Zhengtao Tuyuhun de Luxian 隋炀帝征讨吐谷浑的路线”, **Qinghai Shehui Kexue** 青海社会科学, Japonca’dan Çince’ye Çev. Liang Jinzhi 梁今知, 1982, 第1期, s.90-95.
- _____ : “Tuyuhun de Zhu Genjudi 吐谷浑的诸根据地”, Japonca’dan Çince’ye Çev. Wang Fengcai 王丰才, **Xibei Shidi**, (2), 1982, s.96-107.
- Erken İç Asya Tarihi** Derleyen Denis Sinor, İstanbul, 2009.
- Holcombe, C.: “The Xianbei in Chinese History”, **Early Medieval China**, 2013:19., s.1-38.
- Huang Chi-Huei: “T’ang Devrinde Tibetlilerin, Çinliler ve Orta Asya Kavimleriyle Münâsebetleri” **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Umumî Türk Tarihi Kürsüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi**, İstanbul, 1970.
- Huang Shengzhang 黄盛璋, Fang Yong 方永: “Tuyuhun Gudu----Fusicheng Faxian Ji, 吐谷浑故都---伏俟城发现记”, **Kaogu** 考古, 第8期, 1962, s.436-440.

- Huang Shengzhang 黄盛璋: “Guanyu Tuyuhun Gudu---Fusicheng de Ruogan Lishi Dili Wenti 关于吐谷浑故都---伏俟城的若干历史地理问题”, **Lishidili 历史地理**, 第二辑, 1982, s.39-50.
- Hucker, Charles O.: **A Dictionary of Official Titles in Imperial China**, California, 1985.
- Janhunen, Juha- ve diğerleri: **The Mongolic Languages**, Editörler Juha Janhunen, Taylor & Francis Press, London, 2005.
- Kafesoğlu İ.: **Türk Bozkır Kültürü**, Ankara, 1987.
- _____ : **Türk Milli Kültürü**, İstanbul, 2010.
- Karlgren B.: **Analytic Dictionary of Chinese and Sino-Japanese**, Taipei, 1973.
- Kharjaubai, Mairagül: “San Guo Zhi ve Hou Han Shu’ya Göre Wuhuanlar ve Xianbeiler”, **Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi**, Ankara, 2003.
- Kırilen, G.: “Çin Klasik Metinlerinde Yabancılar: Yi, Di, Rong Ve Hu Terimleri”, **Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi**, Ankara, 2012.
- _____ : **Tuyü Hunlar ve Tabgaçlar**, Ankara, 2016.
- Kong Lingji 孔令纪 ve diğerleri: **Zhongguo Lidai Guanzhi 中国历代官制**, Editörler Kong Lingji ve Diğerleri, Jinan 济南: Qilu 齐鲁 basımevi, 2003.

- Konukçu E.: **Kuşan ve Akhunlar Tarihi**, Ankara, 1973.
- László Frenç: “Kağan ve Ailesi”, Çev. Şerif Başta, **Türk Hukuk Tarihi Dergisi**, C. I, Ankara, 1944, s.37-50.
- Laufer, B.: “Die Sage von den Goldgrabenden Ameisen”, **TP**, Second Series, Vol. 9, No. 3, 1908, s.429-452.
- Li Wenshi 李文实: **Xichui Gudi yu Qiang Zang Wenhua**, 西陲古地与羌藏文化, Xining 西宁, 2001.
- Li Wenxue 李文学: “Tuyuhun Yanjiu 吐谷浑研究”, **Lanzhou Lanzhou Üniversitesi Doktora Tezi**, Lanzhou, 2007.
- Ligeti, L.: “Le Tabghatch Un Dialecte De La Langue Sien-pi”, **Mongolian Studies**, Editör Louis Ligeti, XIV, Budapest, 1970, s.265-308.
- Lin Gan 林幹: **Donghu Shi 东胡史**, Huhhot (Huhehaote) 呼和浩特, 2007.
- _____ : **Zhongguo Gudai Beifang Minzu Tonglun** 中国古代北方民族通论, Huhhot, 2007.
- Ling Ling Kao: “Toba Wei Sülalesi Devrinde Çin’in Kuzey ve Batı Komşuları”, **Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi**, Ankara, 1978.

- Liu Mau-Tsai: **Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri**, Çev. Ersel Kayaoğlu ve Deniz Banuoğlu, İstanbul, 2006.
- Luo Xin 罗新: **Zhongguo Beizu Minghao Yanjiu 中古北族名号研究**, Beijing, 2009.
- _____ : Luo Xin 罗新, “Tuyuhun yu Kunlun Yu 吐谷浑与昆仑玉”, **Zhongguo Shi Yanjiu 中国史研究**, 2001, 第 1 期, s.43-52.
- Kapusuzoğlu, Gökçen: “Çin Kaynaklarına Göre Türk Kültür Çevresinde Evlenme ve Cenaze Gelenekleri”, **Tarih Araştırmaları Dergisi**, C. 34, S. 58, 2015, s.507-522.
- Kâşgarlı Mahmud: **Divanü Lûgat-İt-Türk**, Çev. Besim Atalay, C. 1-2-3, Ankara, 2006,
- _____ : **Divanü Lûgat-İt-Türk**, Çev. Besim Atalay, C. 4, Ankara, 2013.
- Ma Changshou 马长寿: **Wuhuan yu Xianbei 乌桓与鲜卑**, Guilin 桂林, 2006.
- Matsuda Hsiao (Songtian Shounan) 松田寿男: “Tuyuhun Qianshi Kao 吐谷浑遣使考 (上下)”, Japonca’dan Çince’ye Çev. Zhou Weizhou, **Xibei Shidi 西北史地**, 1981, (2-3).
- Minorsky W.: **Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrip**, Çev. Abdullah Duman ve Murat Ağarı, İstanbul, 2008.

- Molè, G.: **The T'u-yü-hun From The Northern Wei To The Time Of The Five Dynasties**, Roma, 1970.
- Okay, Bülent: “Sui-T'ang Hanedanları Döneminde Çin'deki Orta Asya Kökenli Kişiler ve Çin Uygarlığına Katkıları”, **Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi**, Ankara, 1988.
- Olson, James S.: **An Ethnohistorical Dictionary of China**, Westport, Connecticut, Greenwood Press, 1998.
- Onat, A.: **Çin Kaynaklarında Türkler Han Hanedanı Tarihinde “Batı Bölgeleri”**, Ankara, 2012.
- _____ : “Milâddan Sonra Güney Hunları (25-220)”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Genel Türk Tarihi Kürsüsü Doktora Tezi**, Ankara, 1972.
- Onat Ayşe, Sema Orsoy, Konuralp Ercilasun: **Han Hanedanlığı Tarihi 94 A/B Hsiung-Nu (Hun) Monografisi**, Ankara, 2004.
- Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları Metin-Çeviri-Sözlük, Haz. Mehmet Ölmez, Ankara, 2012.
- Orsoy, S.: “Çin Kaynaklarına Göre M.S. 5. Yüzyıl Başlarına Kadar Orta Asya'da Ti ve Ch'iang Kavimleri”, **Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih (Genel**

- _____ : **Türk Tarihi) Anabilimdalı Doktora Tezi,**
Ankara, 2013.
- _____ : “Türk Kavimlerine Ait Monografiler”,
Türkler Ansiklopedisi, C. 1, Ankara, 2006,
s.554-572.
- Otkan, P.: “Sinoloji Araştırmalarının Tarihçesine Bir
Bakış”, **Ankara Üniversitesi DTCF Doğu
Dilleri Dergisi**, Atatürk’ün 100. Doğum
Yılına Armağan, C. II, S. 4, Ankara, 1981,
s.227-249.
- _____ : “IV. Yüzyılda Kuzey Çin’deki Yabancı
Halkların Yerleşim Alanları ve Nüfusu”,
Erdem, C. 5, S. 15, 1989, s.784-785.
- _____ : **Tabgaçlar Toplum ve Ekonomi**, Ötüken
yay., İstanbul, 2020.
- Ögel, B.: **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi**, Cilt,
1-2, Ankara, 2015.
- Park, Hyunhee: **Mapping The Chinese and İslamic Worlds**,
Cambridge, 2012.
- Parker, Edward H.: **A Thousand Years of The Tartars**,
Shanghai, 1895.
- Pelliot, P.: “Les noms Tibétains des T’ou-yu-houen et
des Ouighours”, **JA**, C. (Tome) 20, 1912,
s.520-523
- _____ : “Note sur les T’ou-yu-houen et Les Sou-
p’i”, **TP**, C. XX, 1921, s.323-331.

- Petech L.: “Alcuni nomi geografici nel La-dvags rgyal-rabs”, **RSO**, Vol. 22, 1947, s.82-91.
- _____ : “Glosse agli Annali di Tun-huang”, **RSO**, XLII, 1967, s.241-279.
- Pulleyblank, Edwin G.: “The Consonantal System of Old Chinese”, 2 Parts, **AM**, (New Series) 9: 58-144 ve 206-265.
- _____ : Lexicon of Reconstructed Pronunciation in Early Middle Chinese, Late Middle Chinese, and Early Mandarin, Vancouver: UBS Press, 1991.
- Qi Jinyu 祁进玉: **Lishi Jiyi yu Rentong Chonggou: Tuzu Minzu Shibie de Lishi Renleixue Yanjiu** 历史记忆与认同重构: 土族民族识别的历史人类学研究, Pekin, 2015.
- Qinghai Tongshi 青海通史: Baş Editörler Cui Yonghong 崔永红, Zhang Dezu 张得祖 ve Du Changshun 杜常顺, Xining, 2017.
- Ren Yugui 任玉贵,
Xie Shengcai 解生才: **Tuyuhun Shi Di Tanmi** 吐谷浑史地探秘 1-2, Xining 西宁, 2016.
- Roux, J. P.: **Orta Asya Tarih ve Uygarlık**, Çev. Lale Arslan, İstanbul, 2001, s.25-6.
- _____ : **Türklerin Tarihi Pasifik'ten Akdeniz'e 2000 Yıl**, İstanbul, 2015.

- Sarıtaş, Eyüp: “1935 Yılından İtibaren Türkiye’de Yapılan Çin Araştırmalarına Genel Bir Bakış”, **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Şarkiyat Mecmuası**, 2009, 97-111.
- Schuessler, Axel: **ABC Etymological Dictionary of Old Chinese**, University of Hawaii Press, 2007.
- _____ : Minimal Old Chinese and Later Han Chinese, Honolulu, 2009.
- Sun Jinji 孫进己: **Dongbei Minzu Yuanliu 东北民族源流**, 1989.
- Sun Wei 孙危: **Xianbei Kaoguxue Wenhua Yanjiu 鲜卑考古学文化研究**, Pekin 北京, 2007.
- Shiratori Kurakichi 白鳥庫吉: **Donghu Minzu Kao 1-2 東胡民族考上下**, Japonca’dan Çince’ye Çev. Fang zhuanyou 方壯猷, Taiyuan 太原, 2015.
- _____ : “Kaghan Unvanının Menşei”, Çev. İbrahim Gökbakar, **Belleten**, IX, S.36, 1945, s.497-504.
- Sümer Faruk: “Eski Türk Devletlerinde Ağa Unvanı”, **TDA**, S. 38, Ekim 1985, s.58-66.
- Tan Qixiang 譚其驤 ve diğerleri: Jianming Zhongguo Lishi Dituji 简明中国历史地图集, Baş Editör Tan Qixiang, China Cartographic Publishing House, Pekin, 1996.
- Taşgıl A.: **Gök-Türkler 1-2-3**, Ankara, 2012.

- _____ : **Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları**, Ankara, 2013.
- Tekin, Talat: **Orhon Yazıtları**, Ankara, 2014.
- The Cambridge History of China: Genel Editörler Denis Twitchett ve John K. Fairbank, Volume 3, Sui and T'ang China, 589-906, Part I, Cambridge University Press, 2008.
- The Cambridge History of China
The Six Dynasties, 220-589: Editörler Alberte E. Dien ve Keith N. Knapp, Volume 2, Cambridge University Press, 2019.
- Thomas, F.W.: The Ha-za of Chinese Turkestan, **JRAS**, 1926, No.2, s.311-312.
- _____ : "Tibetan Documents concerning Chinese Turkistan. I: The Ha-za", **JRAS**, January, 1927, s.51-85.
- _____ : "Tibetan Documents concerning Chinese Turkestan V: (a) The Dru-gu (Great Dru-gu and Drug-cun; the Dru-gu cor and the Bug cor; the Dru-gu and Ge-sar; the Title Bog-do; Conclusion); (b) the Hor; (c) the Phodkar", **JRAS**, 1931, s.807-836.
- Thomsen, V.: **Orhon Yazıtları Araştırmaları**, Çeviren ve Yayına Hazırlayan: Vedat Köken, Ankara, 2002.
- Temir, Ahmet: "Türkçe ile Moğolca Arasındaki İlgiler" **Ankara Üniversitesi DTCF Dergisi**, C. 13, S. 1-2, Mart-Haziran 1955, s.1-25.

- _____ : **Moğolların Gizli Tarihi**, Ankara, 2010.
- Toh, Hoong Teih: “The -yu Ending in Xiongnu, Xianbei, and Gaoju Onomastica”, **Sino-Platonic Papers**, Number: 146, 2005, s.1-24.
- Tucci G.: **The Tombs of The Tibetan Kings**, Roma, 1950.
- Türkeli, Cevat: “Çin Kaynaklarına Göre Hunların Ataları”, **İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı Doktora Tezi**, İstanbul, 1990.
- Vásáry I.: **Eski İç Asya'nın Tarihi**, Çev. İsmail Doğan, İstanbul, 2007.
- Vovin, A.: “Once Again on the Etymology of The Title qaγan”, **Studia Etymologica Cracoviensia**, Vol. 12, Kraków, 2007, s.177-187.
- _____ : “Some notes on the Tuyuhun 吐谷渾 language: in the footsteps of Paul Pelliot”, **Journal of Sino-Western Communications**, Volume 7, Issue 2, EHESS/CRLAO, Paris, France, (December, 2015), s.157-166.
- Waddell, L.A.: “Ancient Historical Edicts at Lhasa”, **JRAS**, 1909, s.923-952.
- Xin Yu 新宇: **Xianbei Murong Naxie Shi 鲜卑慕容那些事**, Pekin, 2016.

- Xiong, Victor C.: **Historical Dictionary of Medieval China**, Lanham, 2009.
- Yang Jianxin 杨建新,
Ma Manli 马曼丽 ve diğeri: **Xibei Minzu Guanxishi 西北民族关系史**, Editörler Yang Jianxin ve Ma Manli, Beijing, 1990.
- Yao Weiyuan 姚微元: **Beichao Hu Xing Kao 北朝胡姓考**, Pekin, 2012.
- Yıldırım, K.: **Türk Tarihi İçin Eski Çince-Türkçe Sözlük**, İstanbul, 2010.
- _____ :
“Erken Tabgaç (T’o-Pa) Tarihinin Ana Hatları (Wei Shu’nun İlk Bölümüne göre)”, **Turkish Studies – International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic** Volume, 7/3, Summer 2012, p.2711-2738.
- _____ :
“Çin Kaynaklarına Göre Hunlar ve Gök-Türkler Döneminde Türkistan’ın Tarihi Coğrafyası”, **İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Genel Türk Tarihi Bilim Dalı Doktora Tezi**, İstanbul, 2015.
- _____ :
Bozkırın Yitik Çocukları Juan-Juan’lar, İstanbul, 2015.

- _____ : “Sung Yün’ün Türkistan’daki Seyahati”, **Tarih İncelemeleri Dergisi**, XXX/1, 2015, 281-300.
- _____ : “Türk Menşeli Bazı Çin Aileleri: Hun, Li, Jin ve Yuwen”, **Türkiyat Mecmuası**, s.26/1, 2016, s.447-458.
- _____ : “Hunların Gansu Koridoru’ndaki Guzang 姑臧 Şehri Üzerine Bazı Notlar”, **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 39-Bahar, Konya, 2016, s.61-69.
- _____ : “İlk Çin Kaynaklarına Göre Kore Tarihi ve Kültürüne Genel Bir Bakış”, **TDA**, C. 120, S. 237, Kasım-Aralık, 2018, s.115-138.
- _____ : “Xianbeiler, Wuhuanlar, Tabgaçlar, Juan-Juanlar”, **OTT**, Editörler Bilgehan Atsız Gökdağ, Saadettin Y. Gömeç, Osman Karatay, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2019, s.283-346.
- _____ : “Çağların Vazifesini Yapan Çinli: Pei-Ju”, **TDA**, Kasım-Aralık, 2019, s.305-312.
- _____ : **Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri**, Editör K. Yıldırım, İstanbul, 2013.
- Zhang Yichun 张一纯: “Tuyuhun Zu Kaozheng 吐谷浑族考证”, **Bianzheng Gonglun 边政公论**, 1944, 3 卷, 第 5 期, s.35-39.

Zhou Weizhou 周伟洲:

Tuyuhun Shi Rumen 吐谷浑史入门,
Xining 西宁, 1988.

_____:

Tuyuhun Shi 吐谷浑史, Guilin 桂林, 2006.

_____:

Tuyuhun Ziliao Jilu 吐谷浑资料辑录,
Pekin 北京, 2017.

Zhou Yali 周亚利,
Sun Guoping 孙国平,
Meng Zhaokai 孟昭凯,
Dong Gao 董高:

Murong Xianbei Yinshi Wenhua 慕容鲜
卑饮食文化, Pekin, 2008.